

САДЫК АЛАХАН
(Тиллебаев Садык Алаханович)

Б Е Ш М О Л Д О

**(Молдо Нияз, Нурмолдо, Молдо Кылыч,
Алдаш Молдо, Молдо Багыш)**

(Илимий портреттер)

Б и ш к е к - 2 0 0 4

ББК 83.3Ки

А – 45

Рецензиялагандар:

Лайли Үкүбаева – *филология илиминин доктору, профессор*

Сулайман Рысбаев – *педагогика илиминин кандидаты, доцент*

Мамлекеттик тил жана маданият институтунун кыргыз адабияты кафедрасынын (2002-жылдын 22-апрелиндеги № 10-тактому), Э.Арабаев атындагы КМПУнын Окумуштуулар Кеңешинин (2002-жылдын 18-октябрындагы № 1-токтому) чечимдери менен басууга сунуш кылынды.

Ф – 45. Садык Алахан (Тиллебаев Садык Алаханович) Беш молдо. (Молдо Нияз, Нурмолдо, Молдо Кылыч, Алдаш Молдо, Молдо Багыш) – Б.: “Аят”, 2004. – 160 б.

ISBN 9967 – 04 – 093 – 9

Адабиятчы жана сынчы Садык Алахандын бул жаңы китебине өткөн тоталитардык замандын учурунда адилетсиз унутта калтырылып келген улуу акындардын өмүрү, чыгармачылыктары жөнүндөгү изилдөөлөрү топтоштурулду.

Китеп ЖОЖдор менен орто мектептердин окутуучуларына, аспиранттарга, студенттерге, улуттук сөз өнөрүбүзгө кызыккан бардык адамдарга багышталат.

А 4603020100 – 03

ББК 83.3Ки

ISBN 9967 – 04 – 093 – 9

Алахан С., 2003.

Б а ш с ө з

Тээ байыркы замандан бери эле арип таанып, колуна калем ала, алдындагы ак кагазды толтура жаза билген адамдарды айланасындагылар ар качан урмат-сыйга бөлөп келишкен. Элибиз болсо мындай инсандарды, айтылып өткөндөй, «молдо» дешип, ыйбаа кыла терең ызаатташкан. Жадагалса минтип арип таанууга, жаза билүүгө ынтызарланган адам жаш бала болсо да, аны «молдоке» дешип өзгөчө аздек мамиле жасашкан. Мобул табышмак бул айтылган ойдун айкын күбөсү:

«Бир табышмак балалар:

Пяла канат турналар.

Эти карам, сүтү алал,

Не жаныбар моллалар?» *(аары)*

Көрүнүп тургандай, бул жерде сөз башынан бир кучак селдеси, оозунан «сүф» деген келмеси түшпөгөн молдолор жөнүндө болуп жаткан жок, кеп төркүнү сабаттуу, арип чийип, кат тааныган адамдар, болгондо да жаш балдар жөнүндө болуп жатат. Мына ошентип, элибиз эзелтеден эле арип чийип, кат тааныган адамдарды «молдо» деп келиптир. Анан ал молдолордун көпчүлүгү атына жараша заты болуп, эл арасында чыныгы агартуучулук иштерди жүргүзүшүп, жалпы журтту сабаттуулукка, илим-билимдүү болууга үндөшүп, бул багытта өздөрү да адилет, ак иштеп өтүшүптүр. Мына эл акыныбыз Аалы Токомбаевдин эң татынакай жасалган үй-музейинин бир бөлмөсүнө кире бергенде сол жакта бетинен нуру жайнап, карегинен мээримин төгүлгөн, өзгөчө бир көз караш менен тиктеп турган адамдын сүрөтү илинип турат. Сүрөттүн алдында «Төлөгөн молдо. А.Токомбаевдин биринчи мугалими» деген жазуу бар. Ушул жерде залкар акындын:

«Төлөгөн «А»ны жазып көрсөткөндө,

Кагаз да, каламым да болгон эмес», – деген саптары эркисизден эсибизге түшөт. Мындан көрүнүп тургандай, молдолор көбүн эсе бала окутушуп, элдин сабатсыздыгын жоюп келишкендигине күбө болобуз.

Бирок өткөн кылымда жергебизде жетимиш жылдан ашуун өмүр сүргөн большевиктик режим молдолор жөнүндө атпай журт арасында таптакыр теңирден тескери түшүнүктү калыптандырып, «молдо» деген сөз камтыган түшүнүктүн чегин тири укмуштай тарытып таштады. «Молдо» деген сөз ислам дининин гана апологетин түшүндүрүп, шарияттын заң-закунун караламан калктын арасына жайылткан жеткен куу, өлгөндөй митайым, өзгөчө бир карөзгөй адам катары тескери өңүттөн гана айтылып келинди. Коммунисттик пропаганда «молдо» деген сөзгө «сук», «алдамчы», «мите» деген сыяктуу туруктуу эпитеттерди ажырагыс кылып жабыштырып, улам кийинки жаш муундун акыл-эсин андан бетер тумандата, улам кийинки муунга бул сөз туюндурган адамдарга болгон ашкере бир жактуу ой-пикирди адаттан сырт карөзгөйлүк менен тануулап жүрүп олтурду. Кара сел сыяктуу каптаган мындай пропаганда кандайдыр бир деңгээлде өз максатына жетпей койбойт болчу. Чынында эле ошондой болду. Коммунисттик идеологиянын катуу таасиринде жан дүйнөсү калыптанган жарандардын аң-сезиминде «молдо» деген сүкүт чалып гана «сүф» деп олтурган, апийим катары эсептелген диндин айныгыс алып жүрүүчүсү болгон, жаңы коммунисттик жашоо ыңгайына таптакыр тиешеси болбогон эскинин саркындысы, коомдук жат элемент катары кабыл алынып калды. Ошентип, бул сөз туюндурган агартуучулук маани, кат-сабаттуулукту, билимдүүлүктү түшүндүргөн маңыз таптакыр унутулду.

Тилекке жараша, өткөн кылымдын соңунда коомдук турмушубуз жаңыча нукка түшүп, большевиктик идеология тануулап келген түшүнүктөр, чен-өлчөмдөр, критерийлер өзгөрүлүп, ар бир нерсе өзүнүн көп маанилүүлүгүнө, тереңдеги нукура маңызына ээ боло баштады. Натыйжада, «молдо», «молдоке» деген сөз кайрадан калк ичиндеги чыныгы маанисин

кайрып алып, нукура билимдүүлүктү, агартуучулук маанини туюндуруп калды. Албетте, «молдо», «молдоке» деген сөздүн атпай журт арасындагы маанисинин өзгөрүшүнө ушул сөздү өз ысымдарына кошо алып жүрүшкөн, өткөн большевиктик заманда катуу куугунтукка алынып, жазгандары темир сандыктын түбүнө ташталган залкар таланттардын көркөм мурастарынын кайрадан калк кенчине, элдик байлыкка айланышы да себепкер болду. Булар ириде Молдо Нияз, Нурмолдо, Молдо Кылыч, Алдаш Молдо, Молдо Багыш жана башка молдолор эле.

Баарыга белгилүү, аталган акындар өз мезгилинде учурунун укмуштай активдүү атуулдары болушуп, айткан-дегендери калк ичинде ашкере кадыр-баркка жетип турушкан залкар таланттар экендиги бүгүн эч кимде эки анжы ойду жаратпайт, тескерисинче, аталган молдолор – залкар таланттар – заман көйгөйү менен жашашып, большевиктердин белгилүү ураанын өзгөртө айтканда, өз доорунун акылы, ар-намысы жана абийри болуп өмүр сүрүп өтүшүптүр. Ырасында эле кептин дал ушундай экендигине алардын көркөм мурасы менен жакындан таанышкан ар бир адам ынанбай койбойт.

Арийне, элибиздин узак жолду карыткан узун тарыхында өзгөчө бир маданий, адабий, агартуучулук мааниге ээ болуп турган молдолордун өмүр-тагдырларын, көркөм мурастарын ар тараптуу окуп үйрөнүү, алар калтырган адабий казынага тарыхый, философиялык, филологиялык, педагогикалык өңүттөн комплекстүү мамиле жасоо эми гана колго алына баштады. “Беш молдо” деп аталган бул эмгек ушундай аракеттердин бири болуп эсептелет.

Сөз соңунда атайын бөлүп айта кетчү бир нерсе, колунуздардагы китептин калың элге жетүүсүнө өз көмөгүн аябаган, жыйнакка сарпталган каражаттын бир бөлүгүн каржылоого жардам берген мурдагы эл депутаты, атактуу молдолордун бири Молдо Багыштын небереси, көркөм казынабыздын чыныгы күйөрманы Токтоболотов Малабек Анаш уулуна автор чын жүрөктөн чыккан ыраазычылыгын билдирет.

Молдо Нияз

Кыргыз ырчылар поэзиясынын ичинен мейли пенделик, мейли чыгармачылык жагынан болсун өзгөчө тагдырга ээ адам деп Молдо Ниязды айтсак эч жаңылышпаган болор элек. Эгерде башка төкмөлөрүбүз, жазгыч акындарыбыз жөнүндө ошол өткөн жетимиш жылдык тоталитардык режимдин мезгилинде дале маал-маалы менен ар кандай деңгээлде (изилдөө иретинде иликтөөлөрдө, каралама сындарда, партиялык өкүмчүл документтерде) сөз боло калып келсе, кат-сабаты мыктылап жоюлган, өз ырларын өзү аздектөп кагазга түшүрүп, ал турсун мезгил сыноосуна туруштук бере ала тургандай кайдаасын келтире мукабалап колкитеп кылып эл арасына таратып жүргөн Молдо Нияз жөнүндө даңазалуу окумуштуубуз Болот Муратаалы уулу Юнусалиевдин көзгө сүртүм бир макаласынан бөлөк ныпым кеп болбоптур. «Алтынды дарт баспайт» дегендей мына эми карт тарых өз мыйзамына ылайык ар кимди өз ордуна коюуда.

Соңку он чакты жылдын ичинде Молдо Нияздын өмүр таржымалы менен чыгармачылык бөтөнчөлүктөрү жөнүндө бир катар макалалар, маалыматтар жарыяланды. Ал эми 1993-жылы кеч күздө атпай журтубуз атактуу ырчынын туулган күнүнүн 170 жылдык мааракесин жалпы элдик чоң маданий, адабий салтанат катары белгилешти.

«Чү» дегенде эле белгилей кетчү нерсе – Молдо Нияз жөнүндө сөз салуучу ар бир иликтөөчү жан дили өтө пакиза, илимпоздук абийир-ары ашкере тунук адабиятчы Омор Соороновдун айтып бүткүс адал эмгеги тууралуу өзгөчө урмат-ызаат менен эскере кетүүсү абзел. Мындан жүз жылдан ашуун мурда араб менен жазылып Молдо Нияздын мурасын бүгүнкү биз пайдаланып жүргөн кириллицага көчүрүп, бир системага салып, анан калса өзү да бул көркөм дүйнө жөнүндө оригинал ой-пикирлерин айтып (арийне, алардын «дурусун» да, «бурушун» да бар. Ал жөнүндө көп оролу келгенде айтылат) эл арасына жеткирүүдө Омор Соороновдун эмгеги ат көтөргүс.

Акындын өмүр таржымалы жөнүндө О.Сооронов момундай маалыматтарды кабарлайт: «Молло Нияз Б.М.Юнусалиевдин жазганы боюнча Шаймардандин боюнда туулуп, 70 жыл өмү сүргөн. Анын окурмандары Болот агайга «1951-жылы акындын көз жумганына 55 жыл болду» деп айтышыптыр. Буга ишенсек Молло Нияз 1896-жылы дүйнөдөн кайтып, XIX кылымдын жыйырманчы жылдарында туулган болот. Б.У.Урустанбеков менен Т.К.Чороевдин «Кыргыз тарыхы» деген кыскача энциклопедиялык сөздүгүндө: «Молдо Нияз (1820-1896) – кыргыздын алгачкы акындарынын бири, Кыргызстандын Шаймерден өрөөнүндө туулган. Кашкар шаарындагы медреседен билим алган...» - деп жазылган. Жогорку фактыларга таянып жана кийин жыйналган кабарларга карап Молло Нияз акын Ош областынын азыркы Кадамжай районундагы Кызыл-Булак деген жерде 1823-жылы туулган десек туура болгудай»¹¹. Адабиятчынын мына ушундай кыйла түшүнүктүү иликтөөсүнөн улам айтылган (бүгүнкү күнгө алганда чындыкка бир топ жакын турган) маалыматтарын эсепке алуу менен Молдо Нияздын ырчылар поэзиясындагы адабий-хронологиялык ордун академик Аскар Какеев төмөндөгүчө аныктайт: «Көрсө, Молдо Нияз улуу Калыгулдан (1825-1855-ж.ж.) кичүү, ал эми атактуу Арстанбектен (1824-1882-ж.ж.) улуу экен. Демек, хронологиялык принциптен алганда да, чыгармаларынын үндөштүгү жагынан алганда да, илимий, тарыхый мааниси боюнча алганда да Молдокем экөөнүн так ортосундагы өзүнүн мыйзамдуу ордун алышы керек»¹². Мындай таамай байкоодон улам айтылган жүйөөлүү пикирге кошулбай коюуга болбойт. Ырчылар поэзиясы жөнүндө жаңы принциптен туруп жазылуучу окуу куралдарынын портреттик баптары дал ушул хронологиялык тартипте берилгендиги тарыхый объективдүүлүккө дал келип турат. (Биз да сунуш кылып жаткан китебибизде ушул тартипти сактадык.)

11

12

Молдо Нияз «Арка, Анжиян, атүгүл кытайлык кыргыздарга чейин кыдырып чыккан...» «...Кокон хандыгында кыргыз, арап, фарси, эски түрк (чагатай) тилдерин билип жана ошол тилдерде эркин жаза, философиялык терең ойлорду айта ала турган мүдарис катары белгилүү, өтө кадыр-барктуу инсан¹³ болуптур.»

Жогоруда айтылгандай, Молдо Нияз ырларын өзү кагазга түшүрүп, өзү мукабалап эл арасына таратчу экен. Бул тууралуу кыргыз адабиятынын чоң билерманы М.И.Богданова өткөн XX кылымдын тээ 40-50-жылдары эле моминтип жазып кетиптир: «...в конце XIX века грамотность все же начинает проникать частично и в среду трудящейся бедности. К этому времени относится о появление в ее среде первых одиночек-акынов, которые начинают записывать слагаемые ими песни и распространять их в записанном виде.¹⁴» Айрым божомолдор боюнча, кээ бир кат-сабаттуу адамдар ал китептерден көчүрүлгөн үзүндүлөрдү да калк арасына жайып жүрүшүптүр. Дегеле, улуу ырчы өзү мукабалап калтырып кеткен колкитептердин канча экендиги жөнүндө ачакей пикирлер жашап келет. Айталы, Омор Сооронов: «Молдо Нияздын өз колу менен жазып, түптөп жана китеп кылып жасаган 7 колкитеби болгон экен» (1.13-бет),- деп маалымдаса, ырчынын жердеши акын Эгемберди Эрматов бул тууралуу момундай деп жазат: «...куйма кулак карыялардын айтымына караганда ал (Молдо Нияз – С.А.) ондон ашуун ыр китеп жазган экен». (2.) Иши кылып ушундай «экендер» бир топ. Демек, улуу ырчы канча колкитеп калтыргандыгы жөнүндө так кесе айтуу өтө кыйын нерсе. Ал эми бизге болсо Молдо Нияз бабыз калтырган колкитептердин үчөө келип жетти. Ал колкитептердин экөөнү таап келип кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер академиясынын Тил жана адабият институтунун Кол жазмалар фондусуна өткөргөн адам залкар окумуштуу Болот Муратаалы уулу Юнусалиев болгон. Академик Б.М.Юнусалиев улуу ырчынын биринчи

13

14

табылган колкитеби жөнүндө моминтип жазат: «Биз Молдо Нияздын санаты» деп атап жүрчү кол жазма жөнүндө алгачкы кабарды 1951-жылы октябр айында Охна кыштагында жашоочу 63 жаштагы Баит Исманалиев деген колхозчудан уктук. Кол жазма жана анын автору жөнүндө бул кишинин айткандарын кийин Шаймардан өрөөнүндөгү башка кыштактын бир топ адамдары да ырасташты.

...Абышкалар, бул дептерди Молдо Нияз өз колу менен жазган деп бир ооздон айтышса да, кээде колго өткөн көчүрмөсү болушу мүмкүн деп да божомолдошот.

...Мен бул дептерди издеп көрдүм, бирок тиянак чыкпады. Болгону жол болуп 1957-жылы Азиза Токтобаеванын жардамы менен ал дептерлердин бири колубузга тийди...

Мына 18x10см. форматындагы саргыч калың кагаздуу дептер алдыбызда жатат. Келиштире жасалган булгаары тыш мезгил өкүмүнө моюн сунбаптыр. Ошентсе да четтери кетилип, үбөлөнгөн. Кол жазма Орто Азияда кеңири тараган жазма ыгына салынып, мезгилдин өтүшү менен өңү өчө баштаган кара сыя менен жазылыптыр. Отуз төрт беттен турат. Ар бир жаңы беттин башында мурдагы беттен сөздү кайра жазуу аркылуу жүргүзгөн автордун беттештирүү тартибине негизденип, биз 62-беттен кийин бир же бир нече барак айрылганын аныктай алдык.

Санат жети-сегиз саптуу ырлар менен бет толо жазылган, башкача айтканда ар бир бетте 2-3төн ыр жайгашкан. Ошентип, биздин колубузга тийген 68 беттүү кол жазмада 2000ден ашык ыр сабы бар экен. Акыркы 68-бети, болжолу, коюураак сыя менен башка кол жазган окшойт. Дептердин эч бир жеринде автордун, болбосо көчүрүп жазган адамдын ысымы жолукпайт» (3. 78-79-беттер). Ал эми улуу окумуштуу таап келген экинчи колкитеп жана кийин 1988-жылы табылган үчүнчү колкитеп жөнүндө О.Сооронов буларды жазат: «Экинчи колкитеп. Ош областынын Кадамжай районуна караштуу Кызыл-Булак айылында жашоочу Эрмек Молдодон 1962-жылы май айында Сыдыкбаев Камбарбек алган. 1962-жылдары К.Сыдыкбаев мугалим болуп

иштеген. Калем менен жазылган адреси: Ысык-Көл району, Таштак айылы, ХХ11 партсүезд колхозу деп көрсөтүлгөн. Бул колкитепти да академик Б.М.Юнусалиев Кол жазмалар фондусуна тапшырган.

Экинчи китептин (форматы 17,5x10,5см) ар бир бетинде 10-11 жолдон ыр сабы бар. Ак барактарга тамгаларды ойноктотуп, кооздоп түшүрүү ыкмасы менен жазылган. Колкитеп 116 беттен туруп, айрым жерлеринде 1-колкитептеги санаттар кайталанган учурлар бар. Колкитептин башынан жана аягынан барактар жок.

Үчүнчү китепти (форматы 13x19 см) 1988-жылы октябр айында Тил, адабият институтунун ошондогу директору...Абдыганы Эркебаев Алай районунун Жайылма кыштагында жашоочу Азимов Аманилладан алып келген. Колкитеп Аманилланин колунда экендиги жөнүндөгү алгачкы кабарды Дүйшөмбү шаарынын тургуну, бир боордошубуз Тайтөрө Батыркулов болгон. Китептин ар бир бетинде эки катардан (эки столбик) кылып, поэтикалык арап жазмаларына традициялуу ыкма менен б.а. биринчи катардагы биринчи сапты окуп, анан экинчи саптагыны, анан кайра биринчи саптагыны (ошентип кете берет) окуй турган кылып, кара сыя менен жазылган, 75беттен турат. Арап жазмасына традициялуу болгон барактын эң аягындагы сөздү эки жолу кайталап, анан кийинки беттин башына кайра жазуу да, атайын коюлган беттери да болгондуктан барактар аралашып кетип, санаттарды тактоо өтө кыйынга турду, мында дагы барактардын жоголгону даана көрүнүп турат»(1.11, 161-беттер).

Булардан сырткары адабиятчылар С.Закиров, П.Ирисов, Ж.Мусаевалар 1974-жылы Ноокат менен Фрунзе (азыркы Кадамжай) райондорунан жыйнашкан материалдарынын ичинде да Моло Нияздын санаттарынан үзүндүлөр бар. Ошондой эле Молдо Нияздын чыгармачылыгынын зор күйөрманы, жогоруда эскертилип кеткен дүйшөмбүлүк боордошубуз Тайтөрө Батыркулов да улуу ырчынын урпактарынын айтуусундагы санаттарынан, айрым бир куйкумдуу ырларынан үзүндүлөрдү жарыялады.

Жыйынтыктап айтканда, Молдо Нияздын көркөм мурасынын бүгүнкү колдо болгондорунун абалы ушундай.

Ал эми улуу ырчынын башка колкитептеринин тагдыры жөнүндө жогоруда айтып өткөн акын Эгемберди Эрматов буларды кабарлайт: «Азырынча үмүт үзбөй туралы, балким калгандары да элдин ичинен табылып калышы ыктымал. Балким ал китептер ушул чөлкөмдөгү эле элдин ичинде, же чаң басып чоң-чоң шаарлардын архивинде, Ооганстан, Кашкар сыяктуу чет жерлерде кимдир бирөөлөр тарабынан таберик катарында сакталып жүргөндүр, ким билет.

Жакында Кажамжай районуна барып Молдо Нияз жөнүндө иликтеп жүрүп охналык Жолборс аксакалга жолугуп калдым. Анын айтуусу боюнча Молдо Нияз өз колу менен анын атасына бир санат китебин белек кылып берген экен. Ошондо Молдо Нияз: «сенин илимге кызыгып жүргөнүңдү билем. Мына бул ыр китебими, бир аттын кунуна берген эмес элем. Сага тартуу кылдым. Жоготпой окуп жүр!»- дептир. Ошол учурда бир аттын куну жети дилде турчу экен.

-Мен анда жаш элем. Атам Молдо Нияздын ырлары деп окуп калчу. Бир жолу ноокаттык Акун Молдо деген досу келип: «Окуп берейин», -деп сурап алып кетти. Кийин ал китепти бербей койду. Бул болжол менен 1924-жыл эле. Кийинчерээк атамдын көзү өтүп кетти. Акын Молдону издеп сурамжылап барбадым. Ал киши кайсы айылдан экендигин да сурап калбаппыз. Китептин тагдыры эмне болду, балдарына калтырдыбы же дагы бирөөлөргө берип жиберип изин сууттубу, ачыгын айталбайм»- деди Жолборс аксакал.

Акындын бир китебинин тагдыры мына ушундай.

Дагы бир китебинин таржымалын сураштырып Тамаша айылына бардым. Тамашалык Момбаев Пақыридиндин айтуусу боюнча Абдирайым деген молдодо Молдо Нияздын китеби болчу экен. Бир жолу Пақыридин аксакал Чоң-Алайда жүрүп колун кесип алат. Каны токтобойт. Ошондо бирге жүргөн шериктеши Ысаков муса аны Кызыл-Булакка карай атка мингизип

алып жөнөйт. Жол алыс. Жол катары ал Пақыридинге Молдо Нияздын ырларын ырдап келет.

-Бул ырларды кимден үйрөндүң?- деп сураса, ал:

-Абдирайм молдодон үйрөнгөнмүн, – дейт. – Ал кишиде Молдо Нияздын китеби бар эле. Кечинде анын үйүнө чогулуп алып түн ичи ыр окутуп чыкчубуз. Ошондо чоң атабыздын ырлары көкүрөккө жат болуп калган экен,-деп айтыптыр.

Кийин китеп кимдин колунда калды, ал, белгисиз.

Молдо Нияздын үчүнчү бир китебинин дарегин тамашалык 63 жаштагы Кожобай уулу молдо Абдысадык аксакалдан уктум. Ал кишинин айтуусу боюнча, тайкеси Маматаалиде Молдо Нияздын бир санат китеби бао болуучу экен.

– Китептин көлөмү бир топ чоң эле. Маматаали тайкем кечинде үйүнө топтолгон элге ошол китепти окуп берчү. Мен да арапча окуй баштаганда ошол китептен окуп жүрдүм. Ал китеп эски түрк тилинде жазылган эле. Кол жазмадан көп эле адам окуй албайт. Мага тайкем көп жардам берип үйрөткөн. Кичинемде Молдо Нияздын көптөгөн санат ырларын билчү элем. Азыр эстесем Молдо Нияз көргөнүн көргөндөй бетке таамай айткан, эч кимден коркпогон, бай- манаптардын тескери кыял-жоруктарын ашкерлеп жазган акын болгон экен. Адамды ыймандын жолуна, абийирдүүлүккө, ынтымак-ырашкерликке, көп нерсени билүүгө чакырган анын көптөгөн санаттары бар эле –дейт Абдысадык аксакал.

Ким билет, жогорудагыдай аксакалдардын айткан кептери бир эле китептин көчүрмөсүбү же башка китептерби? Же мурда табылып тил, адабият институтунун кол жазмалар казнасында сакталып турган китептерби? Бул маселелер да келечекте тактоого муктаж».(2.)

Ал эми Молдо Нияздын колкитептери азырга чейин эл ичинде болушу керектиги жөнүндөгү бул сөздү О.Сооронов момундайча улантат: «Каңшаарга караганда бирөө (мүмкүн экөөдүр) Кытайдагы кыргыздарда имиш. Калгандары Түндүк кыргыздарында же өзбекстандык кыргыздарда

болушу мүмкүн. Бирөө сөзсүз Мургактык, Жерге-Талдык, Каратегиндик б.а. Тажикстандык кыргыздарда болушу керек»,- дейт да бул «сөзсүздү» А.Токомбаева түзүп, 1987-жылы «Илим» басмасынан жарык көргөн «Жерге-Талдык кыргыздардын эл оозеки чыгармалары» деген жыйнакка элдик туундулар катары жарыяланган Молдо Нияздын санаттарынан берилген үзүндүлөрдү мисалга тартуу менен далилдейт. Иши кылып бул багытта да аткарчу жумуштар көп.

Ал эми ырасында эле колкитептери көп болгондугун улуу бабабыз Молдо Нияз өзү да минтип ырга кошуп кетиптир:

Сөз маанисин билгендер
Сөздүн пири булбулдай.
Сөз маанисин билбесе
Согум чалыш дүмбүлдөй.
Ыр маанисин билгендер
Ашык балант дилгирдей.
Эркин эрмек кылсын деп
Көңүлгө келген гаптарди
Көп кылып койдум дафтарди. (52-бет)

Залкар окумуштуу Болот Муратаалы уулу Юнусалиев ошол элүүнчү, алтымышынчы жылдары Молдо Нияздын эки китебин таап Академиянын Кол жазмалар фондусуна өткөрүп берүү менен бирге бул көөнөрбөс мурастын улуулугун айкын сезип «Отражение диалектных особенностей в санатах Молдо Нияза» деген макаласын атайын ошол колкитептердеги чыгармаларга арноо менен анда академик Б.М.Юнусалиев момундай деген өтө олуттуу жыйынтык пикирин жалпы элдин алдына коюптур: «...анын (Молдо Нияздын – С.А.) эмгектери эл өкүлүнүн өзү күбө болгон тарыхый жана саясий окуялар жөнүндө айткандары адабиятчылардын гана эмес, тарыхчылардын да көңүлүн өзүнө бурууга тийиш» Лингвистикалык илим үчүн аталган кол жазманын кыргыз элинин XIX кылымдын ортосундагы жазма эстелиги жөнүндө жана анын дээрлик бир жарым кылым мурдагы

тилинин абалы тууралуу ой жүгүртүүгө мүмкүнчүлүк берүүчү бирден бир баа жеткис документ катары мааниси зор¹⁵. Ал эми бул санаттардын адабий туунду катары баа-салмагын, көркөм чыгарма катары эстетикалык кунарын, дегеле Молдо Нияздын сүрөткерлик орошон талантынын улуулуугун ар тараптан ачып берүүчү мезгил кечигип болсо да эми келип жетти. Ошондой эле улуу ырчынын өмүрү жана чыгармачылыгы орто мектептер менен жогорку окуу жайларынын окуу Программаларынан да өзүнүн мыйзамдуу ордун табуусу бизди кубантпай койбойт.

Молдо Нияздын санаттарын окуп олтурган адам ырчынын тунук акылга, тубаса шык-жөндөмгө эгедер залкар талант болгондугун ачык сезет. Анын көркөм мурасынын ичинде негизги орунду санат ырлары ээлеп турса да ырчы бардык эле төкмөлөр сыяктуу башка жанрларда да өзгөчө таланттуу чыгармаларды жаратыптыр. Айталы, көптөгөн санаттар менен бир мукабада берилген 1-колкитептеги «1 санат дигар» (Башка санат) Алымкул аталык жөнүндө баян этип келип анан Кокон хандыгынын бул башкы увазиринин кайратын, аскербашылык талантын айтуу менен бирге кыргыз элинин турмушундагы зор тарыхый окуяны көрсөтөт да, ушуга улай Кашкардын беги Якуб-бектин арампөш иштерин каргышка алат. Ал эми ушул эле биринчи колкитептин соңунан орун алган «1 санат хасират» (Арман санат) нукура автобиографиялык мүнөзгө ээ болуп турган өмүр баяндык чыгарма болсо, 3-колкитептеги «Кымчабел» ашыктык лирикасынын үлгүсүндө жаралган да, «Даткайым» кандайдыр бир деңгээлде ода жанрына ык коюп турат. Ушул эле колкитептеги «Атыккан ажы - Афанди» жөнүндөгү мундуу баян толугу менен оозеки чыгармачылыктагы кошок жанрынын алкагында алкагында жаралган. 1974-жылкы фолклордук экспедициянын учурунда табылып, Молдо Нияздын бирөөгө жазып берген каты катары белгилүү болгон чыгармасы да толугу менен кошок жанрында жазылган. Мына

¹⁵ Молдо Нияздын чыгармаларынан келтирилген мисалдардын баарысы «Молло Нияз. Санат дигарасттар. (Арап тамгасындагы эски жазмадан азыркы тамгага Р.Зулпукаровдун көмөгү менен көчүргөн, китеп кылып түзгөн жана Баш сөзү менен сөздүктөрүн, кошумчаларын жазган Омор Сооронов) – Бишкек, 1993» деген жыйнактан алынды. Мындан ары беттерин гана көрсөтүп кетебиз.

ошентип, улуу ырчынын көркөм мурасы түрдүү темада, көп түстүү, катмар проблемалуу, өзүнчө бир чалкып жаткан көркөм дүйнө.

Молдо Нияздын биринчи жана экинчи табылган колкитептерин ачканда эле өлүмдүн суук ырайы жөнүндөгү жүрөк-жүлүнгө жетээрлик деңгээлде айтылган ойлорго күбө болобуз.

Жан эгем койгон муаккил

Жалынсаң койбойт буякка.
Жан коердон айрылып,
Жайланасың шуякка.
Баары калып, кайтмак жок,
Байланасың шуякка.
Байыркы сөздөн айтмак жок,
Базарга мал сатмак жок.
Мындагыдай мүлкүң жок,
Рахат, уйку, күлкүң жок.
Атка минип желмек жок,
Үйүңө кайтып келмек жок.
Харкандай сөз демек жок,
Ичип, кийип, жемек жок.
Куанып тон киймек жок, хатун, бала сүймөк жок.
Кадырлуу азиз бу башың
Кара жерге коюлар,
Эти-териң союлар,
Эки көзүң оюлар,
Кара чачың төгүлөр, жүүндөрүң сөгүлөр,
Турпак толор көзүңө
Турфа күн түшөр өзүңө.
Карындаш келбес кашыңа,
Катык күн түшөр башыңа.
Жан эгем койгон хасыл жан
Бир күн (дөрү) кас кылар,
Эгиз боюң пас кылар.
Желкеңнен башың үзүлүп,
Жер тагинда таш кылар.

Жаның тынса, үзүлсө
Жаккан лтун бир өчөр,
Жайланбай жаның кыйналса. (25-26-беттер)

Баарынан да Молдо Нияз тарткан тиги дүйнө жөнүндөгү бул сүрөт – ооба, сүрөт! – дүйнөлүк адбияттын улуу устаттарынын (Данте, Достоевский, Акутагава ж.б.) тиги дүйнө жөнүндөгү баяндарынан кем калышпайт. Бул саптарды окуган ар бир адам тирүүлүктүн улуулугун, бир жолу берилген өмүрдүн канчалык ыйык экендигин туйбай койбойт. Келтирилген үзүндүнүн көөнөрбөс баалуу жагы дал мына ушунда.

Албетте, келтирилген мисалдан улам Молдо Нияз таптакыр эле пессимисттик маанайдагы чыгармаларды жаратып, караңгы тиги дүйнөнүн ырчысы болгон экен дегендей тыянак чыгарылбаш керек. О дүйнө жөнүндө айтуу менен улуу төкмө тирүүлүктүн баркына жете билүүгө үндөп жатканын унутпасак. Ошол эле учурда Молдо Нияз бу дүйнөнүн бүткүл лаззатын ачып берген, жашоонун ыраматын баардык ажайып кооздугу менен көрсөтө алган да сүрөткер болгон. Мындай санаттарында ал жылдын төрт мезгилнин ар бирине мүнөздүү сулуулугун, ал сулуулуктун адам жан дүйнөсүнө тийгизген таасирин, көңүл-маанайына кошкон кубанычын чыпчыргасын коротпой айтуу менен «жери жатык, көк шивер түздөн» тартып «асманда жүрсө жарытып айдан жакшы бар бекенин» кошо айтып ырдайт. Ал турсун:

Суусап жүрүп бир жутса,
Сууктугу музча бар
Сувдан жакшы бар бекен? – деп (47-бет)

тирүүлүктүн ыраматын кандайдыр бир ары жөнөкөй, ары терең символикалык туюнтмалар менен кошо ырдап, жашоонун, адам өмүрүнүн бу дүйнөдөгү маани-маңызын ансайын бийиктетип берүүгө жетишип олтурат. Дал ушундай санаттарында Молдо Нияз дүйнөнү ар тараптуу аңдап биле алган, ошол өзгөчө зирек ой жоруму менен туюнган нерсесин бийик көркөмдүк деңгээлде айтып берүүгө жетише алган чоң философ акын катары көрүнөт. Ал эми бул болсо оңой бийиктик эмес экендиги баарыга маалым.

Молдо Нияздын санаттарына бир эле көз жүгүртүп чыккан адам ырчынын кыргыз жеринин кыйырын бүт кыдырып чыккан, ал гана эмес бүгүнкү түшүнүк менен айтканда коңшулаш элдердин ата конуштарынан бери жетик билген адам болгондугун ачык көрөт. Молдо Нияздын мындай жер кыдыруусу жөн гана көңүл ачып саякат жасоо эмес көргөнүн көкүрөккө бек тутуп, анан ошол туз таткан жерлердин р биринин өзгөчө сапат- белгилерин дилде сактап, натыйжада баарысын шурудай тизип санатка салуу болгон. Айталы, акын минтип ырдаган:

Жылкынын кани казакта
Шалынын кани Сузакта.
Өлүп кетсе бейкуман
Капырдын жайы дозокто.
Өрдөктөй мойнун созгондо
Өзбеги көп Өзгөндө.
Кар кетип бахар жаз болот.
Карга, кузгун тозгондо.
Баатырдын баары майданда,
Тыт майиз, кани Шайданда.
Илимнин кани Гиссарда.
Кандек өрүк Хушарда
Күрүчтүн кани Анжиян,
Майиздин кани Маргалаң
Арчанын кани тоолордо,
Ылаачын ойнойт зоолордо.
Кара чай кани Кашкарда,
Койдун кани Кочкордо.
Жылкынын жайы Жумгалда.
Түлкүнүн кани Тар-Көлдө
Котоздун кани Сарколдо.
Хандардын тахты Кокондо. (39-бет)

Албетте, Молдо Нияздын мындай сапаттарынын, биринчиден, таанып- билүүчүлүк мааниси өтө жогору болсо, экинчиден, угуп олтурган адамда чыныгы атуулдук, патриоттук сезимдерди уюткулантат. Үчүнчүдөн, сөз

оролу келгенде айта кетчү нерсе, Молдо Нияздын бул сыяктуу санаттары орто мектептерде география, мекен таануу сабактарында да кеңири пайдаланылса эң сонун болор эле.

Айта кетчү нерсе – нукура дидактикалык мүнөзгө ээ санат-насыят ырларында Молдо Нияз ыгын таапөзүнүн жеке инсандык тагдырына мүнөздүү окуяларды да кошуп ырдап кеткен, Дегеле, кайсы жанрда болбосун автобиографиялык мүнөздөгү окуяларды ыктуу баяндап кетүү байыртадан бери Күнчыгыш поэзиясындагы эң эле мүнөздүү көрүнүштөрдүн бири. Мунун классикалык мисалы катары чылкый падышалардын, жомоктогудай баатырлардын баяны жазылган окуя тариздүү «Шах-намэде» да улуу Фирдоуси өзүнүн керт башына байланыштуу окуяларды (уулунун өлүмү жөнүндөгү окуянын берилиши ж.б.) ыктуу пайдалангандыгын көрсөтүп кетсек болот. Ал эми Молдо Нияз болсо, кеп башында айтылгандай, араб, фарси тилдеринде окуп гана эмес жаза да билген өз мезгилинин өзгөчө сабаттуу адамы болгондуктан Күнчыгыш поэзиясынын улуу дөөлөттөрү ырчы үчүн чоң чыгармачылык булак болгондугу өзүнөн өзү түшүнүктүү. Молдо Нияз да өзүнүн өмүрүнүн эң урунттуу учурларын, көргөн-билгендерин санаттарында ыгына жараша ар-ар жерде атка минип ырдап жүрүп олтурат:

Көрдүм жүрүп далайды:

Кара-Тегин, Алайды.

Катка салдым сабакты;

Кашкар менен табакты.

Көп көрдүм эшен, калпаны

Ат-Башы менен Арпаны.

Көргөмүн чукур Жумгалды

Көргөмүн шондо жыргалды.

Суусар телпек сулуулар

Сүзүп көзүн ыргалды.

Миң жылкылуу байлардын

Мингемин жакшы жоргосун.

Кашкарга койгон доргосун.

Сар жорго минип жүргөмүн
Суусамыр деген жерлерде.
Сарала жылкы айдаган
Сарбагыш, саруу, саякта –
Элдерде жүрүп көп көрдүм
Энди бармак каякта. (56-бет).

Же болбосо:

Жаңы өспүрүм жаштыкта,
Балачылык мастыкта
Баары журтту аралап,
Жакшыларды көп көрдүм.
Башы Токмок, Чүй, Талас,
Кетмен-Төбө, Суусамыр,
Кочкор, Жумгал, Ат-Башы,
Алай менен Анжиян,
Азизи көп Наманган
Жакшыларды көп көрдүм. (30-бет)

Бул ыр саптары Молдо нияз өз мезгилинде заман күүсүндөгү инсан болгондугун да далилдеп турушат.

Албетте, дамамат эл арасында болгон акын оокаттуу менен жардынын турмушун жакындан байкабай койгон эмес.

Ошол эле учурда төбөлдөрдүн ким экендигин да анык сезгин. Ошондуктан бир жерде «Ит кыял бетпак залымдар» десе, бир жерде «Карөзгөй болсо бий болот» деп айткан. Ал эми мобул саптарга ар кандай комментарийдин кереги жок:

Бетпактын тиет балаасы,
Казанның жугат карасы.
Кардыда кызыл чок болот,
Казынын жеген парасы. (34-бет)

Арийне, бардык эле санатчылар сыяктуу Молдо Нияз да жакшы менен жаманды, аруулук менен карөзгөйлүктү катар коюп ырдоо менен пенде баласын пакизалыкка, тазалыкка, ыйман-ырыстуулукка, жоомарттыкка

үндөгөн. Мындай учурдагы санаттар кудум сабалаган жамгырдай болуп төгүлүп турат, бир укканда эсте каларлык даражада чыккан. Молдо Нияз минтип санаттайт:

Жаман сөздү көтөрүп,
Жакшынын көөнү дос болот.
Жакшы сөздү буйрубай
Жамандын пейли корс болот. (50-бет)

Же болбосо тике эле минтип айтат:

Жаман сөздү айтпаңар
Адамнын көңүлү гүл деген. (38-бет)

Же болбосо бузукулукту моминтип каргышка алат:

Үчү-төрт кошулуп
Үйү күйсүн бузуктун!
Эшигиден туташып,
Төрү күйсүн бузуктун.
Түтүн чыгып өлгөндө
Гөрү күйсүн бузуктун. (55-бет)

Улуу ырчынын мындай сапаттары калк ичиндеги ынтымак-ырашкерлик аба менен суудай керек болуп турган бүгүнкү күн үчүн да канчалык даражада терең мааниге ээ экендиги өзүнөн өзү түшүнүктүү.

Молдо Нияздын көркөм мурасынын ичинде өзгөчө бөлүнүп турган дагы бир түрмөк бар. Ал – аял жөнүндөгү санаты. Эне менен асыл жар, эже менне алмончок карындаш эзелтен бери эле төкмөлөрдүн оозундагы ыры, комузчулардын дилиндеги күүсү болуп келген. Молдо Нияз да ушул ыргакты андан ары улантып, аялзатынын жакшы, жаманын параллелдиги коюп ырдайт. Арийне, баяндоонун мындай ыкмасы дилдеги ойду айтып берүү үчүн өтө оңтойлуу келип, санаттын жугумдуулугун арттырып турат. Ырчы минтип айтат:

Катындын жакшы чебери
Базардай үйүн гүл кылат.
Тул бээни сойдуруп
Тузматып кышта сүр кылат.

.....
Жаман катын жолукса
Жакшы эрин кул кылат.
Аш кылса ичин кыл кылат. (43-бет)

.....
Чайкап койвойт шунча ки
Казан-аяк, табагын.
Болор-болбос кеп болсо
Салган болот кабагын
Оромолун кайырып
Ачып алат уялбай
Кир басып калган тамагын. (89-бет)

Мына ошентип, «көзү өлүңкү кабак // күңкүлдөмө күң тамак» аялдарды Молдо Нияз жетесине жеткире шылдыңдай ырга салган. Ал эми мындай санаттардын таалим-тарбиялык мааниси чоң.

Арийне, Молдо Нияз өз заманынын уулу болгон. Ошондуктан XIX кылымдын орто ченинде жана экинчи жарымында жергебизде жүргүзүлгөн идеология анын атуулдук көз карашынын калыптанышында, дүйнөнү көркөм аңдап билүүсүнүн түптөнүшүнө өз таасирин тийгизген. Мындан башкача болушу мүмкүн да эмес эле. Молдо Нияз өзү чоң медреселерден (айталы, Кашкардагы) окугандыктан ислам динин ыйык тутуп, мусулманабаддын туусун бийик көтөргөн инсандардан болгон. Албетте, биз бул жерде «ислам дини зыяндуу» тафтология жөнүндө кеп кылып жатканыбыз жок. Негизги сөз Молдо Нияздын дүйнөкабылдоосунун калыптанышы жөнүндө болуп жатат. Ырчы:

Кыямат каыйм болгуча

Кыргыздан дин кетпесин, - деп (42-бет) жар салат. Бирок, жашоо тиричиликтеги бардык нерсени бир Кудайдын амири менен гана байланыштуу кароо ырчыга канчалык сүймөнчүк менен мамиле кылбайлы баары бир анын дүйнөкабылдоосундагы бирбеткейлик катарф көрүнүп тура берет.

Жан-жаныбар тукумдап
Жазды худай жаратты.
Жаңы өспүрүм уланга
Назды худай жаратты.
Кара калем, ак кагаз
Хаты кудай жаратты.
Адамнын учур канаты
Атты худай жаратты. (28-бет)

Жыл он эки айдын бир мезгили жаз табияттын өзүнүн гана ички мыйзамынын тартуусу экендигин түшүндүрүп олтуруунун бул жерде кажети жок.

Молдо Нияздын көркөм мурасында өзгөчө бир сөз кыла турган нерсе – ырчынын орус баскынчылары жөнүндөгү айткандары, чыгарган тыянак пикирлери. Молдо Нияз орус империясынын баскынчылык саясатына бүт дили менен каршы турган. Анын мындай келишпес тыянактарына орустарга башка диндин өкүлү (бутпарас) катары мамиле жасоосу да өз таасирин тийгизбей койгон эмес. Биринчи табылган колкитептеги «Х санат дигараст» (Дагы бир санат) бүт бойдон орустар жөнүндө.

Мынакей ал санаттан айрым үзүндүлөр:

Мусулман мынча кор болду?
Бутпарас кафир зор болду.
.....
Көөгөндөй көгөрүп
Көзүң курсун бутпарас.
Балдыр-балдыр сүйлөгөн
Сөзүң курсун бутпарас.
.....
Чачы сары себеттей
Башың курсун бутпарас.
Жаңы болгон макоодой
Кашың курсун бутпарас.
.....
Башы сары маймылдай

Балаң өлсүн бутпарас.

.....

Катка түштү үйүбүз,

Каттык болду күнүбүз.

Кооп сийген кафирге

Кошулуп кетти бийибиз. (57-58-беттер)

Көрүнүп тургандай бул саптар эч кандай кошумча түшүндүрмөлөрдү талап этпейт, өзү жөнүндө өзү айтып турган түрмөктөр. Бир гана кошумчалаарыбыз: биз буга чейин жүрөксүп чочуп келген Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылычтардын «Коңкогой мурун, көзү көк» деген саптары Молдо Нияздын бул багыттагы ырларынын жанында «Сиз» дегендей эле сылык сөз болуп калат. Андан ары Молдо Нияз ушул духтагы каргышын уланта берет да анан:

Мусулманабад ңолсо экен,

Бузуктун баары өлсө экен, - деп жүрөк түпкүрүндөгү көксөөсүн, көөдөндөгү эң башкы арман-тилегин жарыя кылат. Абийирибизди сот тутуп ачыгын айтканда – улуу ырчынын бул санатын окуш өтө оор, бирок чыгармага көз жумуп коюу да адилеттүүлүккө жатпайт.

Молдо Нияздын орустарга бологн мамилеси өтө келишкис мүнөздө десек да болот. Кыргыздардын Орусияга кошулгандыгы турмушу муңкайгы менен гана коштолуп жүрүп олтурганын, улуттун эң мыкты уулдары империянын жасоолдору тарабынан аесуз жок кылынып жаткандыгын Молдо Нияз ар качан каңырыгы түтөп ырга кошкон. Экинчи колкитептеги «IV Санат дигар» (Башка санат) да дал ушундай маанайда жазылган.

Мусулман кафирга

Кор кылганын айтамын.

.....

Кафирди худай зор кылып,

Аяк асты мусулман

Басылганга күйөмүн, - деп (бет)

жазылган бул бапта Молдо Нияз орустар тарабынан өмүрү кыйылган, же тагдыры трагедияга айланган атуулдардын таржымалын баяндап берет. Биринчи колкитептеги «X Санат дигараст» (Дагы бир санат) сыяктуу эле бул санатты окуш да өтө оор. Акын минтип жазат:

Бейкүнөө бир кыл башыга
Док болгонго күйөмүн.
Маматаалы байбача
Байлыгы таин Атабек
Жок болгонго күйөмүн.
Өмөрбек журту атылып,
Кырылганга күйөмүн.
Бейпилдин журту абакка
Жыйылганга күйөмүн.
Кафирдин зулumu бу журтка
Өткөнүгө күйөмүн.
Амир наип бейкүнөө,
Сибир жолу Сибирге,
Кеткениге күйөмүн. (96-бет)
.....
Отуз жылга жакындап
Орус келип зор болду,
Оң, солдун баары кор болду. (97-бет)

Жанатан берки сөздөн көрүнгөндөй Молдо Нияздын санаттары ошол өз мезгилинин коомдук-саясий турмушунда урунттуу делип эсептелинген өзгөчөлүктөр жөнүндө баяндоо менен бирге эзелтен бери келаткан жакшы, жаман жөнүндөгү ой-санаалар тууралуу айтып, көп кырдуу, көп түстүү мүнөзгө ээ. Бирок ушул жерде атайын токтоло кетүүчү бир жагдай бар. Ал мындай. Молдо нияздын чыгармачылыгына Б.МБЮнусалиевден кийин эле атайын кайрылган окумуштуулардын бири Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын корреспондент-мүчөсү Владимир Плоских минтип жазат: «Молдо Нияздын санаттарында системалуу түрдө баяндалган, бүткөн бир чулу тема жок. Андан көрө белгилүү бир ырааттуулукта

чогултулган бир катар темалар жөнүндө кеп кылганыбыз оң». ¹⁶ Кыргыз элинин көөнө тарыхы боюнча чыгаан окумуштуунун бул пикири бери эле болгондо кыргыз журтунун элдик оозеки чыгармачылыгында ырчылар поэзиясында эң орчундуу орунду ээлеген санаат-насыят жанрынын табиятын тереңден билбегендиктен айтылган ой. Дегенибиз, бул жанрдагы «...ырларда белгилүү бир каармандар, сюжет, окуялар жок, жөн гана элдин турмуштажрыйбаларынын жыйынтыгы берилет. Бул же тигил жаман-жакшы сапаттар саналып өтүлөт жана ошонун өзүнөн адамдарды оң сапаттарга үгүттөө идеясы көрүнөт... Төкмөчүлүк өнөрдүн ашкере чеберлери, сөз кору, ой жүгүртүүсү өтө бай, нускалуу акындар гана санат-насаат ырларын бийик деңгээлге чыгара алышкан да, алардын таланттуулугун өлчөөнүн негизги ченемдеринин бири ушул жанр болгон. Профессионал акындар да санат-насаат формасындагы ырларды жазып жүрүшөт, бирок ырчылар поэзиясы гана классикалык мыкты санат-насаат ырларды жаратканын тарых көрсөттү».

¹⁷ Мына ошентип, санат ырларынан тарыхчы В.Плоских жазгандай «системалуу түрдө баяндалган, бүткөн бир чулу тема» издөө бул жанрдын табиятында жок нерсени талап кылгандык менен барабар.

Молдо Нияздын санаттары жөнүндөгү ойду жыйынтыктап жатып дагы бир полемикалуу жагдайга токтоло кетпесек болбойт. Сөз Омор Соороновдун эмгектериндеги кээ бир талаштуу учурлар жөнүндө болмокчу. Мындай учурлар экөө. Биринчиден чебер изилдөөчү Молдо Нияздын табылган үч колкитебинин «шарттуу түрдө биринчи деп» эсептелгенин «...эки же андан көп колкитептерден топтолгон... өзүнчө тандалмалардын милдетин аткарган» жыйнак деп эсептейт да, бул пикирин биринчи болуп табылган колкитептеги санаттар менен экинчи жана үчүнчү болуп табылган колкитептердеги санаттарды салыштыруу аркылуу бекемдейт. Экинчиден, Молдо Ниязды адабиятчы профессионал жазма адабияттын өкүлү катары эсептейт. Ал турсун «...Молдо Нияздын профессионал акындарга тиешелүү

16

17

болгон белгилерин жеткиликтүү, түшүнүктүү болсун деген ниетин» бекемдөө үчүн көптөгөн мисалдар тартылат. Бирок үч китепти дагы да дыкаттап окуган адам адабиятчынын бул пикирлери талаштуу экендигине ынанбай койбойт. Анткени, изилдөөчү чын дили менен далилдөөгө аракет кылгандай «Тандалмалардагы» (биз да шарттуу айтып жатабыз) санаттар берки эки колкитептеги чыгармалардан ар качан эле мыкты чыга берген эмес. Ал эми принцибинде «Тандалмалардагы» чыгармалар катардагы жыйнактардагы туундулардан бардык жагынан жогору болуп турушу кажет эмеспи. Анда эмесе фактыларга кайрылалы:

«Тандалмаларда»:

Тегирменниң таш кесип

Бирөө алам мен дээр

Айына сүткө тойбостон

Ата йүзүн көрүштө

Какшап калган жетимдер. – деп (4.28-бет) берилген

түрмөктөр экинчи табылган колкитепте:

Тегирменге таш кесип

Бирөө дайым матиндар.

Ата йүзүн көрбөстөн

Эне сүткө тойбостон

Какшап калат жетимдер -деп (4.80-бет) берилет.

Же болбосо:»Тандалмаларда»:

Ыстык-Көл барып балалап

Индустан карап күз кетет,- деп (4.86-бет) берилген.

Көрүнүп тургандай, бул жерде «Тандалмаларда» берилген саптар кийинки китептегилерден бир топ кунарсыз, бир кыйла начар, так-даана эмес. Ал эми айрым учурларда бүтүн бир түрмөктүн биринчи жарымы «Тандалмаларда» дурус болсо, калган жарымы экинчи табылган колкитепте дурус. Дагы да болсо далилге өтөлү. «Тандалмада» момундайча берилген түрмөк:

Тойгон көзү байларга

Жылкыны айдап, кой багып

Жыргалды көрүп жаз болсо

Алайды берип коюптур,

Хазирети кожолор

Назирди берип коюптур (4.29-бет) экинчи колкитепте

момундайча берилет:

Жылкысын айдап жаз болсо

Жыргал менен байларга

Алайды берип коюптур.

Азирети кожолор

Аламан куштай энтелеп

Назирди берип коюптур. (4. 81-бет)

Ал эми айрым учурларда экинчи табылган колкитептеги эң сонун саптар «Тандалмаларга» кирбей калган. Демек, жогорудагы келтирилген мисалдардан улам, биринчиден, Молдо Нияздын эң алгач табылган колкитеби «Тандалма» жыйнактын милдетин аткара албайт. Бул ойдун дагы бир далили катары үчүнчү болуп табылган колкитепти сактап жүргөн Азимов Аманилланин мобул айткандарын келтирсек болот: «Китеп атамдан калган. Менин атам Азим медресени бүткөн экен. Ликбездин убагында мугалим да болуп иштептир...

... атам өлгөндөн кийин мен бул китепти кадырлабадым. Атамдан калган китепти бир окуп берели дегендерге бере бердим. Сурап алгандар окуп көрүп, көңүлү сүйгөн ырларын айрып ала беришти. Мен ошого да көңүл бөлбөдүм. Акыры калың китеп жукарып ушунча калды. Азыр алты барагы бар». Мына ушундай. Биринчи табылган колкитепте « V санат дигараст», экинчи табылган колкитепке «11 санат дигар» деп киргизилген аял жөнүндөгү санат үчүнчү колкитепте жок. Балким, «сурап алгандар окуп көрүп» көңүлү сүйгөн ыр катары айрып алышкандыр. Мындай мисалдар көп. Демек, үчүнчү табылган колкитеп да барактары айрыла элек толук кезинде биринчи табылган колкитеп сыяктуу эле бүт санаттарды камтып тургандыр.

Ал эми алгачкы эки колкитептен айырмаланып үчүнчү колкитепке санаттар менен кошо Курбанжан датка, Дыйканбай, Мырзабай, Кымчабел, Даткайым, Афанди ажы жөнүндөгү туундулардын топтоштурулгандыгын эсепке алчу болсок «сурап алгандар» «айрып ала беришип» «отуз алты барагы» калган бул үчүнчү табылган колкитеп балким, ырчынын эң толук жыйнагы болгондур. Демек, азыркы табылган биринчи колкитепти болжолдуу болсо да «Тандалмалар» деп алуу жарабайт.

Экинчиден, Молдо Нияз Омор Сооронов далилдөөгө аракет кылгандай «... профессионал акындардай эле бир колкитепте орунсуз пайдаланылган сөздөрүн, ыр саптарын, атүгүл бир нече ыр түрмөктөрүн сызып оңдоп, алмаштырып, же алып таштап» жазбастан, биздин терең ишенимибизде ар бир колкитебин эсинде калганы боюнча кадимки төкмөлөрдөй жаадырып жазып кете берет. Муну пакиза изилдөөчү өзү да аңдап, башка бир жерде «Молдо Нияз бир колкитебиндеги санаттарын экинчи колкитебине киргизгенде тикирейип сөзмө сөз көчүрүп олтурбагандыгын» белгилеп кетиптир. Иши кылып изилдөөчүнүн пикиринин минтип ачекей чыгышынын өзүндө эле көп мандем жаткансыйт. Ал эми ырчынын кайсы топтогу чыгармачыл инсан экендиги жөнүндөгү маселени жыйынтыктоочу болсок. Анда Молдо Нияз профессионал жазма адабияттын эмес ырчылар поэзиясынын залкар өкүлү демекчибиз. Адабият жөнүндөгү илимде ырчылар поэзиясынын «жазгыч акындар» делип бөлүнүп жүргөн тобунун улуу өкүлү болуп эсептелинет. Анткени, Молдо Нияздын көркөм туундуларынын дээрлик баарысы профессионал жазма адабияттын эмес ырчылар поэзиясынын эстетикасынын алкагында жатат. Дал ушул принципалдуу учурду эч качан эстен чыгарбашыбыз керек.

Молдо Нияздын санаттарынан башка да аркыл темадагы чыгармалары бар экендигин жогоруда айтып кеттик. Алардын эң көрүнүктүүсү болуп, албетте, Алымкул аталык жөнүндөгү баян эсептелинет. Дегеле кыргыз жергесинин Орусия империясынын кол алдына өтүшү өтө карама-каршылыктуу, өтө трагедиялуу болгондугу улам күн өткөн сайын айдан ачык

болуп бара жатат. Кокон хандыгынын башкы увазири Алымкул аталык дал ушул өтө урунттуу учурда жашап, дал ушул учурда элибизге кызмат өтөп кеткен инсан. Молдо Нияз Алымкул аталыктын өмүр баянына баштан-аяк толук токтолуп олтурбайт, тек гана башкы увазирдин өмүрүндөгү эң бурулуш учурду, тагыраак айтканда, Олуя-Ата, Чымкенди империянын аскери келип камаганда «он эки миң топ алып, замбирекчини мол алып»,

Жети баш кафир орусту

Жер менне жексен кылам деп – «алды-кийин карабай» Алымкул аталыктын казатка аттангандыгын, бул биринчи согуштун кандуу жүрүшүн баяндап берет. Беттешүү өтө кандуу болуп,

Кафир менен мусулман

Армансыз уруш көп кылып,

Бирок ошондо да кызыл-кыргын бүтпөй, Алымкул жетектеген Кокон хандыгынын колу менен империянын аскери

Эч муратка жете албай

Элчи коюп арага

Эки жакка айрылды.

Бирок

Эки жыл өтүп арадан

.....

Кайтып орус келди деп,

Кабар келди Ташкенден.

Бул салгылашуу да өтө ырайымсыз болуп,

Кафирге ташвиш түшкөндө

Бетпактар моюн сунарда

Оро (су) га оонарда

Мусулман журт тынаарда (62, 63, 65 – беттер)

Алымкулга ок жаңылат. Молдо Нияздын Алымкул аталык жөнүндөгү баяны бир күү менен жазылган, дал ошондой окулат. Алымкул аталыктын өз жеринен чексиз патриоту, өз элинин чыныгы уулу болгондугун Молдо Нияз сүрөткер катары толук жеткире алган. Бул бир. Экинчиден, Бул баяндын таанып-билдирүүчүлүк касиети да жогору экендигин эске алчу болсок анда чыгарманын баа-салмагы андан бетер артат. Дегеле орус империясынын баскынчылык саясатына каршы минтип найза менен да, калем менен да каршы туруу ошол XIX кылымдын орто ченинде мусулман калкынын арасында кеңири тараган мүнөздүү көрүнүш болуптур. Мунун айкын мисалы катары 1836-1838 – жылдары казак жергесинде Исатай Тайман уулунун жетекчилиги менен болгон элдик көтөрүлүштү жана бул кандуу окуяны өмүр бою ырдап өткөн атактуу ырчы Мухамбет Өтөмис уулунун тагдырын көрсөтүп кетсек болот.

Ал эми Молдо Нияз өзгөчө бир көтөрүңкү ыргак менен

Баатырлыгың барчага,
Азаматтыгың ааламга,
Бүтүндүгүң Бухарага,
Үрүстөмдүгүң Урумга
Маалим болуп жетти элде

Балли сизге, Алымкул! – деп (64-бет) ырга кошкон Алымкул аталык ким эле! Элибиздин өткөн тарыхындагы атактуу бул адам жөнүндө аалымдар Б.Урустанбеков менен Т.Чороевдер момундайча жазышат: «Алымкул аталык. Молдо Алымкул - түштүк кыргыздардын феолал төбөлдөрүнүн жана саясий ишмерлеринин бири. Кыргыздын кыпчак уруусунан Кезегинде ал Алымбеке даткага кошулуп, Кудаяр хандын ордуна такка Малла ханды көтөрткөн. Бирок 1862-жылы февралда Малла хан өлтүрүлүп, тактыга Шаа-мурат отурган. Ал эми Алымкул Аталык хандыктын башкы вазири болуп дайындалган. 1863-жылы жазында Алымкул Аталык төңкөрүш уюштуруп, тактыга Малла хандын 12 жашар уулу Султан Сейитти отургузат да иш жүзүндө хандыкты өзү башкарып турган. (1863-1865). 1865-

жылы Ташкендин жанында орус падышачылыгына каршы согушта Алымкул Аталык жарадар болуп өлгөн. 15 . Алымкул аталык жөнүндө тарыхчылардын берген маалыматтары ушундай. Ал эми орошон жазуучу Т.Касымбековдун баарыбызга белгилүү «Сынган кылыч» романынан да биз Алымкул аталыкты дал ушул Ташкен алдындагы кызыл кыргын салгылашуу учурунда көрөбүз: Ушул учурда кокондуктардын аскербашчысы да мерчемдүү өңүткө келген. Акбоз аргымактын тизгинин жыя тутуп, сары талаанын туш-тарабына, боз чаптуу майда адырларга, өңүт тандап бөлүнүп кетип жатышкан кошун кыйырына назар таштады. Көздөрү канталап, иреңи кубарып, бырышы көбөйүп, уйкудан жүдөгөн... ...ал эч ким менен сүйлөшпөй, эч ким менен макулдашпай, туш-тарабын колун серелеп карап, акырын ооз кыбыратуу менен керектүү буйруктарын оң канатка, сол канатка берип турду... ...Анын ою душманын замбиректеринен бөлүп, алаксытып, желиктирип, ортону көздөй көп такат кылбай кое берип, анан эки капталынан шап ороп,, окко карабай жабыла ат коюп кирип, бирме-бир алгылашууга тартуу. Ага жеткенде генерал Черняев темир курчоодо калмакчы. Жеткиреби ошого.» 16. Мына ошентип, келтирилген мисалдардан ачык көрүнгөндөй, Молдо Нияз өз мезгилинин өзгөчө бир атактуу уулунун, Мекен үчүн, калк үчүн кара башын сайып койгон азаматынын өмүр баянын ырга кошуптур.

Алымкул аталык жөнүндөгү баян андан ары улантылып Кашкардын башкаруучусу Якуб-бек жөнүндөгү кепке өтөт. Бул жерде Молдо Нияз элдик оозеки чыгармачылыкта кеңири колдонулуп келген каргыш формасындагы баяндоого өтөт да, Якуб –бектин арампөштүгүн, залымдыгын көрсөтүп берет:

Сакалыңды тердирип,
Кашың калсын Якуп-бек.
Кашкардан келбей шойакта,
Башың калсын Якуп-бек.

Басып кеткен жериңде
Изиң калсын Якуп-бек.
Баса калып ыйлашып,
Кызың калсын Якуп-бек.
Казынанда бузулбай,
Пулун калсын Якуп-бек.
Колго түшүп байланып,
Улуң калсын Якуп-бек.
Атканада байланып,
Атың калсын Якуп-бек.
Айым болуп олтурган,
Катының калсын Якуп-бек.
Аргын-ыргын жүгүргөн,
Чапканың калсын Якуп-бек.
Алты жыл сурап Кашкарды,
Тапканың калсын Якуп-бек.
Урматы улук болуучу
Имарат кылган усталар
Үйүң күйсүн Якуп-бек. (67-бет)

Баяндоонун формасына ылайык бул бөлүм өтө каардуу, жүрөк-жүлүнгө жетээрлик даражада жаралган. Молдо Нияздын бул саптары Кашкардын төбөлү Якуб-бектин чыныгы жүзүн, карөзгөй турпатын бөтөнчө бир так-таамай ачып берип турат.

Дегеле, Молдо Нияз өзүнүн даңазалуу замандаштары жөнүндө мүмкүн болушунча кеңири баяндап берүүгө умтулган ырчы болуптур. Алардын катарында даңазалуу Курбанжан датка, Кетмен-Төбөнүн айтылуу манабы Дыйканбай жана да Көрүулу, Мырзабайлар кошок түрүндө көрсөтүлгөн. Бирок окурман булардын ар бири жөнүндө Молдо Нияз сүрөткер катары жеткиликтүү эле баяндап бергендигине күбө болот. Булардан сырткары Азим датка (Бир жерде миң башы), Субанкул менен Тайыр, Мырзакул менен Ташбек сыяктуу өз мезгилинин эң таасирдүү адамдарынын кабарын угабыз Молдо Нияз ырчыдан. Ушул жерде академик Аскар Какеевдин : «.....өткөн мезгилдин инсандарына баа берүүдө улуу Молдо Нияз жазып кеткен адамдардын өмүр баяндарын изилдеп, тактап, керек болсо анын «Санат дигарасттарын» негизги булак катарында кабыл алып тарыхый иликтөөлөрдү жүргүзгөнгө не жетсин»,¹⁷ – деген жүйөөлүү пикирин да бир жолу эстей кеткенибиз оң. Ар качандан бир качан көйгөйлүү турмуштун көп кырдуу жактары, тарыхый окуялар, даңазалуу инсандар жөнүндө гана кеп салчудай болуп көрүнгөн Молдо Нияз ашыктык лирикасынын да чебер устаты болуптур.» «Даткайым» чыгармасын жогоруда мактоо, даңктоо иретинде жаралган туунду экенин айттык. Ырасында эле мында биз «миң үйлүү мундуз төрөсү миңбашы Максыйтын» өмүрлүк жары Даткайымга айтылган даңктоого күбө болобуз. Молдо Нияз анын «көрсөң көздү тайгылткан» сулуулугун, жайнаган ажарын,

Көк чайды көп аччыг деп,

Памил чайды сасык деп,

Кара чайды кайнатып,

Каймактап шире чай кылат, - болуп өмүр сүргөн айымдыгын даңктайт.

Эгерде «Даткайым» башка бирөөнүн өмүрлүк жарын даңктоо иретинде жаралса, «Кымчабел» нукура ышкы отунан, жүрөк күүсүнөн, көөдөндөгү оргуган сезимден улам пайда болгон чыгарма.

Чылбырдай чачың оролуп,

Мынчайам узун болорбу.

Ак бетинин ортосу

Мынчайам кызыл болорбу (124-бет)

Моюнга алып койчу нерсе ушул: мындай саптар ырчылар поэзиясынын өкүлдөрүнүн чыгармачылыгында чанда гана учурайт. Кымчабелге болгон сүйүү тээ байыркы араб уламышындагы Лайли сулууга болгон теңдешсиз арзуу сезиминен улам Мажнун («акылынан адашты», «жинди болду» деген сөз) атка конгон Кейс деген акын жигиттин сүйүүсүндөй эле бар. Биздин ырчы тике эле минтип жазат:

Жүрөк күйөт Кымча деп

Жүргөн жерин таба албай

Кетменим калат жайында. (122-бет)

Ал эми мобул саптар алоолонгон ички жалынды, ашык болгон адамын бүт жан-оту менен сүйгөн теңдешсиз ыйык сезимди жана баарынан да ошол сезимди нукуралыгын, аруулугун туюндуруп турушат:

Алаша бойлуу, кымча бел

Алтының бар пүчүндө

Алооң менин ичимде.

Күйкө көз бала кымча бел

Күмүшүң бар пүчүндө

Күйүтүң менин ичимде. (125-бет)

Ошондой эле бул баяндагы:

Калемпир мончок тагынып,

Какшадым, бозой, сагынып,-

Деген саптар эң сонун табылган поэтикалык туюнтма катары ырчылар поэзиясынын кийинки өкүлдөрү тарабынан ар түрдүү вариациялангандыгын эске алчу болсок, анда «Кымчабелдин» көркөм туунду катары бийиктиги ансайын даана көрүнө берет.

Кыскасы, Молдо Нияздын ашыктык лирикасынын туу чокусу болгон «Кымчабел» деген бул чыгармасы ырчылар поэзиясындагы арзуу лирикасынын классикалык туундуларынын бири десек болот. Молдо Нияздын чыгармаларында тарыхый инсандар менен тарыхый чыгармалар чагылдырылат.

Молдо Нияз чыныгы көркөм талант катары өтө бийикте жанган жылдыз. Ошондуктан анын санаттарында кеңири пайдаланылган уйкаштыктын ар кандай түрлөрү ,баяндоонун түркүн-түс ыкмалары кадыресе көрүнүш катары гана кабыл алынат.Сөзүбүз кургак болбосун үчүн бир эле мисалга кайрылалы. Айталы, тигил же бул тарыхый инсан жөнүндө кеп салганда Молдо Нияз негизги кейипкерди тарыхта болуп өткөн көптөгөн-көптөгөн адамдар менен салыштыра баяндап берет.Мисалы, Дыйканбай жөнүндөгү санатта Кетмен-Төбөнүн көзү өткөн бул манабы Кудаяр менен Нурактай ,» болорман чыккан Байтиктей» , «Жантай баатыр баласы...Шабдандай», «миңбашы датка Максыйттай», «Жолборс менен Кушпактай, «көрүп өткөн давлатти // Нусуп менен Чыйбылдай», Абдылдабек, Асанбектей, «Алымкулдун баласы // Адөөлөт мырза Шерматтай « , койчу , санай берсе узара берет, кыскасы, кыргыз жеринин төрт бурчундагы эл башчыларынын баарысына окшош экендиги айтылат.

Дал ушундай эле көрүнүштү Даткайым жөнүндөгү санаттан да көрөбүз. Молдо Нияздын көркөм мурасы жөнүндөгү сөздүн соңунда дагы бир принципалдуу жагдайга токтоло кеткенибиз оң. Омор Сооронов бир ирет минтип жазды эле : « Молдо Нияздын кол жазма мурастарын окуу ушуну менен эле такталып калды дегенден алысмын. Орус элинин «Игордун кошуну тууралу Сөз» деген, 691 саптан турган, жазма эстелигин В.А.Жуковский, Н.А.Заболоцкий, Д.С.Лихачев, И.И.Шкляровскийлердин дөө-шаа акындары менен илимпоздору баштаган канчалаган кишилер өз алдынча окушуп, басма беттерине көчүрмөлөрүн жарыялашканы кимге маалим эмес. Раушанбек экөөбүз окуп, көчүрүп чыгып, сиздерге тартуулап жаткан тексттеги күмөн санаткан сөздөрдү, сөз айкашлыштарын кайрадан окуп, кыргыз жазма фондусундагы азырынча жападан жалгыз саналган бул өтө баалуу поэтикалык мурастын бүткүл ажарын ачып,, окурмандарга ойдогудай жеткирүүдө жаштардан жалындап чыккан азаматтардын болоруна ишенемин жана күтөмүн». **18**. Ал эми «Игирдун кошуну жөнүндө сөздү» казак элинин чоң акыны Олжас Сулейменов тарабынан «АЗ и Я» китебинде кайрадан окулуп чыкканын **19** эске алчу болсок бул иштин канчалык даражада актуалдуу экендиги өзүнөн өзү эле түшүнүктүү болот. Раушанбек Зулпукаровдун көмөгү менен азыркы тамгага көчүргөн Омор Соороновдун жана Амманила Азимов окуп берип кагазга түшүргөн Тайтөрө Батыркуловдун «Кымчабел» , «Афандим» деген чыгармалардын тексттерин салыштырып көрсөк эле бул багытта аткарчу жумуштар али көп экендиги айкын болот. «Кымчабел» Р.Зулпукаров менен О.Соороновдо 208 ыр сабынан турса, А.Азимов менен Т.Батыркуловдо 199 сап болуп калган. Ал эми «Афандим» баянынын көчүрмөсүндө түшүп калган саптар эки топтун тең сунуш кылган варианттарында кездешет. Иши кылып бул багытта да аткаруучу жумуш бир топ.

Жыйынтыктап айтканда, бир замандан бир заманга өтүп колго тийип олтурган Молдо Нияздын көркөм дүйнөсү улуттук адабиятыбыздан өзүнүн

мыйзамдуу ордун тапты. Кыргыз поэзиясынын асманында ырчынын жарык жылдызы балбылдап жанып тура бермекчи.

Молдо Нияз жөнүндөгү сөздүн соңунда дагы бир принципалдуу жагдайга токтоло кеткенибиз оң. Омор Сооронов бир ирет минтип жазды эле: «Молдо Нияздын кол жазма мурастарын окуу ушуну менен эле такталып калды дегенден алысмын. Орус элинин «Игордун кошуну тууралуу Сөз» деген, 691 саптан турган жазма эстелигин В.А.Жирмунский, Н.А.Заболоцкий, Д.С.Лихачев, И.И.Шкляровскийлердей дөө-шаа акындары менен илимпоздору баштаган канчалаган кишилер өз алдынча окушуп, басма беттерине көчүрмөлөрүн жарыялашканы кимге маалим эмес. Раушанбек экөөбүз окуп, көчүрүп чыгып, сиздерге тартуулап жаткан тексттеги күмөн санаткан сөздөрдү, сөз айкаштарын кайрадан окуп, кыргыз жазма фондусундагы азырынча жападан жалгыс саналган бул өтө баалуу поэтикалык мурастын бүткүл ажарын ачып, окурмандарга ойдогудай жеткирүүдө жаштардан жалындап чыккан азаматтардын болооруна ишенемин жана күтөм». (5.) Ал эми «Игордун кошуну жөнүндө сөздү» казак элинин чоң акыны Олжас Сулейменов тарабынан «Азия» китебинде кайрадан окулуп чыкканын (6.10-188-беттер) эске алчу болсок бул иштин канчалык даражада актуалдуу экендиги өзүнөн өзү эле түшүнүктүү болот. Раушанбек Зулпукаровдун көмөгү менен азыркы тамгага көчүргөн Омор Соороновдун жана Аманилла Азимов окуп берип кагазга түшүргөн Тайтөрө Батыркуловдун «Кымчабел», «Афандим» деген чыгармалардын тексттерин салыштырып көрсөк эле бул багытта аткарчу жумуштар али көп экендиги айкын болот. «Кымчабел» Р.Зулпукаров менен О.Соороновдо 208 ыр сабынан турса, А.Азимов менен Т.Батыркуловдо 199 сап болуп калган. Ал эми «Афандим» баянынын көчүрмөсүндө түшүп калган саптар эки топтун тең сунуш кылган варианттарында кездешет. Иши кылып бул багытта да аткарчу жумуш бир топ.

Жыйынтыктап айтканда, бир замандан бир заманга өтүп колго тийип олтурган Молдо Нияздын көркөм дүйнөсү улуттук адабиятыбыздан өзүнүн

мыйзамдуу ордун тапты. Кыргыз поэзиясынын асманында ырчынын жарык жылдызы балбылдап жанып тура бермекчи.

Н у р м о л д о

Нурмолдо жөнүндө биз жакынкы күндөргө чейин эмнени билип, анын чыгармалары жөнүндө кандай ойлорду айтып келдик? Моюнга алып койчу нерсе ушул: айрым бир ырчылардын өмүрү, чыгармачылыгына байланыштуу сөздөрдүн арасында айтылган бир чымчым кабарлардан башка акын жөнүндө эч нерсе билчү да эмеспиз. Айталы, ырчылар поэзиясынын таалыкпас изилдөөчүсү маркум Жаки Таштемиров 1973-жылы жарыкка чыккан, бүгүн библиографиялык таңсыздыкка айланган, «Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки» деген китептеги өзүнө тиешелүү «Айтыштар» деген бабында минтип жазат: «Наркүлбүбү менен Жеңижоктун белгилүү айтышында Наркүлбүбүнүн Жеңижокко карата моминтип ырдаганын жолуктурабыз:

Аксыдан келген Нурмолдо,

Шарият менен сенчилеп,

Айтышып көргөн бир жолдо. (1.223-бет)

Демек, аялдан чыккан айтылуу ырчы Наркүлбүбү (Рыскүл) менен Сартпай, Эсенаман, Чонду, Найманбай, кийинчерээк Жеңижок сыяктуу эле Нурмолдо да өз учурунда эл алдында айтышка түшкөн экен.

Мындан башка Жеңижоктун өмүрү, чыгармачылыгы жөнүндө пикир айткан адабиятчылардын дээрлик баарысы Өтө ырчынын Жеңижок атка конушу Нурмолдо менен болгон алгачкы айтышынан улам болгондугун, бул айтышта жаш Өтө устаты Нурмолдону жеңгендигин биринен бири өтүп айтып келишет. Устат менен шакирттин ортосундагы бул айтыш тууралуу кеп салган изилдөөчүлөрдүн дээрлик баарысы жаш Өтөгө болгон ашкере сүймөнчүк мамиледен улам кандайдыр бир деңгээлде Нурмолдонун терсирээк (динчил ырчы деген тариздеги) образын жаратып келишкендигин да адилдик үчүн айта кеткенибиз оң. (Устат менен шакирттин бул айтышына төмөнүрөөктө дагы кайрылабыз.)

Болгон маалымат ушул. Мындай болгон соң Нурмолдонун ырлары жөнүндө тигиндей-мындай пикир айтып, ой калчаган макалалардын, изилдөөлөрдүн жазылбай келиши, ырчынын чыгармачылыгы адабий факт катары кепке тартылуудан калып келгендиги өзүнөн өзү түшүнүктүү нерсе.

Нурмолдо деген ким болгон? Акын жөнүндө соңку жылдары гана айрым бир маалыматтарга ээ боло баштадык. Алгач 1995-жылы Жалал-Абад шаарынан акындын «Замана» деп аталган чакан жыйнагы басылып чыкты. Андан соң 1997-жылы «Молдо Кыргыз медресесиндеги ырлар» деген аталыштагы экинчи китепчеси Ала-Бука райондук басмаканадан жарык көрдү. Эки китепте тең журналист Камчыбек Камбарбековдун чакан-чакан баш сөздөрү менен ачылып, мында Нурмолдонун өмүрү, чыгармачылыгы жөнүндө айрым бир маалыматтар айтылат. Бирок Нурмолдонун чыгармаларын эл ичинен топтоп, ирээттеп, басууга даярдоодо, өмүр жолун, ата тегин иликтөөдө элдик мурастарга асдейдил мамиле жасаган журналист Калмурат Рыскуловдун эмгеги өзгөчө орунда турат. Жогоруда аталган эки китепчеге топтоштурулган чыгармалардын дээрлик баарысы дал ушул Калмурат Рыскулов жыйнаган материалдардын негизинде иргелип алынган. Экинчи жыйнактын аягында К.Рыскуловдун «Нурмолдо Наркул уулунун таржымалынан» деген аталыштагы соңку сөз таризденген чакан макаласы да басылган. Мында карыя журналист минтип жазат: «Түркыстан өлкөсү (туурасы - аймагы-С.Т.), Кокон хандыгы, Намеккент вилаети, Багыш болушундагы Коштерек кыштагында Наркул Аксыкентийдин бүлөсүндө Нуракем 1838-жылы төрөлгөн. 1920-жылы дүйнөдөн өткөн. 82 жаш курагында деп тажия окулуп, Коштерек мазарына коюлган.» (2.86-бет) Ушундай эле маалыматты «Кыргызстан-Сорос» Фонду чыгарган «Кыргыз поэзиясынын антологиясынын» 1-китебиндеги Нурмолдого тиешелүү жерден окуйбуз. Болгону мында болочок акын «...оокаттуу чарбакердин үй-бүлөсүндө туулгандыгы» кошумчаланган. (3.727-бет) Жогоруда кепке тартылып өткөн эки китепчинин негизинде өз эмгектерин жаратышкан академиктер А.Какеев менен А.Эркебаевдер да Нурмолдо жөнүндө ушундай

эле маалыматтарды жазышкан. Бирок, мына кечээ жакында акын жөнүндө «Нурмолдону колдоочулар тобунан 200 адам» кол койгон, Президентке, премьер-министрге, билим жана маданият министрине жолдонгон «Нурмолдо эстен чыкпаса» деген кат «Эркин-Тоо» гезитине басылып чыкты. Акындын ата тегинен кенирирээк маалымат берүү ниетин көздөп бул көпчүлүк жазган каттан узунураак болсо да момундай шилтемени келтире кетүүнү эп көрдүк: «Олуя, апсун, акын Нурмолдо манасчы, мударис, акешендин ата теги биздин бабаларга аттын кашкасындай дайын эле. Парикана өрөөнүндөгү Аксыкент дубанын башкарышып өтүшкөндүгү Наманган калаасындагы «Молдо Кыргыз медресе ырысаласында» жазылганын белгилебесек болбойт. Аксыкент калаасы Ала-Бука өзөнү Нарын дайрасына куйган батыш жарым аралында болгон. 1620-жылы зилзаладан кыйраган. Ошого чейин Нурмолдонун бабаларынын бири Молдо Кыргыз Наманган калаасына келип, медресе тургузган. 1912-жылы Нурмолдо баштаган калаалыктар ал медресени бышкан кирпич менен кайра курган. Ал азыр да туру. «Молдо Кыргыз медресе ырысаласында» мындайча айтылган: Нурмолдонун текатасы Чикехан, кепатасы Аличурхан, бекатасы Чурчаархан («Чычар»). Эми ошол «Чычар» окуясын айтпасак болбойт.

Дал ушул соргок Чурчаар ата-бабасынан бери сакталып келаткан хандыкты тарттырып койгонун айтпасак болбойт. Ал мындайча өткөн. Касыхан деген курбусу тоюна чакырып, өз үйүндө коноктойт. Эң оболу жаңгак чагып берип тойгузду. Артынан казы-чучуктун шорпосунан калпыма зардебин ичирди. Жаңгак менен зардеп аралашканда ичти алып кетерин деле соргок билбейт экен. Бергенин ичип-жей берди. Зардептен соң койдун учасын устуканына тартты. Килкилдеген майынын чып-чыргасын коротпой жедирди. Анын артынан бешбармак келди. Чурчаар тойдум деп курсагын сыйпалады эле, Касыхан болбой эле өз колу менен ашатты. Анан төшөктү калың салдырып жаткырып, эшиктин сыртына кабанак дөбөттү байлап кетти.

Бир оокумда соргок Чурчаархан эшикке чыгайын десе ит ырылдайт, жегендери артынан чыгып чыйыркап баарын булгады. Касыхандын күткөнү

ушул эле. Күбөлөргө көрсөтүп, тойканага барып, Чурчаархан эмес – «Чычархан» атыктырып ийди. Эл чычарды хандыктан түшүрүштү.

Чурчаархандын медреседе окуган уулу Абасхан атасынын «чычар» атыкканына арданып, «көз көрбөс, кулак укпас» жакка качып кетип, аты-жөнүн да өзгөрттү: «молдо» фарсча «дамулло», «хан»-«шах», мекени Аксыкентин жашыра албады, болбосо эч жерге батпайт эле, «каракчы» эсептелмек. Дамулло шах Аббас Аксыкентий, фарс болуп жашап калды. Фарси кызга үйлөндү. Медресеге дарс берип жүрдү. Уулу Сайфад-дин ибн дамулло шах Аббас медреседе атаандаштарынан алдыңкы болуп окуду. Бирок «көз көрбөс, кулак укпас» жер жок экен. Акыры чычардын тукуму, фарси эмес – кыргыз экени аныкталып калды. Окууда алдыңкылыкты талашкан атаандаштары: «тексиз кыргыз, качкын чычар» деп мазакташты. Өжөр Сайфад-дин китептерден гыз (кыргыз) тарыхын таап, «Мажму атут-таворих» китебин жазды. Бирок өмүрү жетпей, бүтпөй о дүйнөгө өтүп кетти. Уулу Нурмухаммет аяктады. Алар кыргыздын тектүү экендигин далилдешти.

Нурмухаммет акыры элин таап келип, уулунун ысымын Кыргызбай койду. Уулу да молдо атыгып, Наманган калаасына медресе куруп балдарды окутту. Наманган калаасынын эли аны «Молдо Кыргыз медресеси» деп аташты. Нурмолдо бабаларынын бул медресеси эскиргендиктен, 1912-жылы бышкан кирпичтен кайра тургузуну уюштурду. Молдо Кыргыз медресеси азыр да заңкайып туру.» (4.) Көпчүлүктүн көкүрөк куту түшүп, көз нуру төгүлгөн «Нурмолдо эстен чыкпаса» деген бул катта акындын сегизинчи атасына чейин да саналып көрсөтүлгөн: «Нурмолдонун жото атасы дамулло Шах Аббас Аксыкентий. Жете атасы Сайфад-дин ибн дамулло шах Аббас Аксыкентий. Жоңкон атасы Нурмухаммет ибн дамулло Сайфад-дин Аксыкентий. Бабагасы Молдо Кыргыз ибн дамулло Нурмухаммет Аксыкентий. Абагасы Атыжок ибн дамулло Молдо Кыргыз Аксыкентий. Бабатасы Каракычкач Аксыкентий. Чоң атасы Молдо Темир Аксыкентий. Өз атасы Молдо Наркул Аксыкентий. Молдо Наркул Аксыкентийдин уулу олуя, апсун, акын Нурмолдо манасчы, мударис акешен Аксыкентий». (4) (Бардык

жерде астыларын биз сыздык – С.Т.). Мына ошентип, болңшевиктик бийлик өкүм сүргөн жетимиш жылдан ашуун мезгил бою калың журтка белгисиз боюнча калып келген Нурмолдо акындын ата-теги элибиздин тарыхы, ал тарыхы кагаз бетине түшүргөн улуу инсандары менен ажырагыс биримдикте экен. Башкасын айтпаганда да ушул фактынын өзү эле акынга карата ак дил кызыгууну, терең урматтоону пайда кылбай койбойт.

«Молдо» атанган жазгыч акындардын дээрлик баарысы сыяктуу эле Нурмолдо да ошол өз мезгилинин турмуштук мүмкүнчүлүгүнө, талап-деңгээлине ылайык сабатын жоюп, билим алып, ошол алган билимин колунан келишинче өркүндөтүп, ал турсун Кашмир менен Кашкарга чейин барып, ар кандай акылгөй аалымдардын айтканын угуп, илимин тереңдетип, дилин тазартканга колунан келишинче аракет кылыптыр. Нурмолдонун өмүр таржымалындагы мындай маалыматтар окуган адамды түркүн түс ойго салат. Ошо жазгыч акындардын көпчүлүгү сыяктуу эле Нурмолдонун көркөм мурасы да аябай аз санда, өтө чакан көлөмдө гана келип жетип олтурат. Бирок, колубузга тийип олтурган ушул көркөм туундулардан эле акындын чыгармачылык масштабынан, ой жорумунун диапозонунан, турмушту көркөм чагылдыруусунун деңгээлинен тиешелүү бир өлчөмдө кабардар боло алабыз десек жаңылышпайбыз. Ырасында эле колубузга турган ушул чакан-чакан эки жыйнакты дыкаттап окучу болсок Нурмолдо бабабыздын акыл –парасатынын тунуктугуна, акындык дараметинин тереңдигине ынанабыз. Анан калса залкар таланттын улуу- кичүү замандаштары да андагы табийгат берген өзгөчө талантты, жан дүйнөсүндөгү бөтөнчө шык - жөндөмдү баарысы тең бир ооздон баса белгилешип, Нурмолдо акындын өзгөчөлүү сапат- белгилерин узун элдин учуна, кыска элдин кыйырына даңаза кыла айтып жүрүшүптүр. Мисалы, Нурмолдо жөнүндө улуу Токтогул:

Көздөрүндө огу бар,

Колдорунда чогу бар.

Устатыбыз Нурмолдо

Уламада жогу бар,- десе,(5) атактуу Барпы акын тике минтип ырдаптыр:

Жаткызып жүздөй бей тапты,
Алакан шилтеп бир чапты.
Тура келди баарысы
Көргөндөй болуп гейкапты.
Олуя акын Нурмолдо
Он мечит куруп зер тапты. (5)

Ал эми Коргол ырчы Нурмолдо жөнүндө момундай саптарды сабалатыптыр:

От болуп чыккан жашынан
Оттой күйгөн башынан.
Кашмирди айтса төрт күнү
Көргөн киши жашыган.
Ажыны ырдап алты күн,
Ансайын сөзү ташыган. (5)

Көрүнүп тургандай, залкар акындардын дээрлик баарсы тең Нурмолдодогу катардагы адамда кездешпеген өзгөчө бир дарыгерлик (акындардын түшүнүгүндө – олуялык) сапат-белгини баса белгилешүү менен анын жараткан жар болгон талантынын улуулугуна, алты күн арыбай ырдаган ак тандай Акын болгондугуна өзгөчө көңүл бурушууда.

Ошол эле учурда Нурмолдо өзү да улуу-кичүү таланттардын көпчүлүгүн урунттуу сапаттарын таамай-так белгилөө менен акындык баасын берип келиптир. Балыкооз, Чонду, Сартпай, Калыгул, Арстанбек, Молдо Нияз, Молдо Кылыч, Ниязаалы, Сагынбай, Жамбул, Жөжө ырчы жб көптөгөн-көптөгөн акындарга берген бааларын окуп олтуруп Нурмолдо чыныгы заман күүсүндөгү инсан болгондугун байкайбыз. Айталы, атактуу манасчы Балыкооз жөнүндө: «Айланып жүрү Манасым //Балыкооз ырдаса», - деп айтса, Арстанбек тууралуу:

Ханга жаккан ар сөзү
Пайгамбар жолун баскан бек.

Күнү-түнү ырдаган

Түгөнбөгөн дастан дейт,-деп (5) кеп учугун улайт. Ал эми күүдүргү куудул Куйручук жөнүндө Нурмолдо бабабыздын айтканы кыска да, так да, таамай да:

Куйручук айлы Багышан,
Күүдүргү кеби дагы шаң.
Оюн, күлкү, азили –
Ол жүргөн жердин баары шаң.
Аксыны келсе аралап
Анжиян, Кокон жагы шаң. (5)

Баарынан да өзгөчө белгилеп кетчү нерсе: Нурмолдонун башка ырчыларды баалап ырдаган түрмөктөрүнөн биз акындын өзүнүн да өмүр баянына тиешелүү малыматтар менен кабардар болобуз. Айталы, Чоңду ырчы жөнүндө айтып жатып:

Аралап барып ырдашкам
Арал, Орол, Омбуну.
Аралаштык Алашка
Арытып ырдап он жылы – десе, Сыртпай ырчы жөнүндө айтып жатып момундай малыматтарды кабарлайт:

Чоңду болуп чогулуп,
Чаржай, Бакы жактарды.
Кырымгаче кыдырдык
Кырдантып шакирт жаштарды. (5)

Жанатан берки кеп нугунан улам сөз келгенде белгилей кетүүчү өзгөчө бир жагдай бар. Маалым болгондой, Нурмолдо бабабыз туулган жери Аксыдан аттанып өнөр уулап түштүккө сапар тартып Кашмирге (Индостанга) чейин, андан соң ажылык сапар менен тигил жагы Меккеге (Сауд Аравиясына) чейин, күнчыгыштан Кашкар менен Үрүмчүгө (Кытайга) чейин барып, андан соң акындыгынын аркасы менен түндүктөн Омбуга (Омскиге, Сибирге), түндүк батыштан Оролго (Уралга), батыштан Чаржоу

(Түркмөнстан), Баку (Азербайжан), Кыргызга (Украина) чейин кыдырып ырдап жүрүптүр. Кашмир менен Меккеге болгон алгачкы сапары беш жылга созулгандыгы Анжияндагы Алымбек датканын медресесинде кыпчак уламалары менен болгон жолугушуудагы ырлардан дайын болсо (Байыш улама «Беш жыл кангып бу башың кайда кетти?» деп сураса, Шаир акын: «Аяшым бекиттиби беш жыл күн-түн?» деп тамаша аралашкан соболун берет. Жооп ырында Нурмолдо да беш жыл жерде эле жүргөндүгүн, кайып болуп кетпегендигин айтат), ырчылык менен жер кезгендеги убактысы он жылга созулгандыгына («Аралаштык Алашка//Арытып ырдап он жылы») күбө болобуз. Ошентип, даанышман бабабыз Нурмолдонун он беш жылдык өмүрү туулган мекенден алыста жер кезип жүрүп өтүптүр десек болчудай. Моюнга алып коюучу айныгыс чындык ушул: кыргыз акындарынын ичинен эч кимиси, бир да бири мынчалык кең аймакты түрө кыдырып, мындай ары опурталдуу, ары ардактуу өмүрдү баштан кечиришкен эмес. Нурмолдо бабабыздын өмүр таржымалындагы бул көрүнүштү биз жыйырма төрт жылдык өмүрүн жер кезип дербишчилик менен өткөргөн, Багдаддагы байманалуу турмушунан кечип, алгач Меккеге (Сауд Аравиясына), андан соң Дамаскиге (Сирияга), андан Басрага (Индостанга), кайра сапарын улай Кашкарга (кытайга), андан кайра Дамаскиге, анан акыры кайрылып Багдад аркылуу туулган жери Ширазга келген, дүйнөлүк көркөм казынаны «Бостон», «Гүлистан» деген өлбөс-өчпөс китептери менен байыткан улуу Саадинин өмүр таржымалы менен гана кош катар коюп салыштырып карасак болот.

Саади демекчи, Нурмолдо акын улуттук төкмө ырчыларыбыздын дээрлик баарысынан жана да жазгыч акындарыбыздын көпчүлүгүнөн айырмаланып, классикалык күнчыгыш адабиятынын улуу өкүлдөрүнүн өмүр таржымалдары жана чыгармачылыктары менен өзгөчө жакындан тааныш болуптур.

Сандалып далай өкүнө,

Сөзүнө таккан шөкүлө.

Саадини тыңшасаң

Санааң тынчыйт жетиле,- деп (5) улуу акын Саади жөнүндө анын далай жыл дербишчилик менен жер кезип жүргөндүгүн («Сандалып далай өкүнө»), СӨЗгө терең маани сыйдырып, СӨЗгө таажы-шөкүлө кийгизген улуу акын экендигин ачык-айрым, болгондо да Саадинин өзүнүн бир түрмөк ырын мисалга тарта баяндап да, далилдеп да берет. Ошону менен бирге Нурмолдо акын:

Мээнеткечим андачы

Навоинин «Хамсаси», - деп жазат. «Хамса» дегенди ошол XIX кылымды коелу бүгүнкү илимкөй замандагы атайын филологиялык билими бар адамдардын да баары эле биле бербейт. Мисалга келтирилген бул эки сап ырдын өзү эле Нурмолдо акындын Чыгыштын классикалык поэзиясы менен канчалык деңгээлде терең тааныш экендигинен кабар берип турат. Анан калса:

Мажнундардын ыр башы

«Мажнун менен Лайлидир»,

«Фархад менен Ширини»

Барча журтка дайиндир,- деп ыр салат да:

Аныгын окуп китептен,

Айтпай койсок айыптыр, - деп (5) хамсанын беш китеби жөнүндө үстүртөн гана маалымат алган киши эмес, аларды ар тараптуу окуп үйрөнгөн адам экендигин да жарыя айтат. Ушундай эле иш билги кепти Абылкасым Фирдоусинин өлбөс-өчпөс чыгармасы «Шах-наме» жөнүндө да, калкы менен калемине ак кызмат кылышкан Бабур менен Алң –Фараби тууралуу да айтып берет. Закриддин Мухаммед Бабурдун даңазалуу «Бабур-намеси» жөнүндө да эң сонун саптарды жараткан Нурмолдо акын.

Жанатан берки сөздөн маалым болгондой, Нурмолдо терең билимдүү, ашкере акылгөй, даанышман ырчы болуптур. Көп окуганынан, көптү билгенинен улам Библия менен Курандагы терең тарбиялык мааниге ширелген ар кандай уламыштарды да өзгөчө иш билги пайдаланып, ал

уламыштар менен икаяларды тек гана супсак кайталап койбостон өзүнүн чыгармачылык лабораториясынын өткөрүп, акындык жүрөгүнүн оту менен жылыта, көкүрөк нуру менен шоолалантып, натыйжада, окуган ар бир адамдын акыл-сезимин козгоп, дилин тазарта турган деңгээлге жеткирип берген. Бул айткан ойлорубуздун айкын күбөсү болуп Нурмолдонун «Адам ата» деп аталган көркөм туундусу эсептелет. Чыгарма башталганда эле пенде баласынын түпкү атасы менен түпкү энеси Адам ата, Обо эне жүргөн бейиштин ажайып көрүнүшүнө туш болобуз. Акын сөз нугун минтип баштайт:

Айланада миң булак
Агып атат шылдырап.
Аппак, кызыл, көк, жашыл
Ачылыптыр гүл бурап.
Булбул сайрап багында
Отуруп алып жаныңда,
Дүйүм жемиш: алма, өрүк,
Мөлтүрөп жүзүм шагында.

Мына ушинтип, бейиштин ажайып бир картинасы көз алдыбызга тартылат.

Жаннатин жан жыргатар төрүндө

Адам ата, Обо эне
Акырын басып бейиште,
Ары, бери жүрүшөр
Асты түшпөй кейишке.

Адам ата, Обо эненин бейиштеги турмушу жана андан кантип куулгандыктары жөнүндө Билбиянын байыркы осыат китептериндеги Мусанын биринчи китебинде «Тирилик» деп аталган бөлүмдүн экинчи, үчүнчү баптарында айтылса, Курандын «Изеңги» деп аталган экинчи сүрөөсүнүн 28-37 – аяттарында баяндалат. Куранда минтип айтылат:

(2-сүрөө, 32-аят) «Мына ошондо Биз периштелерге: «Адамга таазим кылгыла!» дедик. Ошентип алар бир Ибилистен башкасы таазим кылышты. Ал болсо, баш тартып асманга учуп динбезер болуп кетти

(33-аят) Биз айттык: «О, Адам! Бейиш төрүнөн аялың менен орун ал, каалаган жеринде жыргап даам тат, бирок мынабу даракка тийип, арам болуп калба.»¹

Ал эми Библияда болсо бул баян момундайча берилет:

«15. Жана Кудай Теңир адамды бул Едем багын карап, кайтарыш үчүн ошол жерге жайгаштырды.

16. Жана Кудай Теңир адамга насаат айтты: бактагы жемиштердин ар түрүнөн жейсиң;

17. Ал эми жакшылык менен жамандыкты билдире турган дарактан жебе: анткени андан даам татсаң өлөсүң.»²

Алла Таала айткандай эле Адам ата менен Обо эне бейиштин түркүн түс мөмө-жемишинен даам татпай, Ибилистин (Шайтандын) азгырыгында алданышпай напсилерин тыйып бейгам жашап жүрүштү. Даанышман акын Нурмолдо окяаны андан ары мындайча улантат:

Черттип көрдү Обо эне

Чарт жарылган анарды.

Чайнап жесе мыкчасын

Чаңкагы бир канарбы?

Анда секин шыбырайт

Оң ийинде Периште:

Төкмөгү бар жемектин

Шайтан менен келишпе.

Анан Адам атанын «лабизине жан кирди» эле Периште аны да тыйды. Ошентип, Адам ата, Обо эне экөө тең

Жемиштен жеп жутпайды,

Эч нерсени төкпөйдү.

Тартпайт такыр кур кайгы.

.....

Жебей, ичпей жашаган

Жыргал болот турбайбы!

Бирок Адам ата менен Обо эне азгырыктын тилине киришип напсилери бузулуп Алла Таала тыйуу салган, жебе деген жемиштен жеп койушту. Куранда бул окуя мындайча айтылат:

(2-сүрөө, 34-аят) Ошондо шайтан сайып, даракка мүдүрүлтүп, аларды жаткан жайынан азгырып чыкты. Анда Биз: «Бейиштен кеткиле. Бириңе бириң кас болуп өткүлө! Өмүрүнөр өтөлгүчө турган жайыңар – жер болсун, бирок убактылуу болсун» дедик.

(35-аят) Алланын сөзүн кабыл алып, Адам Анын өзүнө кайрылды, анткени Ал кайрылганга Кайрымы артык!

(36-аят) Биз айттык: «Жерге бирге бет алып, ал жактан бирге кеткиле! Эгер менден бярук болсо, Менин бяругумду жолдогондор кор болбойт, коркунуч да туулбайт.»

(37-аят) Ал эми биздин аятка ишенбегендер, аларды жалган дегендер түбөлүккө тозок отуна күйөт.»³

Ал эми Библияда болсо Адам ата менен Обо эненин бейиштен куулуп чыгышы бир топ кененирээк да, бир топ тереңирээк да мындайча баяндалат:

«3-бап. 1. Кудай Теңир жараткан жердеги бардык айбанаттардан жылан айлакер болгон. Жана жылан аялга айтты: чын эле, бейиш дарагынын эч бир жемишинен жебейсиңер дедиби Кудай?

2. Аял жыланга айтты: биз түркүн дарактын жемишинен жей алабыз.

3. Бейиштин ортосундагы бир гана даракка тийбегиле, жемишин жебегиле, өлүп каласыңар, деген Кудай.

4. Жылан айтты аялга: жок, силер өлбөйсүңөр;

5. Бирок ал дарактын жемишин жеген күндөн көзүңөр ачылып, жакшылык менен жамандыкты тааныган Кудай сыяктуу болооруңарды билген экен Кудай.

6. Анан, дарактын жемиши жакшы, көрүнүшү көзгө жагымдуу, өзүнө тартып тургандыгын көрүп, билгиликтүү билим берет деп, аялы мөмөсүнөн алып жеди, күйөөсүнө да берди, ал да жеди...

11. Теңир айтты: ...Мен жебе деген дарактын жемишинен жеп алдыңбы?

12. Адам айтты: Сен мага жуп кылып берген аял алиги дарактын жемишин берди, анан мен жедим...

17. Адамга болсо мындай деди: аялыңдын тилине кирип, «андан жебе» деп Мен сага насаат кылган дарактын жемишинен жегениң үчүн жер каргышка калды; өмүр сүргөн бардык күндөрүндө эми азап менен жерден азыктанасың...

19. Жерден жаралган денең жерге жатмайынча, жантериңди төгүп наныңды жейсиң; анткени сен топурактан жаралгансың, топуракка кайра айланасың...

23. Жана Кудай Теңир аны өзү чыккан жерде жер айдап, мээнет тартсын деп, Едемдеги бейиш багынан айдап чыкты.»⁴

Адам ата менен Обо эненин бейиштеги окяаларын Нурмолдо да өзгөчө бир элестүү сүрөттөп берет.

Сол ийинде шайтан бар

Солго буруп жайпаңдар.

.....

Арбады Адам атаны

- Жүрсөңчү - деп – тыңырак.

Үгүтү арбып шыгырап

Обо энени ныгырат:

-Жесең ушул жемиштен

Болгойсуң, - дейт – чыңырак.

-Татып ушул буудайды

Эске алгын, - дейт – кудайды.

Мөлтүрөтүп апкелип:

-Ке, жегин – деп сурайды.

Адам ата, Обо эне,
Шилекейи чубуруп.
Тилип туруп бир кесим
Бөлүп жешти сугунуп.
Калган экен ошондон
Буудайдын тырык тилиги
Көрө замат түшүнөт
Кишинин жетик билиги.
Уктап калган периште
Ойгонуп түштү кейишке:
Жеген киши буудайды
Турмагы жок бейиште.

Алла Таала тыйуу салган жемишти азгырыктын тилине кирип жеп алган Адам ата менен Обо эненин бейиштеги андан аркы окяасы Нурмолдо акын тарабынан окуган адамды бир туруп кайгыга салып, бир туруп жылмайта турган деңгээлде баяндалып берилет. Ыйык китептердеги бул окяанын Нурмолдо тарабынан көркөм баяндалышын чогуу-чаран окубасак бул баян көркүнө да чыкпайт, катынган мааниси да ачылбайт. Нурмолдо акын минтип жазат:

Мыйзамы бар Эгемин,
Чычмагы бар жегендин.
Төрөлмөгү өлгөндүн
Чечмеги бар кийгендин.
...Адам ата, Обо эне,
Эртесинде ээлене.
Чычып койду сасытып
Бейишке болуп бегене.

Мына ушундай бир кызык иш болду. Айласы түгөнүп, амалы куруган Адам ата менен Обо эне заңын бекитти алгач чатына

Артканын салып топуга

Кийип алды башына.
Жаагынан акканын
Колтугуна кыстарды.
Көрдүңүзбү бейишти
Кишиден шайтан кызганды.
Ошон үчүн башына,
Колтук, ээк, чатына,
Калган экен жүн чыгып
Сакал, мурут, кашына.

Албетте, Адам ата менен Обо эненин бул жосунсуз жоруктарына
Жараткан Эгемдин жаны кашая ачуусу келип,

Обо эне, Адам атаны
Алкымынан алганы:
Бейиштен катуу ыргытты,
Жер үстүнө зыргытты.

Болгондо да көрбөгөн азапты көрүшсүн деп экөөнү эки жакка ыргытты.
Мына ошентип, жер бетинин эки бурчуна түшүшкөн Адам ата менен Обо эне
тоодо тонуп, чөлдө күйүп, буттарын таш тилип, кийимдери тытылып азапка
түшүп аябай бирин бири издеп жөнөшөт. Мындай азаптуу күндөрүндө да
аларды шайтан жөн койбой, экөөнө эки башка сөздөрдү айтып жолдон
чыгарганга арам аракетин аябай жасайт.

Жолдо шайтан азгырат:
-Маймылга тий! – деп жазгырат.
Апчып аны Обо эне
Адымдоону маш кылат.
Алдынан тосуп кеп айтат
-Аялың өлдү деп айтат.
Адам ата алданбай
-Азгырба шайтан – деп айтат.

Ошентип, бул ирет Адам ата менен Обо эне шайтандын азгырыгына алданбай азаптуу жол басышып акыры бирин-бири табышат.

Сүйүүдөн бала төрөлүп,
Сандадык биздер көбөйүп.
Шайтан жүрү жапжалгыз,
Шагы сынып сенейип, - дейт Нурмолдо бабабыз

Албетте, ар кандай уламыш, икая калемгер тарабынан белгилүү бир идеяга баш ийдирилип, белгилүү бир автордук ойду дагы да тереңирээк, дагы да жеткиликтүүрөөк ачып бериш үчүн колдонулушу кажет. Андай болбогон учурда мындай уламыш менен икаялар эч бир идеялык жүк көтөрбөй, эзелтен айтылып келе жаткан баяндын тек гана бир кезектеги варианты болуп калат. Тилекке жараша, Нурмолдо бабабыз Адам ата менен Обо эне жөнүндөгү бу чыгармасын аруу жолдон адашбоо, ак жолдон айрылбоо керектиги жөнүндөгү тунук идеялар менен ширелиштирип, пенде баласын аруулукту бийик тутууга, ашыктыкты аздектей билүүгө чакыра алган. Анан да ырдын сонунда «Азгырылып шайтанга//Асти жаштар кор болбо!» деп көкүрөккө конорлук дидактикалык тыянак чыгаруу менен чыгармасын эң сонун жыйынтыктаган.

Акындын «Наадан менен пайгамбар» деп аталган башка бир чыгармасы да дал ушул азгырыктын жолуна түшпөй адал жашоо жөнүндөгү аруу идеяга баш ийдирилген. Мында Мухаммед пайгамбардын эл сүймөнчүлүгүнө ээ болгонун көрө албай, карасанатайлык бүт жан дүйнөсүн кара түнгө айланткан Байкемпирдин арам санаа иштери баяндалып берилет. Ар күнү жанкөчө менен өтүп бараткан пайгамбардын башына акыр-чикир аралашкан жугундуну аянбай кяа берген Байкемпирге пайгамбар бир жолу да акаарат кеп айтпайт. Тескерисинче,

Дагы бир күн Мухаммед,
Көчөдөн өтүп баратыр.
Кябады кемпир жугунду,
Пайгамбар болду кабатыр.

- Байкемпир ооруп калганбы,
Не кябайт акыр-чикирин.
Деп ойлоп кирсе үйүнө,
Байкемпир жандан түңүлө,
Онтолоп ооруп жатыры,
Чакчайып шыпка үңүлө.

Заңгыраган көп бөлмөлүү үйү («ана дализ, төркү үй») көр дүйнөгө толгон кемпирдин жанында каралашаар бир адам жок эле. Пайгамбар Байкемпирди айыктырып койуп, акырын гана өз жолу менен кете берди. Ошондо бир жагынан жосунсуз ишти жасап жүргөнүнө яалган, экинчи жагынан – бул эң башкысы – Мухаммед пайгамбардын кең пейилдүүлүгүнө, кечиримдүүлүгүнө, дегеле адамда жок асылзаадалыгына ыраазы боло мойун сунган Байкемпир

Көчөгө чыгып кыйкырды:

Көрдүңөрбү сыйкырды?
Өлө жаздап жатканда,
Өмүрүмдү сый кылды!
Башына кягам жугунду,
Азгырып мени шайтандар.
Айыктырды өлүмдөн,
Оо Мухаммед Пайгамбар!

Ырасында эле Библия менен Курандагы айтылуу адамдардын баштан кечирген окуяларын, ар кандай уламыш икаяларды кеңири пайдалануу жагынан Нурмолдо акындар поэзиясынын бир да бир өкүлүн алдына чыгарбайт. Мухаммед пайгамбар менен бир катарда эле Муса, Ыдырыс, Аалы, Ибрагим, Каллилла, Ысмайыл сыяктуу биз бала кезибизден китептен окубай тек гана улуулардан угуп келген улук адамдар жөнүндө Нурмолдо акын айрым учурда кең-кесири, айрым учурда кыска, бирок нуска кылып ырдап өтүптүр. Ошон үчү акындар поэзиясынын алпы улуу ырчы Арстанбек

өзүнө кол берип учурашуу үчүн Аксыдан ат арытып Каркырага келген жаш Жеңижок менен көрүшүп жатып Нурмолдо жөнүндө минтип ырдайт эмеспи:

Адигине Нурмолдо
Аят сөзү бир жорго.
.....
Молдолугу бар экен,
Нур бетинен төгүлгөн,
Сымбаты ашкан жан экен.
Шарияттан шар экен.
Сөз өктөмүн кетирбес,
Сүйлөгөнү курч экен.
Пайгамбарлар тарыхын,
Балкып ырдап турганды,
Кол жетпеген мүлк экен.⁵

Белгилүү болгондой Нурмолдо ырга кошкон пайгамбар, саабалардын баарысы жөнүндө ыйык китептерде жүрөккө жетээрлик, көңүлдө калаарлык ар түркүн окуялар баяндалып берилген эмеспи. Айталы, Жунус пайгамбар жөнүндө Нурмолдо акын минтип жазат:

Дарыяны бойлогон,
Даарат алып ойногон
Азирети Жунусту
Лаан* жуткан эмеспи.
Ал лаанды катта** лаан
Дагын жуткан эмеспи.
Эки лаандын ичинде
Кырк даада олтуруп
Жунус чыккан эмеспи.
Бир Куданын бирлигин

* Лаан - ажыдаар

** Катта – чоў, ири, ж.б.

Билип чыккан эмеспи.

Бул баяндын түпкү башаты ыйык китептерде кандай берилгендиги жөнүндө бул жерде ал китептерден алынган узун-узун шилтемелерди келтирип олтурбастан тек гана Библияда (Байыркы осыатта) төрт баптан турган «Жунус пайгамбардын китеби» деген өзүнчө көлөмдүү баян бар экендигин, ал эми жүз тогуз аяттан турган «Жунус» сүрөөсү Курандагы эң чоң сүрөөлөрдүн бири экендигин гана айта кетүү менен Библиядагы:

«1. Теңир бир чоң китке бярук берди. Ал Жунусту жутуп алды, анан Жунус ал киттин кардында үч күн, үч түн жатты.

.....

11. Жана Теңир китке бярук кылды да, ал Жунусту кургакка бүркүп чыгарды»⁶ деген эки ырды гана мисалга тартмакчыбыз. (Жүз жыйырма миңден ашуун калкы бар улуу шаар Ниневияда кыянаттык иштер күчөгөнүн угуп аларга барып оң жолго түшкүлө деп үгүт-насыят жүргүз деген Теңирдин бяругун аткаргысы келбей Фарсиске бара турган кемеге түшүп качкан Жунусту Кудай Теңир алгач китке жуткузуп жазалап, анан Жунус күнөөсүн мойнуна алган соң аны куткарат. – С. А.)

Биздин минтип даанышман акыныбыз Нурмолдонун Адам ата, Обо эне, Мухаммед пайгамбар жөнүндөгү чыгармаларын, дегеле Библия менен Курандагы уламыш икаялардын көркөм интерпретациялоосун улам-улам кепке тартып жатканыбыз азырга чейин жан дүйнөсү өзгөрбөй калган айрым бир ашкере марксчыл адабиятчылар менен окумуштууларга өөнүрөөктөй учурап жатышы да ыктымал. Албетте, соңку он жылдыктардагы коомдук турмушубуздун түп тамырынан бери өзгөрүшү биздин дүйнөкабылдообузду да болуп көрбөгөндөй астын-үстүн кылбадыбы. Бүгүнкү күндө биз идеологиялык чынжырды алыс ыргытып салып, жалпы адамзаттык баалуулуктарды бекем тутунуу менен пенде баласын асыл максатка, аруу ишке, адал оокатка тарбиялай турган бардык көркөм мурастарды пайдалана билишибиз өтө зарыл нерсе. Бул мезгил өткөн сайын айдан-ачык болуп бара жатат. Ушул чен-өлчөмдөн алып караганда Нурмолдо акындын жанатан бери

биз байма-бай кепке тартып келе жаткан чыгармалары да бийик гуманисттик идеялары, ашкере асыл баа сапат-касиеттери менен окуган адамды өзүнө тартып турат.

Даанышман акын Нурмолдонун көркөм мурасынын ичинде жашоо, турмуш, өмүр, өлүм жөнүндөгү ырлардын арбын болушу өзүнөн өзү мыйзамченемдүү көрүнүш. Бул багытта акындын «Болбосо», «Ойлончу», «Насип буйрук», «Өмүр жана өлүм» деген сыяктуу бир катар ырлары бар. Булардын дээрлик баарысы тең философиялык маани-маңызга да ээ болуп турушат. Мындай ырларында акын алмустактан бери келаткан «жакшы деген эмне?», «жаман деген эмне?» деген сыяктуу адеп-актык проблеманы кырынан коет да, ал соболго мүмкүн болушунча өз дүйнөкабылдоосунун чен-өлчөмүнөн туруп кеп салат. «Болбосо» деген ырын акын «чү» дегенде эле :

Эмне жакшы, не жаман? – деп дал ушул маселе менен баштайт. Андан ары элдик санат- насыят ырларынын үлгүсү менен ар бир сапта турмуштан алынган, терең маани сыйдырылган ойлорду айтып жүрүп олтурат. Нурмолдонун терең ишениминде ар бир адам бир нерсени туу тутуп, бир нерсеге сыйынып жашоосу кажет. Ал эми

Асти бир киши жарыбайт,
Сыйынары болбосо.

Ал гана турсун пенде баласындагы барга топук кылып жашоо, колдогуга каниет кылып өмүр сүрүү да анын бир нерсени туу тутуп, бир нерсеге сыйынып жашоосу менен тикеден тике байланыштуу. Ансыз

Бузулар, алкың ачылар
Сыйынарың болбосо.

Элибизде эзелтен бери жашап келе жаткан «сооп» (собол) деген түшүнүк бар. Бул сөз баарыбызга бала кезден бери тааныш, жанга жакын, дилге түнөк кеп болуп эсептелет.

Ар бир сөздүн түпкү маанисин, катынган сырын терең билип, чечмелеп берип кеткен академик Х.Карасаев «сооп» (собол) деген сөздү «жанга

аралжы боло турган иш», «адилет, туура иш» катары мүнөздөп берген. Нурмолдо акын да дал ушул «жанга аралжы боло турган», «адилет, туура иш» жөнүндө, б.а. соопчулук жөнүндө ар качандан бир качан чын дилден ырдап өткөн акын болуптур.

Сооп болот өмүргө

Бузулган ишти оңдосо, -деп жазып, пенде баласы бул жашоодо, бул өмүрдө жасаган ар бир ишин «жанга аралжы боло турган», «туура, адилет иш» катары кароосу керектигин дембе-дем эскертип жүрүп олтуруптур. Мунун өзү акындын өзүнүн жан дүйнөсүнүн тазалыгынан, нравалык тунуктугунан да кабар берип туруучу көрүнүш болуп эсептелерин ар бирибиз ичкериден аңдап- билишибиз абзел демекчибиз.

Ал эми акындын «Ойлончу» деген ыры да дал ушул түбөлүктүү маселелердин тегерегинде ой калчаганы менен көңүлдө калат.

Ноороздан аалам жаңырып

Көгөрөрүн ойлончу,- деп чыгарма күнчыгыш элдеринде өзгөчө бир мааниге ээ болгон, жер жүзү жаңыланып, тирүүлүккө жаңы дем кошулат делип эсептелген Ноороздун маанисин ырдоо менен башталат да, жылдын төрт мезгили (жаз, жай, кыш, күз бу дүйнө //Өзгөрөрүн ойлончу»; туулган жер (тоолор бийик //чөлдөр пас): адамдар ортосундагы адеп-актык карым-катыштар («Жакшылар эске акылды//Бап саларын ойлончу, //Жамандар орой көңүлгө//Дак саларын ойлончу») жөнүндөгү кеп менен уланып, окуган адамды улам тамшандыра өзүнө тартып жүрүп олтурат. Дегеле Нурмолдо акындын «Ойлончу» деген бул ырынын ар бир сабы элдик эзелки аруу түшүнүктөр менен мамыр-жумур болуп ширелишип тургандай ой калтырат. «Жалкоолук жан кейитет», «Жалкоонун иши жарыбайт» деген накыл кептер Нурмолдо акындын калеминен

Иш сүйбөгөн жалкоолор

Тез өлөрүн ойлончу, - деген ары ашкере чынчыл, ары жүрөк-жүлүнгө жетерлик так айтылган саптар аркылуу берилет. Ал эми ырдын соңунда болсо кылымдар бою элибизде атадан балага аздектелип келе жаткан

мааниси терең масел, мөл булактай тунук накыл кеп акындын дили менен тили аркылуу дагы бир жолу айтылат. «Жамгыр менен жер көгөрөт. Бата менен эл көгөрөт» деген нуска сөз «Батасыз киши жарыбайт» деп айтылат тике эле.

Жогоруда айтылып өткөндөй, даанышман акын Нурмолдо Библия менен Курандагы сюжеттерди да, эзелтен бери эл оозунда айтылып келе жаткан уламыштарды да, ал турсун ар түрдүү афсаналарды да өз чыгармачылыгында өтө иш билги пайдаланыптыр. Автордук идеяны, өзүмдүк ойду дагы да тереңирээк, дагы да жеткиликтүүрөөк берүү үчүн андай афсаналардын айрым бирлерин өзүнүн учкул көркөм фантазиясы аркылуу да жараткан сыяктанат. Албетте, чыгармачыл адам үчүн мындай иштин эч бир өрөн-төрөнү жок. Анткени, адабияттан «турмуштук чындыктан» башка да «Көркөм чындык» деген түшүнүк бар. Биз, окурмандар үчүн ырчы менен калемгер дилинен чыгара көшөрлөтүп төккөн же болбосо кагаз бетине түшүргөн турмуш көрүнүшү, ал көрүнүш аркылуу берейин деген ою канчалык деңгээлде бизди ишендире алса, ошол нерсе чыныгы чындык болуп эсептелет. Анан калса, калемгер канчалык таланттуу болсо, анын көркөм фантазиясы ошончолук ашып-ташып, эч бир чек билбегендей алып учуп турат. Ч.Айтматов тырнак алды чыгармасында жөн жерден эле кулак угуп көз көрбөгөн тээ Японияда гезит саткан кичинекей Дзюйонун турмушун сүрөттөп калган жок... элдик ар кандай афсаналар сыяктуу окуяларды Нурмолдо акын да өзүнүн көркөм фантазиясы аркылуу эле жаратып бизге сунуштаган учурларын жолуктурабыз. Ушул багытта анын «Насип буйрук» деген ырындагы мобул афсанага окурмандардын көңүлүн бурмакчыбыз:

Эки киши талашты,

Эшим: «эртең куйрук жейм».

Эргешалы жаратты:

«Эгем берсе буйрук жейм».

Сапарга жөнөп ач калды,
«Куйрук жеймин» дегени.
Уча кажып ашады,
«Буйрук жеймин» дегени...

Дал ушундай чакан аңыз кептен соң, б.а. автордук ойду кабыл алдыруу үчүн окурманды психологиялык жактан белгилүү бир өлчөмдө даярдап алгандан кийин гана акын өзүмдүк оюн ортого салат. Алгач «кесир кепти сүйлөбө» деп эскертип туруп, анан

Ар кишинин насибин
Алла Таала кудурет
Төрөлгөндө увучтап
Тарата чачып жиберет, деген оюн сунуштайт да, бул ойду

андан ары

Ошо насип артынан
Ойноп-иштеп барасың.
Таттыбы – ачуу? Терип жеп,
Сууң ичип канасың, - деп улантып, анан момундай деген

жыйынтык пикирин чыгарат:

Аллах чачкан насиптен,
Ашык да, кем жебейсиң.
Бузулбагай ак жүргөн,
Буйрук ушул дегейсиң.

Өзгөлөрдүн акысын,
Азгырса татпа эмесе.
Адептүүлүк башкысы,
Өлөсүң насип түгөнсө.

Бул жерде кайрадан дагы бир жолу эскерте кетүүчү өзгөчө көңүл бура турган жагдай бар. Кеп оролу исламдык идеялар жөнүндө бара жатат. Буга

чейин биздин коомдо (кеп Кыргыз ССРи да курамында болуп келген социалисттик коом жөнүндө болуп жатат) Нурмолдонун чыгармаларында ырга салынган идеяларга таптакыр карама-каршы келген ой-пикирлер калың элдин катмарына сиңирилчү. Ал идеялар канчалык деңгээлде туура да, канчалык деңгээлде адам баласынын ойсезимине, жан дүйнөсүнө төп келип турат деген соболдор коюлчу эмес. Ал турсун мындай суроону коючу эч кимдин оюна да келчү эмес, б.а. ошол кезде коомдо өкүм сүргөн идеология инсанды мындай ой жүгүртүүдөн, тандап алуу мүмкүнчүлүгүнөн ажыратып салган болчу. Ал эми кандай гана идея болбосун анын тууралыгы, аныктыгы, анан да адамдар өз турмушунда туу тутуп жашоосу керектиги ошол ар бир идеянын канчалык деңгээлде жалпыадамзаттык баалуулуктар менен төп келишип турарлыгы менен, канчалык деңгээлде жалпыадамзаттык асыл нарктуулуктар менен ширелише берилиши менен бааланышы зарыл тура. Ушул чен-өлчөмдөн алып караганда нурмолдо акындын «насип буйрук» деген бул ырындагы биз мисалга тарткан акыркы строфадагы автордук ой ырасында эле жалпыадамзаттык идеялар менен, жалпыадамзаттык баалуулуктар менен тикеден тике айкалышып турат. Чынында эле өзгөлөрдүн акысын бирөө азгырса да албаш керек эмеспи да, бул жашоодо эң башкысы адептүүлүк эмеспи!

Нурмолдонун көркөм мурасынын ичинде өмүр, өлүм жөнүндөгү ырлары да өзгөчө орунда турат. Ал турсун эң сонун чыгармаларынын бири тике эле «Өмүр жана өлүм» деп аталат.

Бул жалганчы дүйнөдө

Өлбөйт эмес өлөбүз.

Акыры башта бир нокто

Ажал келсе көнөбүз. - деп кудум элдик накыл кептердей баяндалган бул көркөм туундусунда кездешпеген чекеге черткендей саптар менен өз оюн андан ары минтип улантат:

Кам* сүт эмген пендебиз

Ак турпак биздин пендебиз.

Анан акыркы сапардагы расмий жол-жоболор, бул иш чаралардын трагедиялуулугу Молдо Нияздагыдай өтө таамай көрсөтүлүп берилет.

Айваналуу казанак
Оюп коет бир күнү.
Аяктай көргө киргизип
Коюп коет бир күнү.
Бир сыгымдан топурак
Чачып коет бир күнү.

*Кам- чийки, бышпаган

Шадалактай жүзүңү
Ачып коет бир күнү.
Кутулуп кетет кууганың,
«Кубатым» дейт тууганың.
Заарканып ыйлайт алганың,
Сагыр калат балдарың.

Акындар поэзиясынын дээрлик көпчүлүк өкүлдөрү сыяктуу эле Нурмолдо да замана жөнүндө ар түрдүү жагдайда ырдап өтүптүр. Өз мезгили, келер заман, анын нарк-насили тууралуу эл алдына чыгып ырдаган ырларында да, эки-үч ырчы болуп топ жарышка түшкөн айтыштарында да дамамат кеп салып жүрүп олтуруптур. Нурмолдонун бул багыттагы ырлары баштан-аяк толук бойдон өзүбүздүн Калыгул, Молдо Нияз, Арстанбек, Молдо Кылыч, Алдаш молдо, казактардын Дуулат Бабатай уулу, Шортаңбай Канай уулу, Мурат Мөңкө уулу, Кердери (Аубакир) Бораңкул уулу сыяктуу акындарынын замана жөнүндөгү чыгармалары менен үндөшүп турат. Анан калса Нурмолдонун бул чыгармасында казакча «эрекше» («өзгөчө», «бөтөнчө») деген сөздүн колдонулуп жүрүшүнүн өзү эле (ал эми Алашка барып он жыл ырдап жүргөнүн, атактуу акын Жамбул менен көрүшкөнүн /» Келесте көрдүм Жамбулду// Кепке кыйын даңгылды. //Кырк акын менен

айтышып, //Кыргыз, казак, кыпчакты, //Катары менен маң кылды. //Кынык өлөңгө бай кылды. Айтпай эле коелу/ бир топ нерсени канкуулап тургансыйт.

Заман деген желмая,

Калбасак калкым жакшы эле,

Желмаядан жыгылып, - деп өлөң айткан Кердери (Аубакир)

молдо:

Атаны бийлеп уул кетти.

Кожону бийлеп кул кетти. - деп ырдаган.

Нурмолдо акын да заман көйгөйүн ырга салып:

Кулдар башкарар,

Байларды ташка алар

Пайдасын көрөр башкалар, - деп ырдап чыкты.

Келер заман башка түшкөндө

Дем алган аваң бузулар

Байлыгың башка жакка сызылар.

Ал турсун

Бирдин кесепети миңге

Миңдики түмөнгө өтөр.

Баарынан да Нурмолдо үчүн ар качан пенде баласынын нарк-насилине, жакшы же жамандыгына күбө өтүп туруучу башкы критерий болгон

Бийман асманга безер.

Арийне, биз жогоруда Нурмолдо акындын заман багытындагы ырлары кыргыз, казак акындарынын бул багыттагы ырлары менен өзгөчө бир үндөшүп турат деген ойду айтуу менен Нурмолдо өзүмдүк ойдон алыс калган деген пикирди айтып жаткан жокпуз. Түк андай эмес. Тескерисинче, биздин айтайын дегенибиз: даанышман акын Нурмолдо өз заманынын көйгөйүн, орус империясынын карамагына өтүү менен адамдар ортосундагы өз ара мамилелер, кылымдардан бери келе жаткан жүрүм-турум эрежелери, калктын өзүнө гана тиешелүү нравалык принциптер терең өзгөрүүлөргө

тушугуп жаткандыгын башкалардан кем эмес деңгээлде туюп, башкалар кандай деңгээлде ырга кошсо дал ошондой бийиктикте туруп ырга кошкондугун баса белгилөө ниети болду. Анан калса дыкаттап байкап-баккан адамга жогоруда айтылган улуу адамдардын замана жөнүндөгү туундуларынан Нурмолдонун бул багыттагы ырларынын дагы бир урунттуу өзгөчөлүгү бар. Бул айырмачылыкты академик Аскар Какеев убагында эн туура белгилеп минтип жазган: «...заман маселеси туурасында Нурмолдонун айткандарынын Калыгулдун, Молдо Нияздын, Арстанбектин, Молдо Кылычтын айткандары менен салыштырып улуу бир өзгөчөлүккө күбө болобуз. Заман маселесин чечмелөөдө аталган залкарларга караганда Нурмолдо өзүнүн оптимисттик айла издөөнүн зарылдыгын далилдеген ойлору менен айырмаланат.»

Нурмолдо жөнүндөгү кебибиздин жүрүшүндө биз «даанышман» деген сөздү көп колдонобуз. Албетте, бул сөздү биз «олуя», «көзү ачык» ж.б. сыяктуу уккандын күлкүсүн келтире турган мааниде эмес өз мезгилинин көйгөй маселелерин өзгөлөргө караганда ачык-айрым андай алган, өзү өмүр сүргөн доордун урунттуу проблемаларын башкалардан тереңирээк түшүнө билген, өз учурунун заманбап соболдоруна айланасындарга салыштырмалуу алда канча так, даана жоопторду таба билген акылы терең, көкүрөгү тунук акын болгон деген мааниде колдонуп келе жатабыз. Маселенин ырасында эле ушундай экендигине Нурмолдонун кыргыздар менен орустардын ортосундагы мамилелер жөнүндөгү бир катар ырлары сонун күбө өтө алышат. Өз мезгилинин өзгөчө актуалдуу маселеси болгон бул проблемага Нурмолдо ары ар тараптуу, ары терең, ары тарыхый реалдуулукту кылдат баалай билүү менен өтө акылгөй жоопторду таба алган. Акындын бул багыттагы ыр түрмөктөрү кеп башында көрсөтүлгөн чакан-чакан эки жыйнактан орун алган Молдо Нияз, Канат хан жөнүндөгү чыгармаларында, Нурбай ырчы менен болгон айтышында жана да «Кыргыз поэзиясынын антологиясынын» 1-томунда жарык көргөн ырларында берилген.

Бул ыр түрмөктөрүнүн мезгилдик жактан алгач жаралганы болуп Канат хан жөнүндөгү күүгө салынган «Калктын каны кутказбайт сени Канат хан» деген ыр түрмөктөрү эсептелет. Көпчүлүккө белгилүү болгондой Канат хан тарыхый инсан. Кыргыз элинин тарыхы боюнча сурап билме адабияттарда Канат хан жөнүндө момундай маалыматтар жазылган: «КАНАТ-ШАА (туулган жылы белгисиз – 1863-ж. өлгөн)- Кокон хандыгына кызмат кылган атактуу аскер башчы, улуту тажик. 1846-1847-ж. Түркстан шаарынын акими болуп турган. Ташкендеги бийликтерге моюн сунуудан баш тартып, Бухара хандыгына кетип калган. Кайра Коконго келип 50-жылдардын акыры –60-жылдардын башында бул хандыктын саясий турмушунда көрүнүктүү орун ээлеген (Ташкендин акими болгон) Чүй кыргыздары орус аскерлерине таянып, 1860-ж. августа Кокон хандыгынан Токмок, Пишпек чептерин бошотуп алганда К.-Ш. Ташкенден аскер алып келип, бул чептерди кайра караткан. К.-Ш. Пишпекти алгандан кийин Үч-Алматыдан (азыркы Алматы аймагы) орус аскерлерин кууп чыгуу үчүн Узун-Агачтын жанында салгылашта (1860-ж, 18-октябр) жеңилип, Пишпекке чегинген. Бул чепте ал 1860-ж-дын акырына чейин болгон...Мусулман жыл санаты (хижра) б-ча 1279-ж. (1862-1863-ж) К.-Ш. Кудаяр хандын тапшырмасы м-н Бухара хандыгына барып, ошол жерден өлтүрүлгөн.»¹ Нурмолдонун ыр түрмөктөрүндө дал ушул 1860-жылдардын баш чениндеги орустар менен болгон салгылашуулар, бул салгылашуулардагы анын жеңилүүлөрү, жок жерден миңдеген адамдардын канына забын болгондугу каргышка алынып ырдалат.

Орус калкы

Калмак эмес экен:

Колундагы тез атар мылтык,

Замбиреги дүңгүрөп,

Көзү көргөндү кутказбай терген

укуругу узун журт экендиги даанышмандык менен баяндалып берилет. Ушундай журтка «ойлонбостон барып» «капыстан кол салуу» зор трагедияга алып келери мыйзамченемдүү көрүнүш эле. Ырасында эле ошондой болуп

Миң жердешиң ашуудан өлдү

Канат хан

Миң жердешиң атуудан өлдү

Канат хан!

Ырдын тексти күү менен коштолуп, анан калса каргыш түрүндө жаралып, ошондон улам чыгарманын трагедиялуулугу андан бетер артып турат.

Акындын орустар жөнүндөгү экинчи чыгармасы болуп өзүнүн атактуу замандаш акыны (кандайдыр бир деңгээлде устаты да болушу ыктымал, анткени, Молдо Нияз Нурмолдодон болжолдуу түрдө он беш жаштай улуу), калемдешин Молдо Нияз жөнүндөгү ыр саптары эсептелинет. Экинчи дегенибиздин себеби, Канат хан жөнүндөгү ырда орустарды келтирбөө үчүн болгон согуштар айтылса, Молдо Ниязга багышталган ырда «болуш» («волостн», «волостной») болуп жашай баштаган учур кепке тартылат.

Ошентсе да оруска

Асылбагын болушка, -деп эскертет жашы улуу калемдешине.

Кокус бир нерсе болуп чырга кабылып Молдо Нияз Сибирге айдалып кетпесин, эл-журттун көөнү оорубасын деген ойду айтып келип сак, этият болуп жашоону сунуш кылат. Ошол эле учурда акында үмүт шооласын өчүрбөгөн бир тилек бар. Ал-орустарды да

Убак келер тоорушка.

Ушинтип, «колунда тез атар мылтыгы бар», «замбиреги дүңгүрөгөн», «көзү көргөндү куткарбай терген» орустарды тооруй чалыштан акын үмүтүн үзбөйт.

Бирок канткен менен орустар, алар менен болгон алака-катыштын зарылдыгы, элдин келечеги үчүн Ак Пааша менен болгон мамиленин оң, туура жолдо болушунун өтө керектиги Нурмолдонун кийинчерээк

окурмандарга сунуш кылынган «Кыргыз поэзиясынын антологиясынын» 1-томунда жарык көргөн ырларынан ачык-айкын байкалат. Бул ыр түрмөктөрүндө даанышман акын өткөн ХХ кылымдын башындагы биринчи дүйнөлүк согуш, орус империясынын карамагына кирип калган чет жакадагы элдердин өкүлдөрүнөн тыл жумуштарына чакыруу жөнүндөгү Николоай 11нин 1916-жылкы 25-июндагы жарлыгынан кийинки ал-абал жөнүндө кеп салат. Бийманыбызды кепил тутуп моюнга алып коюучу нерсе ушул - эгерде тарыхтын өнүгүш агымын даана сезе алган, падышанын жарлыгынын түпкү маңызын тереңден аңдай алган, жана да ошол көөдөндөгү туюмун, көкүрөктөгү оюн жаамы журтка жеткире алган Нурмолдого окшогон даанышман адамдар дагы да көбүрөөк болгондо элибиз 1916-жылкы кандуу окуяга туш болбойт беле деген ойго келебиз. Акын минтип жазат:

Жаврупадан ашталып,
Жахандан уруш башталып
Жутунганда биз жакка
Жахагир орус кашкайып
Йолун тосту йазитни
Жаами миллет башкарып.

Ингилис, фараң, алманның
Аскери каптап жалмандап
Атып келе жатыры.

Байлыкты көздөй жутунуп
Басып келе жатыры.

.....

Овзуна кирген аппак ит
Капкара болуп чыгат-у.

.....

Йолун тосту ашкере
Жахангир орус аскери.

Жардамга бизни чакырды

Баспайлычы тескери.

.....

Бангарлар Орусияга

Аң казып, кыят карагай.

Март жигиттер – марткерлер

Уруштан алыс иштешет

Мусулманның аскерлер.

.....

Кеңешкиле жаранлар

Келишишке жараңлар.

Араздашып кетпегей

Ак Пааша менен араңар.

.....

Оңоп алар ортону

Өнүп-өссүн балалар.²

Мына ушундай. Өз заманынын көйгөйүн түшүнүү, өз мезгилинин жүгүн көтөрүү, өз учурунун абийир-ары болуу деген ушул эмеспи! Дегеле Нурмолдонун орус-кыргыз алака-катышы жөнүндөгү ырлар түрмөктөрү акындар поэзиясынын көптөгөн өкүлдөрүнүн чыгармаларынан дал ушул мезгилдин күрөө тамырын таамай кармай билгени менен өзгөчө айырмаланып турат. Акындын бул багыттагы ырларынын дал ушул өзгөчөлүү сапат-белгилерин эске алуу менен белгилүү адабиятчы, академик Абдыганы Эркебаев минтип жазат: «...в отдельных произведениях Нурмолдо поражают четкость и ясность исторического взгляда, умение видеть перспективу. Например. Он, в отличие от Молдо Нияза и других киргизских акынов XIX – начала XX века, ставит верные акценты в таком архисложном для того времени вопросе, как киргизско-русские отношения. По мнению акына, нельзя враждовать с русским, у которых и оружие, и знания сильны.

А наоборот, с ними нежно дружитң, житң в мире и согласии, надо перениматң их хозяйственный опыт т кулңтуру.»³

Бардык даанышман акындар сыяктуу Нурмолдо да санат-насыят ырларын бир топ жараткан. Бардык акындар сыяктуу эле бул ырларында Нурмолдо да жанрдын табиятына ылайык дидактикалык ойлорду өз туюму аркылуу ортого салган. Бир туруп:

Болбос адам түнт болот.

Боруму окшош дудукка – десе,

Дагы бир жерде:

Эси жок жаман ургандар

Элүүгө чыкса чоңойбойт, - деп айрым адамдардагы кемпайлыкты ашкерелеп ырдайт. Ал эми ичи былык, пейли бузук адамдар жөнүндө айтканы бул:

Пейли бузук адамдар

Беш түрлүү малы болсо да

Береке күтүп жүрө албайт.

Бул сыяктуу кут уюгандай мааниси терең, акылга канык саптар Нурмолдонун санат-насыят ырларында аябай эле арбын. Айрыкча билимдүүлүккө, окумалдыкка үндөгөн «Кызык китеп жан шерик //Куржунуна салып жүр» деген накыл кеби ар качан актуалдуулугун жоготпойт демекчибиз. Анан да «Молдо кыргыз медресесиндеги ырлар» жыйнагына «Нурмолдонун нускоолору» деген аталыш акындын нускоо сөздөрүнүн бүтүндөй бир баптын көлөмүндөгү чоң топтому берилген. Бул нускоолордун тизмегинде:

Каргалардын арасында

Шумкар карып.

Качырлардын арасында

Тулпар карып,

Же болбосо: «Калкыңы атканың// Күм-жам болуп жатканың», «Адам болсоң ак жүр//Алыш-беришке так жүр», «Токоюн кыйса тоо урайт// Уларын кырса-зоо кулайт», «Жалкоолугуна кылбай ар// Жүз жаштан ашкандар бар»,

Кечириксиздер бирикпейт //Кекчилдерди «чирик» дейт» деген сыяктуу булактын тунук көзүндөй таза ой, таза пикирге ширелген накыл сөздөр бир топ. Бирок ошол эле учурда бул топтомго элдик экендиги эч бир талашты туудурбаган «Күрүчтүн шылтоосу менен//Күрмөк суу ичет», «Ай караган теке суукка тонуптур// Бай караган ачтан өлүптүр», «Ар кимде бар бир кыял//Ал кыялды ким тыяр» деген сыяктуу нуска сөздөр да Нурмолдонуку делип орун алып калганы жыйноочу жана жыйнакты түзүүчүлөр үчүн эч бир аброй алып келбей турган иш болуп калган. Ошону менен бирге бул топтомго Нурмолдонуку экендигинен шек туудурган, тескерисинче, жыйноочунун калеминин жасаган иши таризденип туруп алган «накыл сөздөр» бар. Бир-экөөнү мисалга тарталы:

Эй сынчы!

Буга көңүл бурчу:

Даанышман уламаларды

Уялбай туурагандарды

«Акылман» дей баштады.

Башкасы бат эле кууроочу

Мактанчактын

Тамырын жулчу!

Же болбосо:

Бирөөдөн көчүрүлгөн-өлүү сөздөр,

А жаңы сөздөр –

Куду эле тирүү көздөр. ж.б.

Ачыгын эле айтып коюу керек: мындай «накыл сөздөр» Нурмолдонун көркөм мурасынын асыл баалуулугуна көлөккө гана түшүрүшү мүмкүн, бирок асти аброй алып келбейт. Анан калса айрым кайталоолор, бир эле сөзүн өзгөртүп коюп «жаңы» нускоо деп сунуш кылынган учурлар да кездешет. Даанышман акындын буюрса борбордон чыгуучу жыйнагын басууга даярдоодо (кеп башында сөзгө тартылган 200 адамдын кайрылуусунда «800 барак чыгармалары» даяр болгондугу айтылат) мына

ушул сыяктуу кенемтелерге өтө жоопкерчилик менен мамиле жасаганыбыз оң.

Нурмолдо жөнүндөгү сөзүбүздүн жүрүшүндө биз көңүл бурбай коюуга түк мүмкүн болбогон бир жагдай бар. Кеп оролу акындын апсундугу, б.а. сыйкырдуу касиетке, кандайдыр бир деңгээлде гипнозчулук өнөргө ээ экендиги жөнүндө баратат. Нурмолдонун ырчылыгы менен кошо эл ичинде өзгөчө бир кадыр-баркка татыган анын дал ушул апсундугу болуптур. Ал эми мындай өнөр көрүнгөндүн эле колунан келе бербей тургандыгы, мындай өнөргө ээ болуш үчүн табият берген шык-жөндөм менен бирге бул багытта кылымдардан бери топтолуп келе жаткан тажрыйбага ээ мектептен таалим алуу да зарылдыгы өзүнөн өзү түшүнүктүү. Нурмолдодо булардын биринчиси да, экинчиси да болуптур, б.а. биринчиден, табият берген шык-жөндөм бар болсо, экинчиден, ошол апсундукту андан ары өнүктүрүп Кашмирде Лөлү аспундун колунда төрт жыл өтө катуу тартипте, ал турсун адамды кор күнгө туш кылган эрежеде окуп апсундукту (сыйкырчылыкты, көз боочулукту, дарыгерликти) үйрөнөт. Алгач Лөлү апсун Нурмолдону

Алыскы жолдо төтөлөп
Ат кылып минди жетелеп.
.....
Кашмирдин жолун тетелеп,
Айлантып минди качырга.

Анан окута баштады. Бирок ушул эле Кашмирде Лөлү апсундун Хара деген душманы да бар экен. Айтымга караганда Нурмолдо андан да апсундуктун сырларын окуп үйрөнө баштайт. Төрт жылдан соң Лөлү апсунду жеңгендигин айтат:

Жеңгенде куу Лөлүнү
Жедирдим мен хам кордукту:
Короз болуп мен өзүм
Тукумдаттым тоок кылып
Көрсөттүм антип зордукту.

Анан Лөлүнүн

Ордуна болуп зор апсун,
Олчойгон байлык топтодум.
Пайгамбар изин көргөнү
Ажыга барып токтодум.
Кечиргейлер, курбулар
Күнөкөр сөздү кошподум.

Нурмолдо мына ушундай өтө татаал, өтө тозокту жолду басып өтүп гана апсундуктун (сыйкырчылыктын, көз боочулуктун, дарыгерликтин) катылуу сырларына ээ болгон. Ар качан адилет сөздү айткан улуу Токтогул ошон үчүн Нурмолдону

Көздөрүндө огу бар
Колдорунда чогу бар,-деп сыпаттаса,

Барпы акын:

Жаткызып жүздөй бейтапты
Алакан шилтеп бир чапты.
Тура келди баарысы
Көргөндөй болуп гөйкапты, - деп айтат Нурмолдо тууралуу.

Ушул жерде мындан төрт жыл мурда (1989-жылы) Молдо Багыш жөнүндө жазып жатып Молдо Багыштагы ушундай өзгөчө касиеттер тууралуу айткан оюбузду бул жерде да, б.а. Нурмолдо жана анын апсундугу жөнүндөгү кепте да, бир жолу эске сала кетүүнү эп көрдүк.

Анда минтип жазган элек: «Кептин баары бул жерде айрым адамдардагы мындай магиялык өзгөчө касиет биздин жакынкы күндөргө чейин ислам дини, мусулманчылык менен ажырагыс биримдикте кабыл алынып, ал турсун исламдын, мусулманчылыктын өзгөчө бир өзүмдүк сыры, өзүмдүк касиети катары кабыл алынып калгандыгында жатат. Ал аз келгенсип чыныгы магиялык касиеттерге ээ мындай адамдардын өздөрү да өзүмдүк өзгөчөлүктөрүн илсам дининин, мусулманчылыктын шарапаты менен гана болгон нерсе деп кабыл алышып, ошого терең ишенип алуулары

маселенин төркүнүн түшүнүүнү андан бетер татаалданып, андан бетер бүдөмүктөнткөн. Ушул жерде биз бүгүнкү күндүн эң улуу жазуучуларынын бири, Нобелдик сыйлыктын лауреаты, колумбиялык сүрөткер Габриэл Гарсиа Маркестин 1989-жылы Москвага келип «Латинская Америка» журналынын редакциясында адабиятчылар менен болгон субхатынан бир үзүндүнү келтире кеткибиз келип турат. Атактуу калемгер минтип айтат: «Мен бир окуяны айтып бергим келип турат. Анан калса бул окуяны социалисттик өлкөдө, болгондо да материалисттердин өлкөсүндө айтып жатканым андан бетер жакшы болууда. Кулактары курттап кеткен уйду айыктыра ала турган бир адамды көрдүм. Ал адам уйдун кулактарын кармабай туруп бир эле дем салуу менен айыктыраарын айтты. Анан ал киши уйдан бир аз алысыраак турду да, дем сала баштады, ал эми курттар болсо – болгондо да өлгөн курттар – тоголонуп түшө башташты да, уйдун кулактары таптаза болуп калды. Эгерде ал киши үйүндө олтурганда да издеп келишип ооруган уй жөнүндө айтышса, ал үйүнөн чыкпай туруп эле бир уйду курттардан айыктыраарына мен бүркүмдөй эле ишенемин. Эгерде мен муну өз көзүм менен көрбөсөм, анда сиздерге айтпас элем.»¹⁸ ...Молдо Багыш ырасында эле (ырас эмес деп айтууга бизде эч бир негиз жок) ...биздин терең ишенимибизде, өзгөчө бир магиялык касиетке ээ адам болгон. Ал эми ислам дини, болгондо да изи-жиги билинбей бөтөнчө бир чебер жасалган чүмбөттүн, кызматын аткарып жатат. Чын-чынына келгенде ислам дини, мусулманчылык бул жерде, орус туугандар айткандай, «ни при чем».

Бул айтылгандар толугу менен Нурмолдого да тиешелүү.

Нурмолдонун айтыш ырлары

Даашышман акын Нурмолдо эл чогулган чоң-чоң жыйындарда да, аш-тойлордо да журт алдына чыгып ар кандай деңгээлдеги акындар менен айтыш өнөрүнүн бардык түрүндө ат салышып келиптир. Колдо бар материалдарга көңүл бурчу болсок «Нурмолдо Кашмирден, ажыдан келгенде

Анжиянда Алымбек датканын медресесинде кыпчак уламалары менен учурашканы», «Молдо Кыргыз медресесинде ыр», «Өлөңчүлөр Ташкендеги тойдо», деп аталган айтыштары Нурмолдонун өмүр таржымалына байланыштуу материалдары менен гана көңүл бурдурбаса, көркөмдүгү, айтыш жанрына мүнөздүү курчтук жана таамай-тактыктары жагынан анча деле кызыгууну жарата алышпайт. Биздин баамыбызда аталган айтыш ырларынын мындай талапка жооп бере албай тургандай мажирөө жаралып калышынын бирден бир себеби болуп Нурмолдонун өнөктөштөрү талант-дараметтери жагынан чектелүү ырчылардан болуп калгандыгы эсептелинет. Тагыраак айтканда, Наманган, Анжиян тарапта

Кодура талдай жанашып,

Биринен бири талашып.

Ырчымын деген көп болот

Жазгы кара жамгырдай,

Нөшөрлөтүп сабаган,

Ашкере ырчы жок болот.-деп алп акын Арстанбек таамай белгилегендей жогорку айтыштарда Нурмолдонун өнөктөштөрү келендер Жуман, маселчи Хасабай мударис, Даанышман мударис, мударис Байыш улама, мударис Шаир акын, Кыдыраалы, Үсөн, Арзыкул, Тиллабай, Устажолдош, Эсенбай сыяктуу «кодура талдай» болуп калгандыгында.

Бирок, Нурмолдонун ырчылык өмүрүндө өзгөчө көңүл барарлык азырынча бизге белгилүү үч айтышы бар экен. Булар Жеңижок менен болгон айтыш, Нурбай ырчы менен болгон айтыш жана Токтогул, Эшмамбет менен болгон санат айтыш.

Баарыбызга белгилүү Жеңижок менен болгон айтыш жөнүндө ар кандай уламыш сөздөр бир топ арбын. Ал аңыз кептерге эми Нурмолдонун өзүнүн айткандары кошулуп, бул баян андан бетер кызыктуу абалга келип жетти. Биз буга чейин окуп келгендей жаш Өтө ырчы өз устаты Нурмолдо менен болгон айтышта эки жеңи карысынан жок кемсел кийип ырдап туруп устатын утуп алган үчүн «Жеңижок» атка конот. Ал эми бүгүнкү күндө

Нурмолдо акындын жыйнактарынан момундай деген маалыматтарды окуп олтурабыз: «Нурмолдонун көп сөздөрү ылакап болуп тарап кете турган. Өтөнү окутуп жүргөндө ысымын унутуп калып: «- Эй, жеңижок бала бери кел, - деп чакырат. Ошондон улам балдар «Жеңижок, Жеңижок» деп атап жүрүшүп Жеңижок атыгып кеткен.» Ал эми Нурмолдо өзү болсо:

Ырдан да болсун шакиртим,

Ысымыңды койдум «Жеңижок»,- деп ырдап турат. Демек, Өтө «Жеңижок» деген атка устатын жеңген күнү ээ болбостон, тескерисинче, Өтөгө «Жеңижок» деген ылакап ысымды берген устаты Нурмолдо болуптур. Бул сөздүн ырастыгын далилдеп Жеңижок өзү да:

Пайгамбар мөөрүн көрсөткөн,

Карматып калем оң колго.

Илимий жолго жетелеп,

Тай-тайлаткан Нурмолдо, -деп моюнга алып ырдап турат. Ырасында эле тай-тайлатып жүрүп Нурмолдо берген дал ушул илимдин аркасында Жеңижок далай жолу чоң-чоң айтыштарда утушчул позицияга ээ боло алган. Мунун классикалык үлгүсү катары Жеңижок менен Барпынын айтышын көрсөтүп кетсек болот. Дегеле Жеңижок айтыш өнөрүнүн бардык жол-жоболорун, ар кандай ыкмаларын терең өздөштүрүп алган орошон ырчы катары ар качан өзүнө ыңгайлуу позицияны жарата алган. Айталы, Нурмолдо менен болгон айтышында устатынын шарыят, тиги дүйнө жөнүндөгү айткандарын мазак сөзгө айландырып жиберип («Барсаң орун кең бекен. //Периштелер башкарган//»Бейиш» деген жайыңар») утушка ээ болсо, Барпы менен болгон айтышында, тескерисинче, анын дал ушул мусулманчылык багытындагы илиминин чектелүү экендигинен пайдаланып ага жалаң Куран, исламдын жол-жоболору, мусулманчылыктын парыздары жөнүндөгү суроолорду жаадырып туруп алып жеңишке ээ болот.

Нурмолдонун айтыш ырларынын эң мыктыларынын бири болуп, албетте, Нурбай ырчы менен болгон айтышы эсептелет. Көлөмү жагынан да бул башкаларга салыштырмалуу бир топ бараандуу. Ал эми козгогон

проблемасы жагына келчү болсок, анда Нурбай менен болгон айтышты өзгөчө бийик даражага көтөрүп, көпчүлүктүн көңүлүн өзүнө бурдуруп, анан да жарышка түшкөн акындардын кимиси ким экендигин аныктап турган анын дал ушул проблемасы болуп эсептелет. Тагыраак айтканда, бул айтышта Нурмолдо менен Нурбай заман көйгөйүн, заман бейнесин чечмелеп ырдоо менен бирин бири сынашат. Нурбай ырчы

Заман акыр, жер такыр

Болуп бара жатпайбы,-деп кебин баштап, анан маңдайында турган Нурмолдо акынга

Супсунуң суур тим эле.

Суроолорду беремин, -деп сөзүн улантат да, ырасында бу заманда кулпенделердин айласы түгөнгөндүгүнүн, бу замандын бычактап союп жегидей кой болуп калгандыгынын ж.б. бир топ көкөй кескен ал-абалдардын себебин чечмелеп берүүнү сунуш кылат. Даанышман ырчы өнөктөшүнүн кырынан коюлгансыган бул соболдорунан жүрөксүп калбай, тескерисинче,

Тике тиктеп өзүңө,

Жооп берем сөзүңө,-дейт ачык эле. Баарынан да акындын терең ишеними бул! «Чындыгы үчүн коомдун//Карабаймын көзүңө». Ошону менен бирге Нурмолдо акындын терең ишениминде коомдогу чындык момундай:

Тоголото чапкыдай,

Тобуң эмес замана.

Кааласаң союп жегидей,

Коюң эмес замана.

.....

Катындар башка салынчу

Жоолук эмес замана.

Белиңе байлап алчудай

Боолук эмес замана.

Анан да эң башкысы ар бир инсандын калктын катарында, элдин сабында болуусу, жалпы журттун үмүт-тилеги, ой-санаасы менен жашоосу замандын бакубат болуусунун бирден бир өбөлгөсү экендигин ачык айтат акын:

Көпчүлүктү жактасаң
Бакыт болгой замана.
Жаркыраткан түнүңү
Жакут болгой замана.

Албетте, Нурмолдону улуу ырчы, даанышман акын кылып турган дал ушул сыяктуу төгөрөгү төп келип, уккан адамды муыткан саптары болуп эсептелет. Анан да Нурмолдо акындын терең ишениминде:

Ыргагын таап черталсаң
Күүң болгой замана.
Обонун таап ырдасаң
Үнүң болгой замана.

Андан ары акын карама-каршы көрүнүштөрдү, бирин бири жокко чыгарып турган түшүнүктөрдү кош катар коюп кебин улантат да, «түзгөн», «бузган» деген сөздөрдү пайдалануу менен замана, коом үчүн кимдер жаратман да, кимдер кыйратуучу экендигин баяндоого өтөт: «Калк мүдөөсүн көздөгөн// Канык түзгөн замана.//Кара оокатка касташып//Маңлар бузган замана». Түрмөктөлгөн ушундай бакубат ойлордун зор толкунунан кийин даанышман акын мыйзамдуу түрдө момундай жыйынтык оюн ортого салат:

Замана деген ушундай:
Колундагы кушундай.
Таптаганга жараша
Түшүм берет кызылдай.

Чогулган эл Нурмолдонун кебине муышту, Нурмолдонун ойлорун туура табышып акынды жакташты. Нурбай ырчы да шыр эле ээрден түшүп бергиси келген жок, тескерисинче, жарлап турган элдин мусулманчылык сезимине ойноп, ал турсун Нурмолдонун жеке өзүнө асылып ырдаганга өттү.

Жогорураакта айтылгандай, даанышман адам катары Нурмолдо биринчи дүйнөлүк согуштун жергиликтүү элдин өкүлдөрүнүн тыл жумушуна барып иштөөсүн колдогон. Николай 11нин жарлыгынан баш тарту калың элди андан бетер кыйноого, керек болсо кырылууга алып келет деп терең ишенген. Акындын ушул аракетин эми Нурбай ырчы «оруска сатылуу», «каапырга жан тартуу» катары интерпретациялап, көпчүлүктүн мусулманчылык сезимин дүргүтө баштады. «Атса көрбөй доңузча//Болушасың оруска»,

Мусулман кафирге,

Мамилесин билбейсиң!

Каяша айтсам оруска,

Кайра мени тилдейсиң?- деп келип, шылдың аралашкан

момундай деген өтө оор айып-күнөөлөрдү коет:

Сөзүң башка молдосуң,

Өзүң башка жолдосуң.

.....

Эрдиги жок эшенсиң,

Элден чыккан кеселсиң.

.....

Орустарды колдойм деп

Кафир болдуң Нурмолдо!

Мындай оор айып-күнөөлөр ар кандай адамды күйбөгөн жерин күл кылып, тең салмактуулуктан чыгарып, өнөгүнө акаарат сөз айттырганга чейин барышы ыктымал. Бирок, даанышман акын бузуку сөзгө бурулбай, тескери сөзгө терикбей жанда жок сабырдуулугун, салкын кандуулугун көрсөтүп «Кордогонун жукпайды// Колтугума чыкпайды.//Арбаганың жукпайды//Ашыгыма чыкпайды.//Кафир сөзүң жукпайды//Капталыма чыкпайды.// Эшендигим эл билет//Молдолугум мол билет» деп эч бир кебелбестен туруп:

Уу сөзүңдү жолотпойм

Убактымды коротпойм.

Жамандарча чарпышбайм,

Жакшыларча айтышам,- деп ошол кездеги тарыхый кырдаалды терең түшүнүү менен орус-кыргыз маселесине карата өз оюн көпчүлүктүн алдында жарыя айтат. XIX кылымдын 70-80-жылдарындагы орус империясынын жазалоочу отряддарынын кыргыз жергесиндеги жүрөк үшүн алган кандуу жүрүштөрүн эске салат. (Бул кызыл кыргын экспедициялар жөнүндө Кыз Молдокасымов баш болгон тарыхчылардын соңку жылдардагы эмгектеринде эң сонун баяндалып берилүүдө.)

Миңтөбөдө эр түгүл.

Калбады бала, аялы.

Тыптыйпыл болду эгини,

Суусуз койду талааны.

Миңтөбөгө алиге

Маңбайды инсан аягы!

Баштамаксың маң Нурбай

Мына ушундай балээни!

Коңшу элдин башына түшкөн азап-тозоктордон бери Нурбайдын эсине салып кетет акын:

Каяша айтып оруска

Казак хандар не болду?

Аяк-башы белгисиз

Айтышып жүрүп жоголду.

Ошондуктан

Ойлончу бир аз токтолуп:

Каяшаң тиер ок болуп.

Алакандай аз элсиң

Каласың дароо жок болуп.

Даанышман акын мына ушундай чекеге черткендей жүйөөлүү кеби, моюнга албай коюуга мүмкүн болбогон негиздүү сөзү менен угуп турган элди муютат.

Нурбай ырчы менен болгон бул айтыш, ырасында эле, Нурмолдонун акыл-парасатынын тунуктугунан, тарыхый кырдаал-шартты илгертпей биле алган чыныгы акылгөйлүгүнөн. Анан да өз элинин нукура патриоту, өз калкынын амандыгы үчүн күйүп-бышкан ашкере асыл атуулдугунан эң сонун кабар берип турат.

Ал эми акындын Токтогул, Эшмамбет менен болгон «Бир Аллах» деген айтышы жанрдык жактан табышмактатып айтылган санат айтыш болуп эсептелет. Мында ырдалчу теманы ортого таштап кеп баштаган Нурмолдо сунуш кылат. Болгондо да табышмак түрүндө ортого салат. Бул жашоодогу ар кандай көрүнүштөрдү айтып туруп. Анан «муну жараткан эмне?» деген собол таштайт. Токтогул менен Эшмамбет ар бир айтылган собол-санатка дал ошондой ырааты менен айтылган жоопторун узатышат. Мисалы:

Нурмолдо: Дүйүм мөмө жасаган

Даракчан ыйык эмине?

Токтогул: Дүйүм мөмө жараткан

Даракчан өзү бир Аллах. ж.б.

Ал эми Эшмамбет болсо бул ыргакты андан ары улантып:

Желписин деп ысыса,

Желди берген бир Аллах.

Жарашсын деп сулууга,

Меңди берген бир Аллах.- деп айтышты андан ары кызыткан. Дегеле бул айтыш кандайдыр бир деңгээлде нравалык жүк көтөрүү менен ырчылар поэзиясындагы айтыш өнөрүн тематикалык жактан да, жанрдык жактан да байыткан жана бул катарда өз орду бар чыгарма болуп эсептелет.

Молдо Кылыч

Улуттук адабиятыбызда эң көрүнүктүү орунду ээлеген калемгерлердин бири болуп Молдо Кылыч Шамыркан уулу эсептелинери бүгүн баарыбыз моюнга алган айныксыз чындык болуп калды. Бирок бул чындыктын өзүнө буйруган бүгүнкү тарыхый ордун табуусу ары оош-кыйыштуу, ары татаал болгону да бүгүн баарыбызга маалым...

Бардык адабий булактарда бир ооздон белгиленгендей болочок акын жети атасынан бери эл башкарган үй- бүлөдөн туулган. Атасы Шамыркан Ормон хандын учурандагы сарбагыш уруусунун даңазалуу баатыры Төрөгелдинин тун уулу болгон. Бирок Шамыркан эл башкарууга анча эби жок болуп, өзүнчө жай турмуш өткөргөн адам болуптур. Кылыч да камчы кармап журт башкарган жолго түшпөстөн өзүнчө жай тиричилик менен күн көрүп өтүптүр. «Анын замандаштары Кылычтын жалгыз аты, саан уйунан башка малы болгон эмес дешет. Ал ар дайым жатакта калып, азыноолак жерге арпа чачып, кедейлерден бөлүнбөй, жайдыр кыштыр Бугучунун токоюнан алыс көчпөгөн.

Кылыч бала - чакалуу киши болгон. Биринчи аялынан алты кызы болгон, ал өлгөндөн кийин экинчи аял алып, андан да бир нече бала көргөн»¹⁹. «Бети кызылдуу, сепкили жок, жүзү абдан толук, тегерек чоң кара көздүү, орто бойлуу, семизче, чоңурак кара мурут, ээгинде кичине чокчо кара сакалы болуп, жаактарына сакал чыкпаган. Кийимди өтө таза кийинип, динин таза тутуп, диндар болгон».²⁰ Ал эми арипти болсо айылдык Баян деген өзү да чала сабат молдодон тааныйт. Кийинчерээк Чүйго келип бул жакта бир топ аты чыгып калган Мамбеталы жана Ак Молдо деген адамдардан билимин тереңдетет. Бир аз убакыт Токмоктогу Закир калпадан да сабак алат. Бирок тийип-качып алынган бул сабактар Кылычты өтө эле

¹⁹ Саманчин Т. Молдо Кылыч Шамыркан уулу. Төрөкелдин. – К-те: Молдо Кылыч. Казалдар. (Тызгён жана тышгьндърмёлёрън жазган Омор Сооронов). Ф., Адабият, 1999, 211-бет. (Мындан кийин «Кёрсётгьлгён китеп» деп ганна айтабыз.- С.Т.)

²⁰ Солтоноев Б. Молдо Кылычтын кыскача тарыхы. – Ала-Тоо, 1989, №12, 137-бет.

билимдүү, сабаттуу кылып жибере албайт. Кылыч талыбаган мээнеткечтигинен, өз алдынча окуп, жазып сабаттуулуктун артынан сая түшкөндүгүнөн улам гана казак, татар тилдеринде чыгуучу гезит, журналдарды окуй турган, өзүнүн жан –дилинен жаралган чыгармаларды өзү кагаз бетине түшүрө турган денгээлге жетишкен. Ал эми дээрлик баштан аяк сабатсыздык өкүм сүрүп турган ошол учурда бул көрүнүш карангы түндө күйгөн жарык тариздүү нерсе болчу. Ошого карабастан Кылыч өз билимине өзү ар качандан бир качан нааразы боло момундай деген саптарды жазган:

Молдо Кылыч мен атым,
Болжолу жок санатым,
Чала чыккан башынан,
Чар китептен сабатым.
Жүрө-жүрө арбыган,
Казал жазган кагазым.
Калайыкка билинип,
Катка түшкөн абазым.

Казал жазган кагазы менен кошо жүрө –жүрө сабаттуулугу да артып, билими да тереңдегендигинде сөз жок. Анткени, « Кылыч Өмүрүнүн кийинки учурунда , 1910- жылдарда өзү да анча –мынча убакыт бала окуткан; Кылыч жалаң эле дин китептери эмес, мусулман жазуучуларынын адабий чыгармалары менен тааныш болгон, Навои, Суфи –Аллаяр, Хожа- Хафиз, Бедил, Рабгузи, Ахмет Ясауилердин чыгармаларын билген. Орто Азиядагы түрк тилине которулган «Миң бир түн», «Тоту-нама», «Шах- нама» сыяктуу араб , фарси адабиятынын үлгүлөрү менен да тааныш болгон.

1905- жылдан кийин Кылыч татар тилинде чыгуучу жаңы газета, журналдар менен таанышат. Гаспринскийдин «Таржыман» газетасын, Казандан чыгуучу «Юлдуз» газетасын окуйт. Бул учурда казак акындарынын чыгармалары да басыла баштайт. Жусупбек кожо, Машур-

Жусуп жана башкаларынын өлөң кыссаларын окуйт»²¹ Бул айтылгандар көрүнүп тургандай, Кылыч өз мезгилинин денгээлинен алып караганда дурус эле даражадагы илим - билимдүү адам болгон. Ушул жерде биз Молдо Кылычтын адабиятка келип, чыгармачылыгы өнүккөн учурдагы тарыхый кырдаалдын бөтөнчөлүгүн да эстен чыгарбаганыбыз оң. Баарыга маалым Молдо Кылычтын чыгармачылыгы өткөн кылымдын сексенинчи жылдарынан тартып дал Октябрң төнкөрүшүнө чейин созулган. Ал эми бул учур болсо кыргыз эли Оруссия империясынын составына каратылып, натыйжада империянын эл башкакруу жол – жоболору, адамдардын бири – бирине, жадагалса жерге да жасалган мамилелериндеги бөтөнчөлүктөр феодалдык- уруулук түзүлүштө өмүр сүрүп келе жаткан кыргыз турмушуна тез да , өкүм да киргизилип жаткан мезгил эле. Ал эми мындай зор социалдык- саясий өзгөрүүлөр табиятынан өтө зирек акындын чыгармаларынан өз ордун таппай койбойт болчу. Акындын чыгармачылыгындагы ушундай жагдай жөнүндө адабиятчы А.Эркебаев момундай деген оюн ортого салып кетет: « Ал эми орус адабияты тил билбегендиктин айынан Молдо Кылыч үчүн таптакыр эле алыс болгону өзүнөн өзү белгилүү: Бирок мындан кеңири маанидеги орус маданияты(чарба жүргүзүү, отурукташуу, соода- сатык иштери, башкаруу айла-амалдары, өз ара алакалашуу ж.б.) акынга жат болгон экен деген бир беткей бүтүн келип чыкпоого тийиш. Анткени иш дал тескерисинче болгон: Молдо Кылыч өз чыгармаларында баарынан мурда кыргыз калкынын Россия мамлекетинин карамагында тургандагы турмушун, ушул учурдагы коомдук байланыштарды, социалдык карама – каршылыктарды, патриархалдык жана жаңы элес – түшүнүктөрдү, этикалык нормаларды жана башка татаал кубулуштарды өз мүмкүнчүлүгүнө ылайык чагылткан».²²

²¹ Саманчин Т. Молдо Кылыч Шамыркан уулу Төрөкелдин. – Көрсөтүлгөн китеп, 213- бет.

²² Эркебаев А. Адабий мураска астейдил мамиле. –К-те: Элдик эпостон адабий эпоско. –Ф.: Адабият.1990.28-бет.

Мына ошентип бардык эле чыгармачыл инсандардын көркөм туундулары сыяктуу эле Молдо Кылычтын чыгармалары да өз мезгилинин көркөм летописи болуп эсептелинет.

Ырас, бул көркөм мурастын бүгүнкү муундун чыныгы көркөм кенчине айлануу таржымалы да ары татаал, ары оош-кыйыштуу болду. Арийне, кыргыз адабиятында басмадан мукабаланып чыккан китептин биринчи ээси болуп бактысы Молдо Кылычтын калеминин үлүшүнө тийди. Билгенге бул чоң олжо, калемгерлик зор таалай эле. Авторуна мындай өзгөчө бактыны тартуулаган китеп болуп акындын 1911-жылы Казандан чыккан «Кысса-и залзала» деген жыйнагы эсептелинет. Улуттук адабиятыбызда эң биринчи ирет мукабаланып басмадан чыгып жаткан бул китепке «Алгы сөз» жазып жатып элибиздин дагы бир таланттуу уулу, атактуу агартуучу Эшеналы Арабаев минтип баса белгилеп кетиптир: «Сарбагыш уругунан, сабаттуунун тунугунан, Кара-Кочкор туругунан чыккан машфур²³шайыр (акын) Молдо Кылыч 20 жылдан бери акындык менен көп казал жазып чыгарган эле. Кыраат китепчелерди басмаканага ыраак болгондон эч бир бастыра албай, кол менен жазып, тил менен сүйлөп журка көрсөтчү эле, биздин кыргыздан басмакананы коркон бир (да) адам болбой турган эле. Биздин элде жүргөндө Молдо Кылычтын казалын эшитип бир аз көңүл көтөрүлүп, бул ааламда нелер бар экенин көз алдыбызга келүүчү эле... Молдо Кылыч ...ушу «Кысса-и залзала» деген казалды жазып берип жиберген, көз менен көргөн окуя тарп²⁴ болуп калсын деп жазган экен». ²⁵ Ал эми Молдо Кылычтын чыгармалары экинчи жолу мурдагы Совет бийлигинин тушунда « Кыргыз билим кемесиесинин эмгеги» катары «СССР калктарынын борбор басма мекемеси» тарабынан 1925-жылы Москвадан «Тамсилдер» деген китепте жарык көрүптүр. Бул жыйнакка «Канаттуу», «Буудайык», «Буудайыктын тою»(кийин бул чыгарма «Бүркүттүн тою» деген аталыш менен басыла

машфур(машкур-машур) – белгиль, аты чыккан, даькы таш жарган.
тарп(тарпи)- белгиль болуп калсын, айтылып калсын деген мааниде.

²⁵ Арабаев Э. Алгы сөз.// Ала –Тоо, 1989, №12,136-бет.

баштады- С.Т.) деген туундулар топтоштурулган эле. Китепке элибиздин дагы бир чыгаан инсаны Базаркул Данияр уулу «Сөз башы» жазып, анда «Канаттуу» деген кыргыздын белгилүү акуну²⁶ Кылычтыкы, Кылычтын өз жазмасынан эмес²⁷ эл оозунан жазылып алынган «,- деп атайын баса белгилөө менен бирге: «Буудайык» менен « Буудайыктын тою» эл оозундагы илгертен келе жаткан тамсилдер, -деп кесе жыйынтык чыгарат да,- Баары тең куштар тууралуу айтылган тамсил болгон соң, бир китепче кылып жибердик»²⁸, -деп кийинки экөөнү нукура элдик чыгарма катары баалайт. Эгерде 1911-жылы жарык көргөн «Кысса-и зилзала» да, 1925-жылы Тазабек Саманчин тарабынан басмага даярдалып жарык көргөн «Иргелген казалдар» деген китеби, баарыга белгилүү кирилица менен жарык көргөн. Чыгаан адабиятчы Тазабек Саманчин бул жыйнакка Молдо Кылычтын эң мыкты деген чыгармаларын топтоштуруп, анан өзү да бул жыйнакка филологиялык илимдин бүгүнкү бийиктигинен караганда да өтө жогору деңгээлде делинип эсептелинет турган «Молдо Кылыч Шамыркан уулу Төрөкелдин» деген баш сөз жазган. Ал баш сөздө минтип эскертилет: « Кылычтын бул биринчи жыйнагына анын 5 ири казалы топтолду: «Чүй баяны», «Канаттуулар», «Бүркүттүн тою»²⁹, «Буудайык»,»Зар заман».³⁰ Арийне, буга чейин залкар талант Узакбай Абдукаимов 1939-жылы башталгыч мектептердин үчүнчү классы үчүн түзгөн Адабият хрестоматиясынын 1- бөлүгүнө «Буудайыктан» үзүндү жарыялагандыгын да унутпаганыбыз оң. Ушинтип эл арасына дурус эле маалымдалынып келе жаткан Молдо Кылычтын чыгармачылыгы 1940-жылдардын соңунан тарта саясий айыптарга чүмбөттөлүп, зыяндуу чыгармалар катары колдонуудан алынып салынып, ал турсун Молдо Кылычтын чыгармачылыгына тиешеси бар адамдар да айыпка тартыла

²⁶ акун- акын

²⁷ Молдо Кылычтын өз кол тамгасындагы жазма эмес кылычтын «Канаттуу» аттуу казалын бирөөдөн жазып алдык деген тышынък.

²⁸ Дөгдър уулу Б. Сөз башы. – Көрсөтүлгөн китеп, -208-бет.

²⁹ «Бүркүттүн тою», «Буудайыктын тою» деп да аталат. Биз «Бүркүттүн тою» деп атоону иреттээ таптык

³⁰ Саманчин Т. Молдо Кылыч Шамыркан уулу Төрөкелдин. – Көрсөтүлгөн китеп. –222-бет.

баштады. Мындай жосунсуз жоруктун биринчи курмандыктары болуп Тазабек Саманчин менен Молдо Кылычтын чыгармаларынын көркөм тили жөнүндө илимий иш жактаган айтылуу тилчи Жапар Шүкүровдор эсептелинишет. Арийне, мындай карамүртөз иш-аракеттер жөндөн жөн эле жарала калган жок. Бул капсаландуу жорукту ошол кыркынчы жылдардын соңунда, элүүнчү жылдардын баш ченинде мурдагы Советтер Союзунун саясий турмушунда болуп өткөн бир беткей идеологиянын, тоталитардык режимдин табияты айныксыз алып келүүчү кандуу жол-жобонун натыйжасы деп түшүнгөнүбүз оң. Баарыга маалым, 1946 –жылы 14-августта ВКП(б) Борбордук Комитети «Звезда» жана «Ленинград» журналы жөнүндө токтом кабыл алып, анда ашкере таланттуу сүрөткерлердин чыгармалары саясий жактан катуу ур- токмокко алынып, ошонун негизинде жалпы эле Совет адабиятынын партиянын куралына айландырган көрсөтмөлөр дагы да катуураак таңууланган. Арийне, мындай «көрөсөн көрсөтмөлөрдү» ишке ашыруу жер-жерлерде өзгөчө катуу, өзгөчө аесуз жүргүзүлгөндүгү айтпаса да түшүнүктүү. Натыйжада Молдо Кылычтын жалпы чыгармачылыгы, Кубанычбек Маликовдун «Балбай» поэмасы, дунган адабиятынын классиги Ясыр Шивазанын «Чыныдагы жазуу» деген жыйнагы жана башка көркөм туундулар дал ушул кандуу саясаттын курмандыктары болуп калышты. Бул иште айрым бир «өзөктөн чыккан өрттөрдүн» кошкон салымдары да чоң болду. Айталы, улуттук адабият таанубуздагы вулцгардык – социологиялык сындын айныксыз өкүлдөрү болушкан. Ж.Самаганов, Г.Нуров, П.Балтин үчөөнүн « Т.Саманчиндин эмгектериндеги буржуазиялык-улутчулдук жана космополитизмдин рецидивтери» («Советская Киргизия»,1949, 10-апрел), аталган үчөөнө дагы бир Д.Бердибеков деген автор кошулуп төртөөнүн «Окумуштуу диссертациясынын авторунун улутчулдук көнүгүүлөрү» (Советская Киргизия,1950, 10-апрел .(бул макалада Ж.Шүкүровдун илимий эмгеги ур- токмокко алынат. – С.Т.), деген макалалары тикеден тике Молдо Кылычтын чыгармачылыгына жана аны изилдеген окумуштуулардын эмгектерине багышталышса, Ж.Самаганов «Балбай» поэмасы жөнүндө»

деген макаласы 1952-жылы 13-март күнү «Кызыл Кыргызстан» гезитине жарыялады. Ошол учурдагы тарыхый адабий кырдаал жөнүндө белгилүү адабиятчы Кеңешбек Асаналиев момундай деген жыйынтык ойлорун ортого салат: «... бул макалаларда кадыресе илимий мүнөздөгү талаш, жокко чыгаруучу далилдөө, керек болсо өзүнүн концепциясын сунуш этүү табигый иш болуш керек эле. Ырасында дегеле андай болгон жок. ...авторлор өздүк жыйынтыктарын далилдөө үчүн кылдай да аракет кылышпайт, анын ордуна макала баштан-аяк учурдун духуна шайкеш келген демографиялык кызыл кыйкырык, саясий ярлыктар менен жык толгон. Бул макалаларда МолдоКылычтын поэзиясы, тематикасы, жанры, жазма салтынын башталышы, анын бөтөнчөлүктөрү жана кыйынчылыктары, XIX кылымдын аягы XX кылымдын башталышындагы тарыхый шартка байланыштуу көркөм өнүгүш сыяктуу проблемалар жөнүндө бир ооз да сөз жок. Авторлордун көздөгөн максаты бирөө гана, кантип болсо да Молдо Кылыч жөнүндө жазылган эмгектерди каралоо, жөн гана каралоо эмес «буржуазиячыл- улутчул», «космополитизм» өңдөнгөн мезгилдин эң коркунучтуу өкүм түшүнүктөрү менен саясий жагынан айыптоо. Саясий куугунтуктун күчү ошончолук экен, Молдо Кылычтын адабий мурасы өзүнөн өзү четке кагылып, эми анын Молдо Кылыч деген аты эле өзүнчө бир коркунучтуу куралга айланды, тагыраак айтканда, Молдо Кылычка карата болгон мамиле коомдук илимдерде, адабий практикада, дегеле саясий турмушта ар кимдердин идеялык позициясын аныктаган каргашалуу чен – өлчөмгө айланды десек болот»³¹. «Ошентип, тоталитардык режимдин катаал саясатынын курмандыгы болгон Молдо Кылычтын чыгармалары темир сандыктын терең түбүндө ташталды да калды. Арийне, кийинки он жылдыктарда канчалык алгылыктуу иш- аракеттер жасалбасын баары бир Молдо Кылычтын көркөм мурасы бир ирет жабылган кара чүмбөттүн, тескери ярлыктын туткунунан бошоно албады. Ал турсун бул көркөм мураска кастарын тигишкен карасантайлар тоталитардык режимдин темир

³¹ Асаналиев К. Башат..- Кёрсётългён китеп,9-бет.

чынжырын кандайдыр бир денгүүлдө бошотконсуган хрущевдик «жазгы баар» мезгилинин дал өзүндө Молдо Кылычтын чыгармаларын эл арасына жайылтууга тыюу салуу жөнүндө Кыргызстан Коммунистик партиясынын Борбордук Комитетинин атайын токтомунун кабыл алынышына жетишишти. Ал эми бул жорук болсо, улуу акындын көркөм мурасы дагы көп-көп жылдарга чейин саясий абакка алынды деген нерсе эле. Иш жүзүндө да дал ошондой болду. Дээрлик отуз жылга чамалаш биз Молдо Кылычтын чыгармаларын окуп үйрөнүү бактысынан ажырап келдик. Качан гана 1985-жылы апрелде мурдагы СССРде кайра куруу деген процесстин башталышы менен МолдоКылычтын көркөм мурасын кайрадан эл колуна кайтаруу жөнүндөгү эбактан келе жаткан аруу тилек ишке ашты. Алгач коомчулуктун өтүнүчү боюнча СССР жазуучулар Союзу менен республикабыздын илимпоздорунун өкүлдөрүнөн турган (алар З.С.Кедрина, В.Е.Ковский, Т.Т.Давыдова, Б.О.Орузбаева, К.Асаналиев, С.Жигитов, А.Эркебаев, В.Шаповаловдор эле) атайын комиссия түзүлүп, ал комиссия Молдо Кылыч менен К.Тыныстановдун көркөм мурасын кеңири иликтеп чыгышты да «Молдо Кылыч менен Касым Тыныстановдун чыгармачылык мурасы жөнүндө» деген жыйынтык пикирин «Кыргызстан маданияты» гезити (1988-жылдын 11-августу) аркылуу калайык калктын таразасына коюшту. Ал жыйынтык пикирде момундай деген өтө адилет тыянак ойлор бар эле: «...Молдо Кылычтын ой жүгүртүүлөрүнүн масштабы жана коомдук мааниси, чыгармачылыгына азык болгон турмуш чындыгынын карама – каршылыктарына тете карама-каршылыктарынын күчү жана молдугу таң калтырат. Анын чыгармаларындагы өткөнгө кайрыла берүүчүлүк өзүнчө натур философиясында, табият дүйнөсү менен элдин биримдүүлүгүн сезүүсүнө, элдин жашоо назилинин табигыйлыгына ажырагыс байланышта.

Молдо Кылычтын консервативдүүлүгү жана динчилдиги социалдык адилеттикти көксөгөн социалдык курч сын менен татаал байланышта. Кедейлерге, кор болгондорго боору ооруп, чыгармачылыгы аларга демократиялуу багытталып турганы, бийлик ээлеринин бетин ачуу-анын

поэзиясынын туруктуу мотивдери. Феодалдык уруучулук коомдогу аялдардын теңсиз, кор абалы, бирөөлөрдүн итке минген кедейлиги, башкалардын ашкере байлыгы жанын кейитет. «Замана» салты диний көз караштардын жана социалдык пессимизмдин басуумдуулугуна карабастан чыгармачылыктын өткөөл доорундагы драматизмин терең сезүүгө көмөктөш. Шарияттын жоболору көбүн эсе «түбөлүктү» этикалык эрежелердин маанисин алып, акын окурмандарын жана угармандарын ошол жок-жосундарды бек тутууга үндөп, калптын, эки жүздүүлүктүн, кыянатчылдыктын, бузулгандын, пиянкечтиктин ж.б.у.с. бетин ачуу менен алекет болот.

...Молдо Кылычтын кыргыз адабиятына кайтып келиши тууралуу сөз козгогондо анын көркөмдүк талантына, өткүр көрөгөчтүгүнө, баамы менен билиминин байлыгына, акын жана анын поэзиясынын милдеттери жөнүндөгү асыл нарктуу бийик түшүнүктөрүн бардык чыгармаларына жуурулушуп сиңип турганына таң бербей кое албайбыз». ³² Мына ушундай бийик жана адилет баадан кийин гана жумуриятыбыздын гезит, журналдары улуу акындын көркөм мурасын элге кеңири жайылта башташты. Бул иште «Ала – Тоо» журналынын кошкон салымын өзгөчө бөлүпкөрсөтө кеткенибиз оң. Эң ириде 1989-жылкы экинчи китебине А.Эркебаевдин бет ачар макаласы менен буга чейин эч жерде жарыялана элек «Алдамчы», «Керме-Тоо», «Жинди суу», «Кол казал», «Кыз-жигит» деген сыяктуу акындын көркөм мурасынын ичинде олуттуу орунду ээлеп турушкан казалдарын чогуу жарыялады. Бул иште чыгармаларды араб тамгасынан азыркыга көчүрүп, басмага даярдаган жана түшүнүктөрүн жазган адабиятчы Омор Соороновдун зор эмгегин да баса белгилеп кеткенибиз оң. Ушуга улай эле журнал ошол жылкы сегизинчи китебине тазабек Саманчиндин «Кылыч – жазуучу акын» деген фундаменталдуу эмгегинин «Кылычтын өмүрү», «Кылычтын чыгармачылык жолу», «Зар заман» жана «Зилзала» деген урунттуу баптарын окурмандарга

³² Молдо Кылыч мене Касым Тыныстановдун чыгармачылык мурасы жөнүндө // Кыргызстан маданияты, 1988, 17-август.

тартуулады. Көп өтпөй эле журнал ошо жылкы акыркы он экинчи китебине Б.Юнусалиевдин, Ыбрай Абдырахмановдун, Саякбай Каралаевдин, Ишеналы Арабаевдин, Белек Солтоноевдин Молдо Кылычтын өмүрү жана чыгармачылыгы жөнүндөгү эмгектерин чыпчыргасын коротпой басты жана ал иликтөөлөрдүн соңунда акындын бирден бир олуттуу чыгармасы болгон «Зар заман» поэмасын жарыялады. Ал эми бул көлөмдүү чыгарманын уландысын жаңырган 1990-жылдагы биринчи китебине жарыялоо менен «Ала-Тоо» журналы белгилүү бир өлчөмдө Молдо Кылычтын чыгармалары жана өмүр, чыгармачылыгы менен окурман журтту тааныштырды. Ошол 1990-жылы жарык көргөн «Мурас» аттуу көлөмдүү жыйнакка көптөгөн таланттардын катарында Молдо Кылычтын чыгармачылыгына да өтө кеңири оруп берилип, натыйжада акындын «Ала –Тоо» журналына жарыяланган алты чыгармасы жана 1946-жылы «Иргелген казалдар» деген жыйнакка топтоштурулган беш дастанынан башка да тээ 1911-жылы жарык көргөн боюнча эч жерде кайра басыла элек «зилзала» поэмасы жарык көрдү. Ал эми кийинки 1991-жылы Молдо Кылычтын чыгармалары өзүнчө «Казалдар» деген аталыш менен жыйнак болуп чыкты. Бул китепке улуу акындын бүгүнкү күндөгү колдо бар мурасынын дээрлик баарысы топтоштурулган десек болот. Жогоруда окурман журтка тартуулаган чыгармалардан башка бул китепке акындын «Көбөй, Султан», «Балбак», «Мал казал», «Садырбай», «Кайнага-келин», «Азаматтан», «Жаныбар өсүмдүк» деген чыгармалары, өзүнүн балдарына, Бармандын балдарына арналган ырлары топтоштурулган. Өзгөчө белгилей кетүүчү нерсе, бул китеп, биринчиден, чыгармаалардын хронологиялык ырааттуулукта жайгаштырылышы, экинчиден, Э.Арабаевдин Б.Данияр уулунун, Т. Саманчиндин Молдо Кылыч жөнүндөгү айткан сөздөрүнүн, жазган эмгектеринин кошо берилиши, үчүнчүдөн, өтө мыкты иштелген К. Асаналиевдин баш сөзү жана Омор Соороновдун түшүндүрмөлөрү менен коштолушунун шарпасы аркылуу акындын чыгармаларын жана чыгармачылыгын кеңири камтыган китептин деңгээлине көтөрүлө алган.

Мына ошентип улуу акын Молдо Кылычтын чыгармаларынын калың элдин көөнөбөс көркөм мурасына айлануу жолу ары оош-кыйыштуу, ары азаптуу да болду.

Молдо Кылычтын чыгармаларына кечээги жана бүгүнкү көз караш

Акындын колдо бар чыгармаларынын ичинен Молдо Кылычтын калеминен эң алгач жаралган туунду катары «Кыз - жигит» эсептелинет. Мындан бир кыз баланын бойго жетүүсүн, ар бир курактагы мүнөз өзгөчөлүктөрүн, улам көркүнө чыга ачылуу жолун окуйбуз.

Кыз жетиге келгенде,

Энесин кошот жергеге,

Ойногону куурчак,

Кызыгып турат кылчактап

Кызыл – тазыл нерсеге,

- делип башталган бул чыгарма кыз баланын сегиздеги, тогуздагы, ондогу, он бирдеги ал – абалын баян салуу менен «он экиге келгенде кыз – келинге жакындап, эртели – кеч өргөдө» отуруп каларын айтып улантылат да:

Он жетиге келгенде

Жанган жарык панардай,

Оюндун күлү болгондо,

Короздонуп койкойгон,

Теректей болуп теңселип,

Чырпыгы алтын чынардай.

Эрксиз кетет күйөөгө

Ыктыяры суралбай, -

калчу тагдыры ырдалат андан ары. Көпчүлүк адабиятчылар туура белгилешкендей «Кыз - жигит» Молдо Кылычтын алгачкы чыгармаларынан болушу толук ыктымал. Анткени бул чыгарманын, биринчиден көркөмдүк деңгээли деле чектелүү, ал турсун, экинчиден, уйкаштыгы жагынан деле

шыдыр кете бербестен одуракай тартып турганы көзгө даана көрүнүп турат. (Муну жогорку мисалдардан деле байкаса болот). Ошентсе да бул ыр жаштар арасында сүймөнчүк менен айтылып жүргөн чыгармалардан болгондугуна шек келтирүүгө болбойт.

Акындын андан кийинки чыгармасы «Алдамчы» делип аталып, темасынан эле көрүнүп тургандай бул туунду нравалык – этикалык маселеге арналган. Чыгарма баштан аяк биринчи жакта сүрөттөлүп берилет да, ошондон улам окурман, бүгүнкү адабият таануу илиминин тили менен айтканда, лирикалык каармандын ички ой толгоолоруна, тыянак пикирлерине ортоктош болот. Акындын айтуусунда алдамчы – бул «бир ит», ошондуктан «сакта кудай ар кимди, Ал сыяктуу бузуктан». Чыгарма дидактикалык мүнөзгө ээ болуп тургандыктан азыркы мезгил башкача учур экендигин айтып келип: «Алдамчылык курусун, Илим болсун жарагың» - деген насаат сөз менен аяктайт. Ушул «Алдамчы» деген чыгармадан улам айтылуучу эки жагдай бар. Биринчи. Ушул чыгармасынан баштап биз анын көркөм туундуларынан «жарды», «манап» деген жиктелүүнүн изин байкайбыз. Акын тике эле минтип айтат:

Жаман айтса жактаган,
Жакшы кепти жектеген,
Манабыңдын адаты –
Кара болсо ак деген.

Албетте, мындай жиктелүүнү белгилөө менен биз буга чейин жетимиш жыл өкүм сүрүп келгендей кандайдыр бир таптык кызыкчылыкты белгилей коелу деп жаткан жокпуз, тек гана ошол чыгармачылыгынын алгачкы мезгилинен тартып эле Молдо Кылыч турмушту жасалмалабастан көргөнүн көргөндөй кылып жылмалоосуз сүрөттөөгө өткөндүгүн гана атайын белгилеп коелу дедик. Билгенге акындык өнөрдө бул дагы чоң жетишкендик болуп эсептелет эмеспи.

Экинчи. Көргөнүн көргөндөй сүрөттөөдөн келип чыгуучу дагы бир жагдай, Молдо Кылычтын өмүрү менен чыгармачылыгын изилдешкен улуу,

кичүү адабиятчылардын баарысы сүрөткерди жазгыч акындардын кеч башы катары сөз кылышат. «Кылыч – жазгыч акын», «Кылычтан мурда кыргызда жазма адабияттын өкүлдөрү болгондугу белгисиз» (Тазабек Саманчин); «Акындын бир да кол жазмасы сакталып калбаганына карабастан, кол жазма адабиятын баштоого жана өркүндөштүрүүгө зор демилге, шык менен киришкенине, жазуу иши анын кесибине айланганына, анын 1911 – жылы Казанда жарык көргөн «Зилзала» поэмасы талашсыз далил». (Кеңешбек Асаналиев); «...Молдо Кылыч Шамыркан уулу... революцияга чейинки кыргыз көркөм сөз өнөрүнүн бир сапаттан экинчи сапатка – оозеки чыгармачылыктан кол жазма адабиятына карай кадам шилтешине баалуу салым кошкон жазгыч акындардын бири болгонун унутпоого тийишпиз». (Абдыганы Эркебаев)(астыларын биз сыздык – С. Т.). Биздин жеке ишенибизде Молдо Кылыч сабаты жоюлуп, жаза билген акын болгону менен ал профессионал жазма адабияттын өкүлдөрүндөй жазгыч акын болгон эмес, дагы да тагыраак айтчу болсок, Молдо Кылыч канткен менен ырчылар поэзиясынын эстетикасынын алкагында чыгарма жараткан сүрөткер. Ушул жерде биз Белек Солтоноевдин момундай бир кызык байкоосун эч качан эстен чыгарбаганыбыз оң: «кылычтын башка акындардан артыкчылыгынын бири эч убакта ырды чорнобайлап жазбаган, ойлонбостон, анчалык такалбастан бир жазып кеткенин кайра текшерип оңдобостон, майданга салган. Ырдын уйкаштыгына анча назар салбастан, сөздүн тереңин алып жазган. Маселен, «Зилзаланы» 1910 жылында биздин эл (Кеминге) келип жазганда көчүрүп алдым эле, кийин басмадан чыкканда эч бир өзгөртүлбөгөн». Ал эми таанымал адабиятчы Кеңешбек Асаналиев жогоруда биз мисалга тарткан сөздөрүнөн улай эле момундай деген пикирин ортого салат: «казалдарда»... жазма адабияттын салты, түрү, ыр формасы, оозеки поэзияга салыштырып караганда кадимкидей эле айырмаланып турат. Бирок бул али биз түшүнгөн толук маанидеги жазма адабият эмес... биз ойлойбуз, Молдо Кылыч өзүнүн казалдарын жаратууда көркөм жалпылаштыруу, иргөө, оңдоп редакциялоо сыяктуу жазма адабиятка мүнөздүү болгон

чыгармачылык даражага жете алган жок. Ал өзүнүн сезимин, жүрөгүн өйүгөн коомдук маселелерди, турмуштук окуяларды, жаратылыштык көрүнүштөрдү кандай көрүп, кандай түшүнсө, дал ошондой кагазга түшүрүүгө аракеттенген. Ошондуктан анын поэзиясында көркөмдүк солгун да, биринчи эле «оозго» келип, кагазга түшүрүлгөн импровизация (төкмөчүлүк) да көп эле учурайт. Молдо Кылычты «жазгыч акын» деген Тазабек Саманчин да кайра туруп минтип жазат: «Кылыч ырды жалаң эле жазбастан ооз ачып айтканда да, айтылуу акындардан кем ырдаган эмес. Акын акындар менен бет алышып айтышкан учуру да болгон. Бет алды келе калганда жамак сөздү буйдалабастан төгүп жиберүүчү да болгон». Андан ары Т. Саманчин Кылычтын Чылпак Кудайберген деген ырчы менен айтышкан материал колдо бар экендигин, ал дагы бир нече акындар менен айтышкан деген сөз бардыгын, бирок ал материалдар табыла элек экендигин кошумчалайт. Мына ошентип, жогорудагы сөздөрдөн көрүнүп тургандай Молдо Кылыч чыгармачылыгынын табияты боюнча профессионал жазма адабияттын өкүлдөрүнүн катарынан эмес ырчылар поэзиясынын айдыңынан орун ала турган сүрөткер. Бул айтылган ойду биринчи кезекте анын чыгармаларынын өздөрү эң сонун далилдеп турушат. Айталы, ошол эле «Алдамчыдан» биз момундай сабалаган ыр саптарына туш болобуз:

Алдамчыны көргөмүн:

«Азыр берем» -деп айткан

Жалганчыны көргөмүн,

Акырында ар кимге

Салган чырын көргөмүн,

Акыйкатка келгенде

Жалган, чынын көргөмүн.

Көпкөндөрдү көргөмүн,

Көпкөндөрдүн түбүндө

Көзүнөн учуп арачы
Көп бергенин көргөмүн.
Шок болгонду көргөмүн,
Шок болгондун түбүндө
Көрүнгөнгө соктуруп,
Жок болгонун көргөмүн.
Зор болгонду көргөмүн,
Зор болгондун түбүндө
Эки этек, бир таяк
Зар болгонду көргөмүн.

Адабиятчылар айтып жүргөндөй, бул жерде ар кандай комментарий ашыкча гана нерсе.

«Алдамчы» деп аталган бул чыгармасында Молдо Кылыч өз пикирин, акындык оюн билдирүү үчүн баяндоонун ар кандай ыкмаларын да кеңири колдонот. Айталы, «алдамчы тигиндей», «алдамчы мындай» деп эле кургак акыл-насааттарды (түпкүлүгүндө булар бар деңизчи) санактай бербей, ыңгай-шартына ылайык конкреттүү адам тагдырларын, болгондо да алдамчылардын өмүр-тагдырларынкыска, бирок нуска баяндап жүрүп олтурат. Акын минтип жазат:

Атын айтсам эң уят
Өзү манап уруктан.
Конок келсе кубалап,
Кондурбастан куруткан.
Тышка барса чиренет
Манапсынып ант урган.
Ашып барып Кочкордо
Алда канча жолуккан.
Жаңы уктум кабарын
Каттоо келип улуктан.

Опус³³ кылып мал-мүлкүн

Ажыраткан уяттан.

Жанааракта айтылып өткөндөй, Молдо Кылыч бул чыгармасында өз заманынын жаштар алдына койгон эң башкы милдеттеринин бири – билим алуу, окуу, илимдүү болуу керек экендигин кайра-кайра айтып, улам-улам эскертип жүрүп олтурат. Бир туруп:

Эр мойнуна болсун карз:

Окуш деген ок атмак, - десе,

ушуга улай эле:

Билимпоздун адаты –

Терең ойлоп, тез айтмак – деп ырдайт да, анан жанатан бери учугу уланып келе жаткан оюн момундайча жыйынтыктайт:

Казак, кыргыз адаты

Олжо десе суктанган.

Андай эмес заманың

Алды-артыңа карагын.

Алдамчылык курусун,

Илим болсун жарагың.

Эсиң болсо түйүп ал,

Айткан сөзүм, карагым.

Окуп, өнөр, акыл тап,

Насыятым, чырагым. (38-бет)

Ошону менне бирге бул чыгармадан биз Молдо Кылыч акын катары кадимкидей такшалып калгандыгына, өз оюн ачык, так айтуу менне бирге ыр жаратуунун техникасын да жетик өздөштүрүп калгандыгына күбө болобуз. Муну биз жогоруда мисал келтирилген үзүндүдөн эле ачык байкасак болот. Ар бир төрт саптын биринчи, экинчи, бирдей сөздөр менен баштап, анан биринчи, төртүнчө саптарынын соңунда «көргөмүн» деген сөздү, экинчи саптардын соңунда «түбүндө» деген сөздөрдү туруктуу пайдалануу менен

³³ Опус – опись. Мүлк, буюмдардын эсебин алуу үчүн каттоо.

ырдын уккулуктуулугун, жугумдуулугун арттырып, ыргагына кандайдыр бир кошумча күү берип,ушундан улам чыгарманын эстетикалык кунарын жогорулата алган. Сөзүбүз кургак болбосун үчүн мобул саптарды да чогуу окуй кетсек:

Пара алганды көргөмүн,

Пара алгандын түбүндө

Элге болуп шерменде

Камалганын **көргөмүн.**

Жел өлкөнү көргөмүн

Жел өлкөнүн түбүндө

Кызыл-ала кан болуп

Жөлөткөнүн **көргөмүн.**

Тек жүргөндүн көргөмүн

Тек жүргөндү **түбүндө**

Жакшы менен жаманга

Тең жүргөнүн **көргөмүн.** (35-36-беттер)

Мына ошентип, Молдо Кылыч «Алдамчы» деп аталган бул көркөм туундусунда чыгармачылык өсүш жактан жаңы баскычка көтөрүлүп, адеп-актык проблемалар менен бир катарда замандын көйгөй маселелерин да кырынан коюп ырдоого жетишип калгандыгын байкайбыз.

Эгерде «Алдамчыда» автобиографиялык белгилер анча байкала бербесе акындын «Кол казал» деген чыгармасы баштан аяк сүрөткердин өз башына түшкөн муң – кайгыны, чырмаган оор мээнеттин азабын баяндап турат. Чыгарма «чү» дегенде эле момундай саптар менен башталат:

Көрдүм азап бир далай

Жара чыгып сол колум

Агерде көргөн иш эмес

Мындай азап болгонун.

Андан ары «Сасып кетти ысыктан, ириң менен кан агып» делип сүрөттөлүнөт да, мындай азаптуу мээнет чулгаганда пенде баласынын ой –

санаасын бүлүккө салуучу ар кандай сезимдер бир топ билгичтик менен баяндалат. Айталы, ар бир адамга өлүм ак экендиги эске алынуу менен:

Кейигенде өлүмдү

Келсе экен деп турамын.

Ибарат³⁴ кылсаң тирүүмдө

Даярланып турамын.

Өлсө жатар орунум

Кайсы экен деп санадым, - деген (41-бет) оюн ачык айта туулган айылынын жака белиндеги бейиттерди, көрүстөндөрдү кыдырата карап чыгып топук кыла айтып турган учуру, «Окуп жаткан окуштан // Өлүм болгон балдар», б.а. шакирттери Ырсалы, Садык, Дүйшөнөлы, Эмилбектердин, «Сексен эки жашаган» Азирети устатынын арбактары колдосун деп ырдап турган учурлары эч кимди кош көңүл калтырбайт.

Айрыкча өзүнүн акындыгы, жазып жүргөн чыгармаларынын тагдыры жөнүндөгү сарсанаалары кимди болсо да эт – жүрөгүн козгобой койбойт.

Акын минтип жазат:

Өлүп калсам кокустан

Кагаздарым көргөндө

Айланайын ата деп

Кетер беле дарманың.

Нуска болуп жүрбөйбү

Катка ыкрал³⁵ кылганым.

.....

Өлсөм дагы кагазда

Өчпөй жүрөр арбагым. (41-бет)

Чыгарма «беш бармагы төрт болгондугун», айтып келип анан «баары тегиз кыз баладан» кийин эми минтип Тобокел деген эркек балалуу болгондугун баяндаган, тагыраак айтканда ар кандай жамандыктын артынан

³⁴ Ибарат – үлгү, таалим.

³⁵ Ыкрал – ыкпар. Моюн сунуу, багынычтуу болуу, макул болуу.

жакшылык келерин кандайдыр бир символикалуу түрдө көрсөтүп турган оптимисттик маанай менен жыйынтыкталат.

Молдо Кылычтын көркөм мурасынын ичинде кыргыз жергесинин табиятын өтө билгичтик менен ырга салган «Керме Тоо» жана «Жинди суу» деген эки чыгармасы бар. «Керме Тоодо» акын кыргыз жеринин бүт кыйырын кепке тартуу менен жергебиздин өзүнө гана мүнөздүү, өзүнө гана тиешелүү өзгөчө бир картинасын жаратат. Керме Тоо акындын терең ишениминде кыргыз жери деген түшүнүктү билдирет. Ошондуктан акын сөз башында эле Керме Тоонун чегин белгилеп алат:

Күн жүрүшү³⁶ Анжыян,
Шамалында ойроттор.
Күн чыгышы кадимден
Алты шаар нойгуттар.
Иле жагын ээлеген
Илгертеден казактар,
Катар жатып жердеген
Качантадан калмактар.
Күн батышы чоюлуп
Түркстанга такалар.
Эки ортосу Керме Тоо
Элде көп го таңданар. (50-бет)

Айта кетчү нерсе – чыгарма баштан аяк баяндоонун эпостук стили менен берилген, башкача айтканда, бүр туруш-турпаты менен элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүсүндө пайда болгон. Молдо Кылычтын бул чыгармасынан биз «Манас» эпосунун дал өзүндөгүдөй болгон:

Короолусу короздой,
Короздору көнөктөй,
Балтырканы билектей,
Маралдары маңкайып,

³⁶ Күн жүрүшү – түштүк.

Мала кашка инектей,

Керме Тоону жердеген

Калган эмес өнүкпөй, - (53-бет) деген сүрөттөөлөрдү жолуктурабыз.

Келтирилген мисалдан ачыктан-ачык көрүнүп тургандай, Молдо Кылыч профессионал жазма адабияттын («Теше тиктеп, терең теңсеп карасаң // Дениз – акын, жүрөк – толкун, шамал - шык» деп жазган Касым Тыныстанов, «Эзгим келет кара ташты жаш менен // Сен кыйнаган жүрөгүмө чыдабай» деп жазган аалы Токомбаев, «Кечээ гана тиги кырда жок эле // Кайдан чыкты боз ат минген отуз жаш?» деп жазган алыкул Осмоновдор түптөп тикелеген профессионал жазма адабияттын) эмес нукура элдик оозеки чыгармачылыктын эстетикасынын алкагындагы ырчы экендиги дагы бир жолу айныксыз далилденип турат. Арийне, баяндоонун мындай стили, башаягы жок эпсиз чубалжыган сүрөттөөлөргө, көбүрүп-жабыртылган апыртма салыштырууларга алып келери бештен белгилүү. Акын муну көкүрөгү менен сергек туюнтат да: «Айтарымдан алыстап, Адашкансып баратам», - деп өзгөчө бир өңүттөн жазылган бул чыгармасын өз учурунда, керектүү жеринен бүтүрөт. Ал эми бул болсо акындагы көркөм туюмдун ошол учурда эле дурус калыптанып калгандыгынын эң сонун мисалы.

Ырчылар поэзиясынын бардык ири өкүлдөрү сыяктуу эле Молдо Кылыч да суу темасына кайрылып, атайын өзүнчө чыгарма жараткан. Ал жогоруда көрсөтүлүп кеткен «Жинди суу» деген көркөм туундусу. Эгерде Токтогул, Барпы, Жеңижок, Калык ж.б. улуу ырчылар аккан суунун бул он сегиз миң ааламга өмүр берип турган жаратуучулук күчүн ырга кошушса, алардан кескин айырмаланып Молдо Кылыч «Тунук агып жабалжап, Кирбегенде нурдай суунун» дал ошол ак мөңгү эрип, буркан-шаркан түшүп тургандагы албуут абалын баяндап берет:

Тоо жаңырып таш агып,

Күлдүрөгөн сүрдүү суу.

Чалмаланып, сурданып

Ылайланган кирдүү суу, - (68-бет) экендигин айтат. Анан да, атайын белгилей кетүүчү нерсе, Молдо кылыч жинди сууга кудум жандуу нерсе тариздүү мамиле жасап, аны канкор жырткычка теңейт. («Уяты жок жинди суу, Канга тойбос бөрүсүн».) айта кетчү дагы бир нерсе – эгерде аккан суу темасында ыр жаратышкан жогоруда саналып өткөн ырчылар бул теманы жалпы адамзаттык чен-өлчөмдөн туруп ырга салышса, Молдо Кылычтын «Жинди суусунда» индивидуалдык башталыш, жинди суу менен жеке адамдын – бул жерде ошол жинди сууга агып кете жаздаган лирикалык каармандын – ортосундагы мамиле-байланыш алдыңкы сапта, жетектөөчү орунда турат. Молдо Кылычтын «Жинди суусундагы» сууга карата болгон кара боектордун адаттан сырт коюулугу, сууну тирүүлүктүн булагы катарында эмес, тескерисинче, кыйраткыч кара күч катары сүрөттөөнүн негизги сыры дал ушул урунттуу өзгөчөлүккө камтылган.

Молдо Кылычтын зор социалдык-саясий маселелерди козгогон чыгармаларынын бири болуп, албетте, «Чүй баяны» эсептелинет. Мындан биз кыргыз жергесине орной баштаган жаңыча мамилелерди элеттик адамдын көзү менен байкап көрө баштайбыз. «Орус деген журт» келип «болуш коюп, бий шайлаган» заман башталганын, «айыл конуп илгери, жылкы салчу жерге» Эми калаа орноду,

Баш-аягы базардын,

Ат чабымдай болжолу, - делип (71-бет) кепке алынат. Бул базарда болсо

Жалгыз адам жаны жок,

Мындан башка сонундан –

Самагандын баары бар. (73-бет)

Кылымдар бою алака-мамиленин таптакыр башкача формасы менен турмуш кечирип келген элдин жашоо ыңгайы дал ушул базар курулган мезгилден тартып жаңыча нукка түшүп, жаңы багытта өнүгө баштагандыгын, кыргыз жерине минтип баш-аягы ат чабымдай базардын курулушу атпай журттун жашоосун өзгөрткөндүгүн Молдо кылыч өтө кылдаттык менен жеткилең баяндап берет. Арийне, кыргыз жашоо-ыңгайынын мындай багытка

түшүүсү өзүнөн өзү эле боло койбогондугу поэманын башталышындагы орустардын, төрөдөй болгон «каколдордун» турмуш-тиричилигинин сүрөттөлүшү менен тымызын туюндурулуп, кыргыздардын турмушунун өзгөрүүсүнүн түпкү себеби каймана түрдө болсо да маалым болуп турат. Эл турмушун, адамдар ортосундагы алаканы, карым-катыш мамилени түп тамырынан бери өзгөрткөн бул кубулушту Молдо Кылыч бир нече ирет «базар деген жаныбар деп атайт. Ал эми «базар деген жаныбар» эл турмушунун барометри экендигин эске алчу болсок анда XIX кылымдын соңу XX кылымдын тим башы ченде кыргыз базарындагы баа Молдо Кылычтын баяндоосунда төмөндөгүдөй көрсөтүлөт:

Канча жакшы аттарды,
Тандамалын аларсың,
Салып берсең колуна,
Жыыйрма сом акчаны. (74-бет)

Бир тыйынга экиден
Алмалардын сарысы.
Арабада коону,
Алты тыйын, беш тыйын
Дарбызынын жоону. (76-бет)

Арийне, мындай баяндоолор адабий факт катары гана эмес эл тарыхынын белгилүү бир мерчеминдеги социалдык-экономикалык абалды үйрөнүп-билүүдө да зор мааниге ээ болуп турат.

Мына ошентип, кыргыз эли өнүгүүнүн жаңы тарыхый тилкесинетүшкөндүгү, бул өнүгүүнүн оош-кыйыштуу жагдай-шарттары поэманын негизги сюжеттик өзөгүн түзүп турат. Поэманын экинчи бир ийгиликтүү жагы болуп «Кең Чүй ата жаныбардын» мол байлыгын, түркүн түс табияты менен эриш-аркак келген токчулуктун мекени экендигин төгөрөгүн төп келиштире ачып бергендиги эсептелинет. Акын алгач мындагы өсүмдүктөрдү, жер-жемиштерди өтө кылдаттык менен дегеле эч нерсесин

еплтырбагандай таризде, бирок көркөмдүк жактан өтө жогорку деңгээлде
мындайча сүрөттөп берет;

Көктөмдөгү жемиши

Тизе бою текейи,

Мандалактын семизи,

Ышкын менен сарымсак,

Белден өтүп буралып,

Айдагандай тегизи. (76-бет)

.....

Боз караган, жылгыны,

Алтыгана, итмурун,

Коентомук, көкжантак,

Карап турса ой тоосу,

Катуу кара шилбини,

Чычырканак сөгөтү,

Ак чечектей жыгачы,

Ар буюмге керектүү.

Сагыз куурай, чекенде,

Ак куурайы билектей.

Кендирлери буралып,

Келеп кылган жибектей.

Топчу куурай, камгагы,

Ак тикени, уйгагы,

Алабата, шыраалжын,

Кара бүргөн, төө куйрук,

Калың экен бу дагы.

Какым-кукм, төө таман,

Улар бияз, жер чайдан.

Дары кылар чөптөрүн,

Издеп табар ар кайдан. (77-бет)

«Кең Чүй ата жаныбардын» жер-жемиш, өсүмдүктөрүнүн мына ушундай ажайып дүйнөсүнөн кийин Молдо кылыч бул жердеги жан-жаныбарларды баяндоого өтөт. Мурдагыдай эле акындын бул сүрөттөөлөрү да ары кылдат, ары элестүү, ары көркөм жаралган.

Кара сууда кундузу,

Тоосунда аңдары,

Кызыл карсак, түлкүсү.

Арбын болот карышкыр,

Аюу, каман, илбирси.

Шүмөңдөгөн чөөлөрү,

Тай сүлөөсүн, суусары,

Аска зоодо секирсе,

Тайгылбаган куу баары. (80-бет)

Дегеле Молдо Кылычтын бул «Чүй баяны» дастаны улуттук адабиятыбыздагы туулган жер жана анын ажайып көркү менен керемет сыры жөнүндөгү эң мыкты чыгармалардын бири болуп саналат.

Жогоруда келтирилген мисалдардан бир аз байкаалып калгандай Молдо Кылыч табият жана аны мекендеген жан-жаныбарлардын зор билерманы Бул жагынан ал эч бир акынды алдыга салбайт. Бул айтылган ойдун эң мыкты мисалы катары биз сүрөткердин «Канаттуу», «Бүркүттүн тою», «Буудайык» деген чыгармаларын көрсөтүп кетсек болот. «Канаттууда» акын канаттуулардын не бир түрлөрүн ар бирине мүнөздүү өзгөчөлүктөрү менен майда-баратына чейин терип-тепчип баяндап берет. Адабиятчылар туура белгилеп жүрүшкөндөй, бул чыгармасында Молдо Кылыч кудум орнитолог катары көрүнөт. Акын минтип жазат:

Тепмейинче албаган

Ылаачындын ырымы.

Көпөлөктү аңдыган

Күйкө куштун куниги.

Асмандагы жылдыздай

Ылаачындын учкулу.

Булбул куштун шайыры.
Бүркүт куштун дайыны.
Чабалекей, боз торгой
Жанга тийген кайыры.
Кара бүркүт, тоодактар
Канаттуунун жайыгы.
Күндүз көзү көрбөгөн
Үкү куштун майыбы.
Кушка окшош сыягы
Айры куйрук , кулалы.
Ылачынга илдирер
Куруп калган байкуштар
Канаттуунун карыбы.
Адам тилин сүйлөгөн
Тоту куштун шарыбы. (1,91-бет)

«Канаттуу» деп аталган бул казалда атайын көңүл бура турган дагы бир өзгөчө жагдай бар. Кеп Молдо Кылычтын кругозорунун кеңдиги, диний болсо да, билиминин тереңдиги жана ал билимди көркөм туундуларында да ыктуу пайдалана билген сүрөткерлик чеберчилиги жөнүндө бара жатат. Айталы, акын минтип баяндайт:

Сасык үпүп сары ала
Так Сулайман байгамбар
Элчи кылган арага.
Кепилдикке ал күйүп,
Тоок калган жалаага.
Чын бейиштен сүрүлүп,
Жылан калган талаада.
Токоналат илинип,
Шайтан калган балаага. (1,94-бет)

Бул келтирилген үзүндүнүн ар бир сүйлөмдө айтылган ойдун маани-маңызы тээ тереңге, «Библия» менен «Курандагы» уламыштарга катылган. Айталы, «Чын бейиштен сүрүлүп// Жылан калган талаада» деген сапта жыландын азгырык сөзүнө кирип Алла Таала тыюу салган дарактын мөмөсүн өзү да жеп, ал аз келгенсип күйөөсүнө да жедиртип күнөөгө баткан Обо эне менен Адам ата жана Алла Тааланын каргышынан улам боору менен жылып, топурак жеп калган жылан жөнүндө сөз болуп жатат. Албетте, казалдын мындай катмар маанилүү учурлары анын маңызын тереңдетип, чыгарманы

адамзат тарыхында жаралган эң бир асыл баа мурастар менен тамырлаштырып, натыйжада, анын көркөм туунду катары нарк-насилин андан бетер арттырып турат.

Ошондой эле бул чыгармада айрым бир куштар жөнүндөгү дүйнөнүн башка элдеринде учураган уламыш кептер, ар түрдүү афсаналар да өтө ыктуу пайдаланылган. Мунун айкын мисалы катары Молдо Кылычтын зымырык куш жөнүндөгү баянын көрсөтүп кетсек болот. Ошону менен бирге улуу жазуучу Мухтар Ауэзовдун акындын бул туундусу жөнүндө «мындай чыгарма менен кандай гана адабият болбосун сыймыктана алат»,- деп бийик бааны берүүсү эле «Канаттуу» деп аталган бул казалдын баа-салмагы канчалык экендигинен кабар берип турат.

Акындын «Бүркүттүн тою» жана «Буудайык» деген чыгармаларынын автордук ээлиги жөнүндө да, жанрдык табияты тууралуу да адабий коомчулук арасында ар кандай ачекей пикирлер өмүр сүрүп келет. Тээ ошол 1925-жылы Москвадан чыккан басылышындагы Б.Данияр уулу тарабынан жазылган баш сөздө аталган эки чыгарма «Эл оозундагы илгертен келе жаткан тамсилдер» катары мүнөздөлөт. Ал эми Т.Саманчин болсо: «Буудайык» Кылычтын өз чыгармасы эмес. Бул «Куш төрөсү буудайык» жөнүндөгү элдин жомогу»,- деп жазылат да, «Бүркүттүн тою» болсо Модо Кылычтын төл чыгармасы катары кеп кылат.(2,229-230беттер) Ошондон уламбы азыркы адабиятчылар арасында да «Бүркүттүн тою» акындын өз чыгармасы катары бааланып келүүдө. Ал эми аталган чыгармалардын жанрдык табияты жөнүндөгү кепке келчү болсок Б.Данияр уулу да, Т.Саманчин да аталган чыгармаларды «тамсил» катары баалашса, адабиятчы К.Асаналиев минтип жазат: «Бүркүттүн тою» баштан аяк бүткөн аллегория эмес, ошондой эле тамсил да эмес. Анда каймана маани жана тамсилдик сюжет бар экендигине карабастан... Бул казал баарынан мурда афористтик так, таамай мүнөздөмөлөр менен тыгыз иштелип, ар бир куштун жекече «сапаты», «мүнөзү», «кылык-жоругу» даана сүрөттөлгөн портреттик панорама.»(3,21-бет)Бул жерде чындык К.Асаналиев жагында экендигин

чыгармалар менен астейдил таанышып чыккан ар бир окурман айттырбай сезет.

Ал эми акын болсо бул чыгармаларында өзүнүн табият жаатындагы жан-жаныбарлардын чоң билерманы экендигин дагы бир ирет далилдейт. «Бүркүттүн тою» поэмасын окуган адам канаттуулардын турмушунун бардык өйдө-ылдыйына, алардын өз ара мамилелерине чейин толук кабардар болот десек ашачапкандык эмес. Бүркүт берген той ашкере аллегориялык мааниге ээ болуу менен ар бир куштун эзелтен бери эл ичинде айтылып келе жаткан туруктуу образы ишке тартылып, ушундан улам аларга жүктөлгөн милдет да, берилген мүнөздөмө да өтө так, өтө элестүү чыккан. Сөзүбүз кургак болбосун үчүн төмөнкү мисалды келтире кетсек:

Чечен болду булбулу,
Торгой болду молдосу,
Кекилик ашкан жоргосу,
Үпүп болду жолдошу.
Эшен болду күкүгү,
Сопу болду үкүсү,
Күйкө болду бийчиси,
Жөргөмүш болду дарчысы,
Үйчү кылды мышыкты
Тыйды баары кыйшыкты.
Комуз берди колуна
Чегирткеге черттирип,
Сагызганды сайратты
Жөө жомогун айттырып.
Күкүккө чоор тарттырып,
Кычы кара карганы
Үйгө түшпөй кайт деди,
Тазкараны, жоруну
Күрөш салып бер деди. (1,100-бет)

«Буудайыкта» болсо, табият менен адам баласынын ортосундагы эзелтен бери келаткан өйдө-ылдый мамиленин бардык мезгил үчүн эң эле омоктуу деп эсептелгени көркөм иликтөөгө алынат. Кара Төлөк саятчынын трагедиялуу тагдыры адам баласы табияттын өнүгүү жолуна тоскоолдук

кылуусу жосунсуз жорук болорун дагы бир ирет көркөм сөздүн күчү менен эскертип турат. Албетте, элдик оозеки чыгармаларыбызда табият эненин каарына калып башына каран күн түшкөн «Кожожаш», «Карагул ботом» сыяктуу эпостордун каармандарын билебиз. «Буудайык» дастанындагы өзү туткан буудайыкка жем болгон Каратөлөк саятчы, кийин атасынын ордун басып саятчы болгон уулу Тынымсейиттин армандуу тагдырлары да дал ошол образдардын тизмегинен орун алчу кубулуш. Ал эми бул мифтик сапат-белгилерге ээ болуп турган чыгарманы кагазга түшүрүүдө, тагырак айтканда, бир системага салып көркөм баян деңгээлинде жеткирүүдө тарых бүктөмүндө калышкан залкар ырчылар менен бирге Молдо Кылычтын да өзүлүшү бар. Биз ушуну эстен чыгарбашыбыз керек.

Чыгарма сюжеттик курулуш жагынан өзгөчө тыкан иштелгендигин атайын баса белгилеп кеткенибиз оң. Албетте, дастандын негизин элдик уламыш түзүп турганы бир караганда эле ачык-даана туюлат жана чыгарманын сюжетинин тыкандыгы дал ушул жагдай менен тыкыс байланышта экендиги да дароо эле баамга урунат. Бирок ушундай болсо да бул чыгарманын ушул турушунда, дал ушундай көркөмдүктө биздин колубузга тийишинде сөзсүз түрдө Молдо Кылычтын сүрөткерлик талантынын ээлеген орду жогору. Айталы: Ат баштаган бир тогуз

Аны берди бегилик,

Төө баштаган бир тогуз

Муну берди бегилик,

Уй баштаган бир тогуз

Аны берди бегилик

Саадагын сары алтынга толтурду,

Санаасы менен болтурду.

Көмүркөйүн көп алтынга толтурду,

Көңүлү менен болтурду.-деген (1,109-бет) баяндоо кайра-кайра алты жолу жолугат. Бирок мындан окурмандын көңүлү кайт болуп жадабайт, тескерисинче, бул баян ар бир учурда сюжеттин өнүгүшү менен тыкыс

мамыр-жумур абалда айтылып, натыйжада, окуянын экспрессивдүүлүгүн арттырып турат. Дегеле, «Буудайык» деп аталган бул чыгарма Молдо Кылычтын көркөм мурасы менен ажырагыс биримдикте каралып, ал турсун акындын өзүмдүк чыгармасы катары эле саналып калды. Молдо Кылычтын акындык атына ар кандай сөздөрдүн айтылышында анын «Зар заман» жана «Зилзала» поэмаларынын «салмагы» өтө оор. Дал ушул эки поэмасынан улам Молдо Кылычтын аты өткөн он жылдыктардын ичинде унутулуп келди. Баарыга белгилүү «Зар заман» санат-насыят түрүндө айтылып, акындын коом, өз мезгили, андагы ич ара мамилелер жөнүндөгү бүтүндөй бир дүйнөтаанымдык концепциясын өз ичине камтып турат. Айрыкча акындын динге байланыштуу айткандары эч кимди кош көңүл калтырбайт. Айта кетчү бир нерсе, Молдо Кылыч исламды баарыдан мурда адам пейилин тазартчу, инсан баласынын пикизалыгын сактап туруучу керемет окуу катары кеп кылат. Биз чыгарманын дал ушундай касиетин моюнга алгыбыз келбей жүрдүк. Акын минтип ырдайт: Байкасаңыз беш намаз-

Бийманыңдын ачкычы.

Өлө турган болгон соң

Биймандан жок жакшысы.(1,133-бет)

Тилекке жараша, азыр заман өзгөрүп, акындын бул чыгармасына чүмбөттөлгөн кара пардалар толугу менен сыйрылды.

Ошол эле учурда Молдо Кылыч бу он сегиз миң ааламдагы эң улук, эң артык нерсе пенде баласы экендигин да ичкериден кылдат туя билет да, анан адамзаттын асылдыгын ырга кошот.

Баарысынан артыгы-

Адамзат бендеси,- деп жар салат орошон сүрөткер.

Ушундай болгон соң пенде баласынын бу тирүүлүктөгү өмүрү баарынан кымбат экендиги, бу жарыкчылык дүйнө эч нерсе менен алмашкыс бир берилген бакты-таалай экендиги, андагы жашоо кумары менен өмүр көркү өзүнчө бир түркүн түс ажайып дүйнө экендиги да даанышман акын

тарабынан бийик ыргакта ырга кошулат. Акын минтип жазат: Тириликте көркүңүз

Ак сарайдын сырындай

Өлгөндөн соң көркүңүз

Кереги жок тыйындай. (1,136-бет)

Ошону менен бирге бул поэмада тээ «Библия» менен «Курандан» бери айтылып келаткан заман соңу, кыямат кайым жөнүндөгү ойлор да айтылып, бул багытта ыр жаратышкан Калыгул, Арстанбектердин көркөм традициясы улантылган, тек гана улантылбастан, дагы да ар тараптуу болуп көркүнө-ооба, көркүнө- чыккан.

Молдо Кылычтын бул багыттагы көз карашы кандайдыр бир деңгээлде өсүп-өнүгүүгө, өзгөрүүгө туш болгондугу чыгарманы баштан-аяк окуп чыккан адамга дароо эле байкалат. Арийне, Молдо Кылыч да заман соңун тикеден тике орустардын оторчулук саясаты менен байланыштырат. Алгач, сөз нугу өткөндөгү жана азыркы башка түшүп турган заманды кылдат салыштыруу менен башталып автордук ой анан андан ары ырааттуу түрдө өнүгүп жүрүп олтурат.

Байыркынын өркүнү

Көчүп турган күнү-түнү.

Алтын, күмүш, абайы*,

Кыз, келиндин үртүгү.

Кыз, келиндин кийгени

*Абайы-саймаланган ат жабуу. Араб аялынын бүркөнчүгү.

Кызыл жибек кырмызы.

Эмдигини, карачы,

Орус алып турагын

Түштү жерге жылдызы. (1,128-бет)

же болбосо:

Байыркынын берени,

Кайдан көрдүң эрендер
Калдайтып жайган серени.
Эмдиги карачы-
Ырыскысын ченеди. (1,128-бет)
Жадагалса:
Илгеркинин адамы
Көп жашады өмүрдү.
Кудай билет эмдиги
Узун өмүр көрөдү. (1,134-бет)

Замандын мындай нукка бурулушу андагы ар бир жарандын кулк-мүнөзүн, жүрүм-турумун, психологиясын түп тамырынан бери өзгөрттү. Замандын бул сыяктуу бурулуш учурунда баштатан эл башына камчы ойнотуп келгендердин пейил-мүнөзү баарынан мурда өзгөрдү. Акын замандын запкылуу боло башташынын бир кесепети катары дал ушул «жакшылардын», улуктардын тескери жолго түшүүлөрүн эсептейт. Ушундан улам бир туруп:

Жакшы жерди параны,-десе,
Дагы бир жерде:
Каныккан улук парага,- деп кесе айтат.

Ошону менен бирге Молдо Кылыч империянын оторчулук саясаты алып келген күнүмдүк турмуштагы ар кандай эреже-жоболорду да замандын каары катары кабыл алгандыгын көрөбүз. Мына ушундай сезим-туюмдан улам акын:

Теңгеден алды салыкты,
Каратты далай калыкты. (1,142-бет)

Жылдап жылга салык деп,
Закон баштап түгөнгүр
Замананы тарытып,- деп (1,158-бет) деп муңкана ырдап чыкты.

Бирок, адабиятчылар адилет белгилеп жүрүшкөндөй, Молдо Кылычтын орус империясы алып келген турмушка, дегеле орустардын өзүнө болгон мамилеси жашоо ыңгайына ылайык аз-аздап өзгөрүп жүрүп олтурганын да кайра бир жолу баса белгилеп кеткенибиз оң.

Кылба журтум убайым,

Орусту берди кудайым,-деп (1,162-бет) жазды кийин соңунда Молдо Кылыч.

Ошону менен катар «Зар заман» поэмасы улуттук адабиятыбыздагы санат-насыят багытындагы чыгармалардын диапазонун кеңейтип, предметтүүлүгүн арттырды. Дегеле Молдо Кылычтын санат-насыят багытындагы ой жорумдары дал ушул «Зар заман» поэмасында өтө ырааттуу түрдө берилген. Акын өзү да ушул чыгармасында бир туруп: «Куюлушуп санатым//Чыга берет ичмден» десе, бир туруп: «Кызыктырып сүйлөгөн//Кылыч молдо санаты» деп ыр багыты кандай мааниде жүрөөрү жөнүндөгү өз оюн ачык айтат. Санат-насыят ырларынын эзелтен бери келе жаткан өнөгөлүү салтын Молдо Кылыч да бек тутунуп, натыйжада, ар бир нерсенин оң-терс, жакшы-жаман жактарын кош катар коюп ырга кошкон. Албетте, акындык ойду айтуунун мындай ыкмасы өз максатына жетип, берейин деген башкы мүдөө ар бир учурда бутага таамай тийип жүрүп олтурган. Акын өзүмдүк ойлорун карама-каршы түшүнүктөр менен мындайча баяндап берет: Ызаты жок боз бала

Сексендеги чалдайсың.

Акыл-эстүү боз бала

Сыр аякта балдайсың (1,150-бет)

Жаман кыздын белгиси,

Ушак айтат жомоктой.

Үй бүлөсүн жүдөтөт,

Жазгы конгон коноктой. (1,137-бет)

Кемпирлердин жакшысы

Кимге болсо энедей.

Кемпирлердин жаманы

Башка конгон балаадай. (1,137-бет) ж.б.д.у.с.

«Зилзалада» болсо акын кылым башында Кемин жергесинде болуп өткөн өтө катуу жер титирөө жөнүндө баян этет. Албетте, биз үчүн акындын кубулушка берген көркөм интерпретациясы, калемгердик баасы кызык. Дал ушул жагынан алып караганда Молдо Кылыч каргашалуу бул окуяны Алла Тааланын каары, эл мүнөзүнүн бузулушунун тикеден тике натыйжасы катары баалаган, ушул мааниде өзүнүн акындык ой жыйынтыктарын чыгарган. Биз бул чыгармага баа берүүдө ошол мезгилдин тарыхый чындыгынан тайбашыбыз керек, башкача айтканда, бүгүнкү көз караштардын ар кандай элементтерин ал мезгилге алып барып таңуулабашыбыз керек. Кылыч өз мезгилинин уулу болгон, ошол өз мезгилинде өкүм сүргөн көз караштарды алып жүргөн. Мындан башкача болушу мүмкүн да эмес эле. А биз болсо капсалаңдуу трегедияга акын кандай баа берип, кандай сүрөттөсө ошол боюнча кабыл алып гана анын көркөмдүк кудуретине, канчалык деңгээлде турмуш чындыгы менен дал келе турган касиетине көз жүгүртүшүбүз керек. Ал эми «Зилзаланын» көркөм туунду катары касиети чынында эле өзгөчө сөзгө арзырлык.

Тоо бузулуп таш кулап,

Жер жарылып, жар курап.

Ит бүткөндүн баарысы

Улуп-уңшуп чуркурап.

Ородогу эгинди

Жер жарылып житирди.

Капчыгайдан таш кулап

Кара жолду бүтүрдү. (1,164-168-беттер0.

Айтылып өткөн чыгармалардан да сырткары да Молдо Кылычтын «Көбөй, Султан», «Балбак», «Мал казал», «Садырбай», «Кайнага-келин» деген сыяктуу көлөм жагынан чакан бир топ туундулары бар. Аларда да улуу акын турмуштун ар кандай көрүнүштөрүн кепке тартуу менен өз заманынын, өз муунунун арман-мунун, кайгы-касиретин ортого салат.

«Керме Тоону» жазып бүтүп Молдо Кылыч мындай деген саптарды жараткан экен:

Барлык менин жазганым
Башым көргө кирген соң
Кыямат күн келгенче
Тура турган күмбөзүм.
Кокус тилим күрмөлсө
Айтып кеткен керээзим-
Кереги жок чалдыбар
Коргон менен күмбөзүң.

Чынында эле акындын артында калган мурасы өзүнө коюлган эң сонун күмбөз, эстелик болуп калды.

Алдаш Молдо

Ырчылар поэзиясынын унутта калган дагы бир улуу өкүлү болуп Алдаш Молдо (Алдаяр Жээнике уулу) эсептелет. Ошол мезгилдеги башка акындардын дээрлик көпчүлүгүнөн айырмаланып Алдаш Молдонун качан жана кайсы жерде жарык дүйнөгө келип, качан жана кай жерде кайтыш болгондугу жөнүндө эки анжы ойго алып келбеген бир топ так маалыматтар бар. Акын жөнүндө жазылган бардык даректерде Алдаш Молдо 1876-жылы жазгы баар учурунда азыркы Жети-Өгүз районунун аймагындагы Жети – Өгүз болушуна караштуу жерде туулгандыгы бир ооздон айтылат. Акындын ата теги жөнүндө Алдаш Молдонун уулу, белгилүү илимпоз жана калемгер Абдулхай Алдашев момундай деген маалыматтарды жазат: «Алдаш Молдо 1876-жылы азыркы Жети-Өгүз районунун аймагында малчы букара Жээнике Мадыл уулунун үй-бүлөсүндө төрөлгөн. Анын азанда коюлган аты Алдаяр. Эркелетип жүрүп Алдаш болуп кеткен. Жээнике Мадыл уулу Ысык-көлдөгү бугу уруусуна 18-кылымда келип кошулган байыркы коңурат уруусунун саспак деген тукумунан.

Алдаш Молдонун атасы тарабынан тегинде ырчы, комузчу, акын, өнөрпоздор болгону белгисиз, бирок энеси белгилүү манасчы жана акын Назардын кызы болгон»¹. Акындын ата-теги жөнүндөгү мындай так маалымат кийинки адабий иликтөө иштери үчүн, ырасында эле, өтө маанилүү жана пайдалуу булактардан болуп эсептелинет. Көрсө, болочок акындагы өзгөчө бир шык-жөндөм, бөтөнчө бир талант-дарамет ага мурдагылардан мурас катары өткөн таризденет. Анткени, таятасы Назар улуу эпосубуздун үч бөлүмүн тең айткан, атагы алыска кеткен манасчы болгондугу көпчүлүккө малым. Ал турсун тээ XIX кылымдын алтымышынчы жылдары Чыгыш Түркстанга бараткан жолдо көлдүк кыргыздарда конокто болуп, анан «Манас» эпосунун эң мыкты сюжеттик

¹ Абдулхай Алдашев. Алдаш Молдо.//Ала-Тоо, 1989, №8.-104-бет.

салааларынын бири болгон «Көкөтөйдүн ашын» жаздыртып алган Чокан Валихановго эпосту айтып берген жомокчу Назар манасчы болгондугун улуу манасчыбыз Саякбай Каралаев айтып кеткен.² Назар манасчы айкөл баатырдын өлгөнүнөн ага күмбөз салдырууга чейинки окуяны эле бир жарым күн бою айткандыгы, «жээрде аттан башка малым жок, Манастан башка жаным жок» деп жашап өткөндүгү да айтылып келет. Ал эми залкар ырчы Арстанбек Назардын айтуучулук талантын, анын өнөрүнүн элге болгон таасирин төмөнкүдөй баяндап ырга салган:

Семетейчи Назардан,

Кан жесири Каныкей

Букарды көздөй качканын

Тайторуну чапканын

Кара нөшөр жамгырдай,

Төгүп ырдап турганда,

Каныкейдин арманын

Калк дилине жеткирип

Чөгүп ыйлап турганда

Ат дүбүртү угулчу,

Айыл калбай чогулчу,

Жетик жесир зарына

Калк көңүлү бурулчу,

Салаалап жашы куюлчу.¹

Мына ушундай улуу талант даарыган адамдын урпагы болу бактысы Алдаш Молдонун энчисине тийген эле. Кандай суктанаарлык энчи!

Акын жөнүндөгү даректер Алдаш Молдонун жаштайынан эле өтө зээндүү бала чыгып, айыл-ападагы катын-калачтарга кошок үйрөтүп, ар кандай окуялар жөнүндө жамактатып ырдап, тез эле эл арасына тааныла

² З.Мамытбеков. Ч.Ч.Валихановдун «Манастан» жазып алган эпизоду. –К-те: «Манас» эпосун изилдөөнүн кээ бир маселелери.-Ф.:1966. -28-бет.

¹ Арстанбек. Ырлар. – Б.: КЭнин Башкы редакциясы, 1994. -52-53-беттер.

баштагандыгын да маалымдашат. Ал эми бүгүнкү бизге болсо Назардай орошон таланттын урпагы болгон соң кичинекей Алдаштын ушундай зээндүү чыгып, жаштайынан жамактатып ырдай баштаганы мыйзамченемдүү көрүнүштөй, мындан башкача болушу мүмкүн да эместей сезилет. Зээндүү бала он бир жашка келгенде атасы аны колунда бар бирөөгө койчулукка берет. Эки жыл кой бакан соң болочок акын Өсүк деген айылдык молдодон алгачкы арипти таанып, аз да болсо сабатын жоёт. Бирок өзүнүн да билими чектелүү болгон Өсүк молдо ар нерсеге дилгир өспүрүм баланын бардык талаптарын канааттандыра албайт. Өсүк молдонун колунда болжол менен беш жылдай жүргөн соң өз айылына кайтып келип, эл арасында «молдо» катары тааныла баштайт. Анткен менен бир аз да болсо сабаты ачылып калган Алдаш Молдонун билимге деген ынтызарлыгы, дүйнөтаануусун кеңейтүүгө болгон дилгирлиги күн өткөн сайын күчөй берет. Тилекке жараша, кыргыздардын Орусияга кошулушу менен Ала-Тоо жергесинде маданий-агартуу багытында белгилүү бир алга жылуулар жүрө баштайт. Эл турмушундагы мына ушундай алгылыктуу көрүнүштөрдүн бири катары ошол XIX кылымдын соңу XX кылымдын баш ченинде Кыргызстандын аймагында ачыла баштаган жаңы усул мектептерин көрсөтүп кетсек болот. Бул мектептер жөнүндө тарыхый булактарда мындайча маалымдалат: «УСУЛ-И-ЖАДИД МЕКТЕПТЕРИ, Жаңы усул мектептери (новометодные школы)-19-кылымдын акыры-20-кылымдын башында Волга боюндагы, Кавказ жана Орто Азиядагы түрк элдери үчүн ачылган эл агартуу окуу жайлары. Бул мектептердин программалары 1905-1906-ж. Төмөнкү Новгород калаасындагы мусулмандардын курултайларында иштелип чыккан. Мындай мектептерде диний сабактар гана эмес, жалпы билим берүүчү сабактар да өткөрүлгөн. Жаңы усул мектептери Кыргызстанда 1901-1902-ж. пайда боло баштаган. Токмокто ачылган «Ыкбал» мектебинде 1908-ж. 200 кыргыз, 36 татар, 30 өзбек, 9 дунган, 5 уйгур бала окуган. Аны бүткөндөрдүн айрымдары Казан менен Уфадагы медреселерге жиберилип, билимин уланткан. Пишпекте кыз-келиндер үчүн ачылган ушундай

мектепте 1914-ж. 70 кыз (анын жыйырма кыргыз), 1917-ж. 180 кыз окуган. Чоң-Кеминдеги Шабдандын медресеси 1909-ж. «Жаңы Усул» мектеби катары кайра түзүлгөн. Мындай мектептер Караколдо, Ак-Талаанын Куртка деген жеринде ж.б. бир катар айылдарда ачылган.»¹ Казандан көчүп келип Караколдо чоң мечит ачкан Шакир дамбылда Мужабировдун «ногой мектеби» да усул-и жадид мектеби болуп кайра түзүлөт. Билимди эңсеген Алдаш Молдо дал ушул мектепке келип кирет. Мында, көрсөтүлүп кеткендей, жаңыдан иштелип чыккан программага ылайык жалпы билим берүүчү сабактар да өткөрүлгөндүктөн Алдаш Молдо Шакир дамбылданын мектебинен математиканы, географияны, тарыхты, табият таануу сабактарын окуп үйрөнөт. Анан калса Шакир дамбылда өзү да белгилүү бир өлчөмдө прогрессивдүү көз карашты тутунган устат болгон. Айылдык чала сабат Өсүк молдонун таалиминен кийин мына ушундай жаңыча чөйрөгө туш болуу Алдаш Молдонун жан дүйнөсүн көзгөп, жаңыга болгон умтулуусун андан бетер күчөтөт. Натыйжада, дүйнө таанымы кеңейип, акыл-парасаты толуп, ак-караны гана адилет ылгоого жетишпестен коомдун өнүгүп-өсүүсүндөгү жакшы-жаман көрүнүштөрүн, эл турмушунун өйдө-ылдый абалынын түпкү себептерин андаштырып билүүгө жетише баштайт. Алдаш Молдонун чыгармачылыгынын башталышы дал ушул Шакир дамбылданын жаңы усул мектебинде окуп жүргөн жылдарына туш келет десек болот, анткени, болочок акындын бул жерде кошо тарбияланган классташы, кийин баарыга белгилүү фольклорчужана манасжыйноочу болгон Ыбырай Абдыракмановдун эскерүүсү боюнча айтчу болсок дал ушул Караколдогу жаңы усул мектебинде окуп жүргөндө Алдаш Молдо ар кандай окуяларга байланыштуу ырларды жаза баштаган. Мунун айкын мисалы катары акындын 1903-жылы жазылган «Шайлоо» деген көлөмдүү ырын (айрым даректерде «поэма» делип айтылат) көрсөтүп кетсек болот. Мында жаш акын болуш шайлоодогу жосунсуз жоруктарды, жергиликтүү бай-

¹Б.У.УрустанбековЮ Т.К. Чороев. Кыргыз тарыхы. (кыскача энциклопедиялык сөздүк). –Ф.:КСЭнин Башкы редакциясы, 1990. -183-184-беттер.

манаптардын орус администрациясынын чиновниктери менен бирдикте жасашкан ыплас иштерин, карапайым калктын кош катар салыктын алдында эзиле мүңкүрөгөн оор абалын ырга кошот. Арийне, эл мүдөөсүн, калк көйгөйүн көркөм баяндаган мындай чыгармалар жаамы журттун арасына жалындай тараары турулуу иш эмеспи. Алдаш Молдонун акындык өнөргө бут койгон ошол алгачкы жылдардагы чыгармалары да дал ушундай тагдыр-таалайга туш болушуп, көпчүлүк эл колдон колго алып окуган ырлардан болуп калды. Өзү болсо тез эле калк арасына кадыресе ырчы катары тааныла баштады.

Өкүнүчтүү нерсе, Алдаш Молдонун жазгандары бизге толук жеткен жок. Сүрөткердин отуз жылдан ашуун мезгилге созулган чыгармачылык өмүрүндө жараткан майда ырлары бизге чейин дээрлик бири да жетпеди десек жаңылышпайбыз. Ал эми 1990-жылы жарык көргөн «Мурас» аттуу жыйнактагы ар бири өз алдынча чыгарма катары жарыяланган ырлар, үзүндүлөр жөнүндө өтө этияттык менен сөз кылганыбыз оң. Анткени, бул жыйнактагы майда-майда ырлар, айрым-айрым үзүндүлөр дыкаттап окуп көргөндө, жакшылап изилдеп-иликтеп келгенде алардын басымдуу бөлүгү түпкүлүгүндө «Хал заман» жана «Үркүн» поэмаларынын ар кайсы үзүндүлөрү экендиги өзүнөн өзү дайын болот.

Айталы, ошол эскерилип өткөн «Мурас» жыйнагында «1912-жылы болгон бир окуя», «Хал заман» (үзүндү), «1913-1914-жылдарда хуторлор тууралуу» деген ар бири өз алдынча чыгармалар катары берилген көркөм туундулар бар. Ырасында эле булардын ар бири өз-өзүнчө чыгармаларбы? Биздин терең ишенимибизде андай эмес. Бул үч үзүндү бир эле чыгарманын-болгондо да Алдаш Молдонун негизги чыгармаларынын бири «Хал заман» поэмасынын-ар кайсы бөлүкчөлөрү. Бул үч көркөм туундунун түпкүлүгүндө бир чыгарма экендигин эмне далилдеп турат? Бул суроонун, биздин жеке ишенимибизде, момундайча жандырмактары бар. Биринчиден, «Мурас» жыйнагында «Хал заман» (үзүндү) делип жарыяланган чыгарма Алдаш Молдонун уулу Абдулхай Алдашевдин үй-бүлөлүк архивиндеги

материалдарда-кол жазма түрүндөгү материалдарда-«1913-1914-жылдардан үзүндү» деген аталыш менен аталган да, анан көк сыя менен сызылып, ошол эле көк сыя менен «Хал заман» деп жазылган. Анан калса, «Мурас» жыйнагына «Хал заман» (үзүндү) делип жарыяланган бул чыгарма «Ала-Тоо» журналынын 1989-жылкы 8-китебине «1913-1914-жылдан үзүндү» деген абалкы аталышы менен басылган. Мына ошентип, «Мурас» жыйнагындагы алгачкы үч чыгарма түпкүлүгүндө момундай аталыштарга ээ болуп турушат: «1912-жылы болгон бир окуя», «1913-1914-жылдардан үзүндү» («Хал заман»), «1913-1914-жылдарда хуторлор тууралуу». Бул үч чыгарма түпкүлүгүндө бүткөн бир көркөм туунду экендиги жөнөкөй көзгө деле ачык-айкын көрүнүп турат. Экинчиден, бул үч чыгарма тең кылым башындагы кыргыз турмушунун оор ал-абалы (айтмакчы, «Хал заман» деген сөз «Замандын ал-абалы» дегенди түшүндүрүп турат), андагы ички социалдык-саясий оор кырдаал жөнүндө конкреттүү адамдардын иш-аракеттери, Орус империясынын борбордук бийлигине толук баш иймек тургай ал бийлик менен болгон тикелей мамилелер ж.б. лар аркылуу баштан аяк бирдей ыргакта баяндап берип жүрүп олтурат. Үчүнчүдөн, -бул эң башкысы-аталган үч чыгарма кандайдыр бир биримдикке, ал гана турсун белгилүү бир автордук ойдун баштан аяк ырааттуу өнүгүшүнө да ээ болуп турат. Мына ушул айтылгандарды эске алып Алдаш Молдонун чыгармаларынын мындан кийинки басылыштарында бул үч чыгарманы жалпы жонунан «Хал заман» деп атап туруп эле «биринчи бап», «экинчи бап», «үчүнчү бап» деп үч бапка бөлүп алып окуп үйрөнгөнүбүз максатка ылайыктуу. Чыгармага мындай мамиле жасоо менен биз, биринчиден, кийинки түзүүчүлөр тарабынан бөлүнүп-жарылып, ал аз келгенсип («1912-жылы болгон окуя», «1913-1914 жылдардан үзүндү» (?), «1913-1914-жылдарда хуторлор тууралуу» деген сыяктуу) көркөм чыгарманын табиятына таптакыр коошпогон, ал гана турсун тил сындырчудай болуп айтууга да олдоксон аталыштардан кутулган болобуз да, экинчиден, Алдаш Молдонун көркөм мурасынын ичинде өзгөчө бир мааниге ээ болуп турган

«Хал заман» поэмасын дагы да көзгө толумдуу абалга көтөргөн болобуз. Чыгармага мына ушундай мамиле жасоо өз кезегинде «Хал заман» жөнүндөгү айрым пикирлердин туура эмес экендигин айгинелөөгө да мүмкүнчүлүк берет. Айталы, акындын уулу Абдулхай Алдашев момундай деген пикирин айтат: «Алдаш Молдо...өзүнүн «Хал заман» поэмасын болжол менен 1906-1910-жылдарда жазат». Бирок, чыгармадагы сөздүн жүрүшүнөн көрүнгөндөй, «Хал заман» поэмасында баяндалган окуялар улуу Үркүндүнтим алдыңкы жылдарына чейинки мезгилди өз ичине камтуу менен жогорку пикирдин натууралыгын далилдеп турушат.

Эгерде башка акындардын, айталы, Молдо Нияз менен Молдо Кылычтын чыгармалары түзүүчүлөр менен редакторлордун иш билги, алпейим, профессионал мамилелеринен улам кемтиги түзөлүп, кенемтеси толтурулуп окурман журтка тартууланса, Алдаш Молдонун көркөм мурасы мындай бактыдан кур жалак калган. «Хал заман» поэмасынын кандай абалга туш болгонун жогоруда сөзгө алып өттүк. Түзүүчүлөр менен редакторлордун ушундай эле үстүрт мамилесин, чала сабат иш аракеттерин сүрөткердин дагы бир белгилүү чыгармасы «Үркүн» поэмасынын тагдыр-таржымалынан ачык-айкын көрөбүз. (Бул тууралуу төмөнүрөөктө сөз кылабыз.)

Жогоруда айтылып өткөн «Мурас» жыйнагында «Үркүн» поэмасына тикеден тике тиешеси бар момундай деген аталыштар менен ар бири өз алдынча бүткөн бир көркөм туундулар сыяктанган чыгармалар жарыяланган. 1. «1916-жылкы үркүндүн алдында»; 2. «Үркүн» (үзүндү); 3. «Алты шаар» («Үркүн» поэмасынан); 4. «Үркүн» поэмасынан». Суроо туулат: Баштан аяк бүткөн бир чыгарма экендиги өзүнөн өзү түшүнүктүү болуп турган чулу бир поэманы минтип тоокко чачылган жемдей кылып бытырата майдалап бөлүп берүүнүн кандай зарылчылыгы бар эле? Бул суроонун жообу да өзүнөн өзү эле тил учуна келет: эч кандай зарылчылыгы жок болчу! Тек гана түзүүчүлөр менен редакторлор тарабынан бир аз эле эмгекти талап кылып турушкан, ошол бир аз иш билги мээнеттин натыйжасында өзүнүн экспозициясына,

окуяларынын чиеленишине, өсүп-өнүгүшүнө, кулминациялык чекитине, окуяларынын чечилишине жана жыйынтыгына ээ болуп турган бүткөн бир поэманын абалына жетүүгө даяр турушкан үзүндүлөр эле булар. Мына ошондуктан ар бири өз алдынча чыгармалар сыяктуу берилген бул үзүндүлөрдү мындан ары жогоруда айтылган «Хал заман» поэмасындагыдай кылып «биринчи бап», «экинчи бап», «үчүнчү бап», «төртүнчү бап» деп белгилөө менен жалпы жонунан «Үркүн» поэмасы деп окурмандарга тартуулаганыбыз эле оң.»¹

«Хал заман» поэмасы

«Хал заман» поэмасы жөнүндө Абдулхай Алдашев минтип жазат: «... оригинал кайда экени белгисиз. 1947-жылы мен согуштан келип СССР Илимдер Академиясынын Кыргыз филиалынын кыргыз тили жана адабияты институтунда («Манас» секторунда) бир аз иштеп калгамын. Ошондо Ибрай Абдырахманов менен бир кабинетте отуруп жакшы таанышкам. ...мен «Хал заман» жөнүндө кеп салсам, кол жазмасы барбы деп сурап калды. Мен иштин жайын айтсам, молдокем абдан кейиди да:

-Балам, муну ырас эске салбадыңызбы. Ал абдан керемет казал эле. Аны жоготуп жиберүү болбойт. Мен жатка билүүчү элем... Алдаш Молдокемдин арбагы үчүн мээни бир күчкө салып көрөйүн, -деди. ...бир-эки жылча өткөндөн кийин Ибрай молдокеге жолукканымда ал киши алик алаары менен: «баягыны бүт жазып, фондуга тапшырып койдум» деп сөзүн ушундан баштады. Мен ыраазычылыгымды билдирип, рахматымды айттым»¹. Бул эскерүүдөн ачык-айкын көрүнүп тургандай, поэманын түп нускасы кайда экени белгисиз, чыгарма бизге белгилүү фолклор изилдөөчү, тээ Шакир дамбылданын жаңы усул мектебинде окуп жүргөндө «... окучулардын ичинен эң зээндүү болгон ... китептин бетин бир гана окуп, жаап койгондон кийин бир да сөзүн калтырбай кайталай алган»², бүгүнкүнүн тили менен айтканда, феноменалдуу эске тутуу жөндөмүнө ээ болгон адам Ыбрай Абдырахмановдун кагазга түшүрүүсү аркылуу келип жетип олтурат.

¹ С.Алахан. Унутулган адабият. 1-китеп.-Б.: «Бийиктик», 2006, -214-220-беттер.

«Хал заман» поэмасынын алгачкы бабы («Мурас» жыйнагында «1912-жылы болгон окуя» деп аталган бөлүкчө) Алдаш Молдонун өз башынан өткөн бир ишке багытталган, тагыраак айтканда, Күпсүраалы бийдин, анын старчын иниси Ормондун жалган жалаа менен көңүлүн кирдетип, жок жерден чыгымга кириптер кылгандары айтылат. Бул бөлүкчө кыскалыгына карабастан аты аталган адамдардын ким экендиктерин, алардын ачкөздүктөрү менен карөзгөйлүктөрүн таамай-так сүрөттөйт. Айрыкча байлардан асияга (насияга) алган акчанын «туармандыгы» (азыркыча айтканда үстөгү (проценти) көбөйүп тургандыгы) өзгөчө жетик берилген:

Туарман экен байлардын,
Көтөрмө берген теңгеси,
Күндө тууса теңгени,
Эртеси тууйт серкени.
Серкеси тууса эгизди,
Эгизи тууйт сегизди,
Түгөтө албай тууганын
Жан этимди жегизди.³

Бул жерде бөтөнчө көңүл бура турган бир жагдай бар. Акын автордук ойду, өзүмдүк пикирди дагы да таамай, дагы да жеткиликтүү берүү үчүн элдик дүйнөкабылдоонун түркүн-түс өзгөчөлүктөрүн чебер ишке тартат. Келекелөө, айрыкча какшыктап айтуу менен көркөм ойду андан бетер дааналантып берүүгө жетишет Алдаш Молдо. Кеп акындын «серке тууйт», болгондо да жөн эле эмес «серке эгиз тууйт» деп айтканы жөнүндө бара жатат. Көрүнүп тургандай, акын бул сөз айкаштарын дал ушул жерде, тагыраак айтканда, байлардын карыз акчасы жөнүндөгү эпизоддо атайылап колдонуп жатат жана муну менен автордук ойдун окурмандарга өзгөчө бир эффективдүү жетүүсүн камсыз кыла алган.

«Ала-Тоо» журналына «1913-жылдардан үзүндү» деп ырасында эле үзүндүлөрү жарыяланган, «Мурас» жыйнагына «Хал заман» (үзүндү) деген аталышта жарык көргөн поэманын ортоңку бөлүгү, башкача айтканда,

экинчи бабы, ырасында эле чыгарманын негизин түзүү менен андагы башкы жүктү көтөрүп турат.

Бул бөлүмдө карапайым элдин кош катар, ал турсун үч катар эзүүнүн алдында кандай каран күнгө туш болгону өзгөчө бир жетик берилген. Алгач империянын оторчулук саясаты, элин эзип, жерин тартып алып жаткан, түпкүлүгүндө элдин тукум курутун көздөп, туулган жерди толук тартып алууга багытталган иш аракеттери бет пардасы сыйрыла ырга кошулат.

Падыша залим Николай

Балакет баскан иттер ай! (186-бет)

Экинчи баптын алгачкы саптары ушундайча башталат.

Балакет баскан жасоолу

Жалдуу жылкы мингизбейт.

Кара көрпө тебетей,

Жаңы чапан, жакшы тон.

Жакалуу кийим кийгизбейт. (187-бет)

Бул империянын жергиликтүү администрациясынын «палиса ачендигинин» ар бир адамга көрсөткөн кордугу. Ал эми падышалык Орусиянын түпкү саясаты кыргыздардын эгин-тегинге жарамдуу жерлерин ичкериден келип жаткан орус мужуктарына, көпөстөрүнө акырындап тартып алып берүү, жергиликтүү элдин өзүн жапайы кылып тоо-таштын арасына кубалап жиберүүгө багытталгандыгы бүгүн баарыбызга маалым нерсе. Бул иш чара ошол учурдагы падышалык Орусиянын башкаруучу бийликтери тарабынан түздөн-түз иштелип чыгып, анан жер-жерлердеги өкүлдөрү тарабынан жетекчиликке алынуу менен жүргүзүлгөндүгү да азыр соңку кездердеги тарыхый даректерден жамы журтка дайын болуп олтурат. Айталы, 1916-жылдын 26-июлунда Түркстан генерал-губернаторунун императорго жазган рапортунда мындай делип айтылат: «Среди других народностей, населявших Туркестанский край, киргизское население... является наиболее бесправным относительно пользования землею»⁴. Натыйжада, Кыргызстандын түндүк бөлүгүндө эле 1907-жылы 289 миң теше

жер көчүп келген мужуктар менен көпөстөргө тартылып берилсе, 1914-жылы бул көрсөткүч 4,2 миллион тешеге жеткен жана дагы 4 миллион теше жерди алуу пландаштырылган. Ал эми түштүк аймактардан болсо 1914-жылы эле 1.3 миллион теше жерди тартып алышкан.⁵ Коомдук турмуштагы мындай көрүнүш, кыргыз элинин кылымдардан бери калыптанып келген жашоо ыңгайын астын-үстүн кылууга багытталган мындай иш чаралар өз элинин чыныгы атуулу болгон акындын жүрөгүн канатып, көөдөнүн өрттөбөй койбойт эле. Алдаш Молдо тике эле минтип ырдап чыкты:

Элдин баарын куруттуң,
Ач бөрүдөй улуттуң.
Кедейлердин жерлерин
Кесип берди котурга.
Көпөс болгон оруска. (187-бет)

(«Котур» деген сөз акындын чыгармаларында эки мааниде колдонулат: а) Жалпы хутор маанисинде; б) орус көпөсүнүн, помещигинин, карапайым мужиктин жеке үй чарбагы, усадьбасы маанисинде). Мындай талоончул саясат жүрүп олтуруп элдин таптакыр чыдамын кетирерин, калк ичинде каршылыктын чыгышына алып келерин да ачык эле минтип жазат акын:

Айдап чыкты тоо-тоого,
Ашып көчтү эчен бел,
Аштык айдаар жери жок
Азып жүрөт кайран эл.
Шол ылганы дуруспу?
Аргасы кеткен эли-журт
Акыры түбү бир күнү,
Бунт кылып салаар урушту (188-бет).

Кыргыздарды тикеден тике эзип, көрбөгөндү көрсөтүп жаткан орус бийлигинин оголе көп өкүлдөрүн реалдуу турмуштагы ысымдары менен атап баяндап берет. Алардын ичинде Пржевалцск уездинин начальниги Ионов менен анын жардамчысы Храмин, «полиса ачендиги» Катунсевский менен

пристав Кайчов, төрө Юдин, стражник Занин жана башкалардын кылык-жоруктары көрсөтүлөт.

«Хал заман» поэмасы замандын оордугун, эл турмушунун өзгөчө кыйын-кыстоого туш болгонун эң сонун баяндап берет. Калк турмушунун мындай оор абалга кабылуусунда жергиликтүү бай-манаптардын, кыргыздын өзүнүн карамүртөз бий-болуштарынын жасаган иштери да акындын зээнин кейитип, каңырыгын түтөтөт. Алардын типтүү өкүлү катары Жети-Өгүздүн өрдөшүнө тактай тилүүчү чакан завод курган (ал завод ХХ кылымдын 50-жылдарына чейин иштеп турган), бирок сараңдыгы, ач көздүгү жана да карөзгөйлүгү менен элдин баарынын тынчын алып, бейкуттугун бузган Атабайдын Касымын («Рахымыжок капырын», «Арам ырыс капырын») сүрөттөп берет. Мунун элди эзүүсү өзүнчө бир атайын ыкма менен иштелип чыккандай, бөтөнчө бир усул менен колго алынгандай таасир калтырат. Анткени бул

Эгини жоктон ун сурайт,

Эчкиси жок шордуудан

Жоолуктук тыбыт жүн сурайт.

Ую жоктон сүт сурайт. (189-190-беттер).

Образды ачып берүүдөгү баяндоонун мындай ыкмасы, арийне, Алдаш Молдонун сүрөткерлик чеберчилигинен, акындык дараметинин бийиктигинен кабар берип туруучу көрүнүш болуп эсептелет. Анан да бул «Рахымы жок капыр» Касым менен анын жан-жөкөрү «кызыл көз» Байзактын накта чыгыштык деспотизми да дене-бойду титиретээрлик даражада көрсөтүлөт. Бул экөө

Кысырларын кыйкыртып,

Бооздорун боздотуп,

Баласын бойдон түшүрүп

Аялдарды сабашат. (189-бет)

Орус төбөлдөрүнүн, кыргыз кожоюндарынын запкысы менен кошо Алдаш Молдо дунган байларынын да карапайым калкка жасаган

зордукчулугун кошуп көрсөтүп кетет. Булардын запкысы орус менен кыргыздын эзүүсүнөн да өтүп кетет.

Байлары кыштай дунгандын
Иригин борго байлатат.
Жаз башында шаарга –
Анжиян менен Фергана –
Көгартты ашып айдатат.
Коюна кошуп малайын,
Сатып кайтат далайын.
О, кантесиң-а, кантейин?!
Кайсы бирин айтайын!... (190-бет)

Ушинтип, орус төбөлү менен кыргыз бийинин штрафын төлөй албай «үйүн сыйрып көчкөн» байкуш кедей дунгандын байына малай болуп, акыры кул катары сатылып жок болот. Мындай баяндоолор, поэманын дал ушул эпизоддору Алдаш Молдонун өзгөчө мыкты, өзү айткандай, «көзү көргөндү» сүрөттөгөн калемгер экендигин далилдеп турат.

Бул экинчи баптын соңунда кайрадан орус администрациясынын төбөлдөрүн сүрөттөөгө өтөт да, XX кылымдын башында өзгөчө зулумдугу, жанда жок таш боорлугу, мерездиги жана да канкорлугу менен бүтүндөй Көл кылаасындагы элдин жүрөгүнүн үшүн алып «Чоң кол» деген атка конгон Занин аттуу полицейский менен уезддин начальниги Ионовдун кылган иштерин көрсөтүп берет.

«Чоң колдун» образы бизге улуттук профессионал жазма адабиятыбыздын классиги Мукай Элебаевдин айтылуу «Узак жол» романынан бери тааныш болчу. Анда Занин «чоң кол» момундайча сүрөттөлгөн эле: «Чоңкол» кыргыздын коюп алган аты. «Чоңкол» «стражник» дегенди коюп эле кийин «Чоңкол» деп кеткен. Чоңкол десе бүтүн Каракол үйөзүнүн жаш баласына чейин билет. Анан Чоңкол десе Чоңкол эле чиркин: эки колу токмоктой болуп, чүйлүүсү казыдай бултуйган, муруту чычайып, көзү кыпкызыл болуп сүрдүү келген, очойгон чоң эме эле.

Бирок, бул жеке колу чоңдугунан эмес, элди көп урганынан «Чоңкол» аталган»⁶.

«Узак жол» жазылгандан жыйырма жыл мурда Алдаш Молдо Чоң колдун момундай образын жаратыптыр:

Баарыдан Чоң кол болду
Жыгып минип бээсин,
Ээрчип барса ээсин,
Чыгара чаап мээсин,
Жыга муштап өлтүрүп,
Кай бирин жанчып, чала өлүк,
Далайды Чоң кол сойлотту.
Жесир кылып аялын,
Жетим кылып баласын,
Ботодой Чоң кол боздотту. (191-бет)

Ошону менен бирге Алдаш Молдо падышалык орус администрациясынын жер-жердеги типтүү өкүлү болгон Пржевалцск уездинин начальниги Ионовдун нукура колонизаторчул жүзүн, жергиликтүү элди адам катарына санабаган эзүүчүлүк табиятын жана да пенделик кебете-кешпирин кошо бүтүндөй бет пардасын сыйрып көркөм сөздүн күчү менен түбөлүккө өчпөй турган кылып тарых барагына кадап салды.

Ачендик, уезд, төрөбүз,
Адилет качан көрөбүз,
Арыз кылып барсак алдыңа
Бир көзүңдү жумасың,
«Так и надо!» деп күлүп,
Башыңды ийкеп турасың.

Ионов уезд сокурсун,
Ынтыгып семиз болупсуң,
Ардансаң сокур дегенге,

Боор этимди чокуурсуң,
Ачууң келсе, сабаарсың...
Абагыңа камаарсың... (191-бет)

Чынында эле падышалык Орусиянын ашкере басканчыл саясатынын жана да анын жер-жерлердеги Ионов сыяктуу бөтөнчө залим төбөлдөрүнүн айынан карапайым калктын турмушу адам чыдагыс оор акыбалга жетти. Каратаман эл таптакыр таз кейпин кийип, биротоло итке минип калды. Мындай жетесине жеткен турмушту Алдаш Молдо минтип ырга кошту:

Калбады кийим кийерге,
Ат калбады минерге.
Аш калбады ичерге,
Айыптатсаң мейличи,
Айдатып жибер Шиберге. (192-бет)

Акындын пикири боюнча мындай күнкор жашоодон көрө барса келбес Сибирге айдалганы өйдө. Анан калса Алдаш Молдо бул багытта тике эле «Адилетсиз өкүмдөн, // Абагың жакшы үйүмдөн» деп жазат.

Жанатан берки сөздүн жүрүшүнөн көрүнгөндөй, Алдаш Молдо эч нерсени жашырып жаппастан, болгонун болгондой кылып эл башынан өткөн окуяларды дал өзүндөй, ал турсун ошо окуяларга катышкан адамдарды жасап-түзөп, кайытып башкача айтып олтурбай турмушта кандай болсо дал ошондой атап, ал гана турсун урук-тукумуна чейин чечмелей эл алдына алып чыгат. Акындын чыгармаларындагы бул өзгөчөлүк жөнүндө сүрөткердин уулу Абдулхай Алдашев минтип жазат: «Алдаштын каламынын бөтөнчөлүгү – ал киши эжелеп, кыйытып, тамсилдеп айтпастан «ала кушту атынан чакыр» дегендей, ыр-мылтыгынын кароолуна илинген буталардын баарысын өз аты менен атап өмүр баяны кандай, тукум-уругу кайсы экенине чейин коркпой, таамай айткандыгында десек жаңылышпайбыз»⁷. Бул айтылган ойлордун айкын күбөсү катары биз «Хал заман» поэмасынын үчүнчү бабын («Мурас» жыйнагына «1913-1914-жылдарда хуторлор тууралуу» деген аталышта жарык көргөн) көрсөтүп кетер элек. Мында байлыгы ашкан Баракан жөнүндө

көркөм баяндап берет. Баракандын атасы Пржевалцск уездинин началниги Ионовдун жардамчысы Чыныбай экендиги, алты бир тууган аты-ысымдары менен чоң атасы Тилекмат чечен болгондугу, таятасы Чыныбек ажы болуп, Байгазы, Чекир кайнатасы экендигинен бери толук кабар берилат. Бул үй-бүлөлүк маалымат:

Энеңдин аты Телегей,
Эси кеткен эл-журтту
Эзмек болду ченебей. (193-бет)

-деген саптар менен уланат да, Баракандын кандай адам экендиги жөнүндө учкай, бирок так кабар айтылат. Дал ушул үч саптан кийинки төмөнкүдөй дагы бир үч сап «Мурас» жыйнагында кыскарып калган:

Жалган жазып мактабайм,
Жамандыгың көрүнсө
Жашырып-жаап таштабайм⁸.

Мына ушинтип, сөз башында эле Баракан жөнүндө болгонун болгондой жаза тургандыгын айтып туруп анан ошол айтылган ойдун өтөсүнө чыгууга өтөт. Баракан бир жагынан атасы Чыныбайга окшоп элди эзип байыса, анын байлыгынын экинчи булагы болуп «соодагерлик, көпөштүк» эсептелет. Баракан ар кайда дүкөн ачтырат. Бир карасаң ал феодалдык жашоо-турмуштан толук кол үзгөн адам. Бирок көпөстүк табиятына ылайык элдин канын соргон мите. Анын сүткорлугу, дүйнөпараздыгы ким кимде болбосун ар кандай ойлорду пайда кылат. Орус империясынын борбордук бийлиги аркылуу анын карамагына өткөн аймактарда да кандайдыр бир деңгээлде капиталисттик мамилелердин алгачкы түйүлдүктөрүнүн иш аракеттеринен толук түрдө байкайбыз. Ал, айтылып өткөндөй, ар кай жерге дүкөндөрдү ачтырат, хуторлорду көбөйтөт деп П.А.Столыпиндин өкмөтүнөн эки миң акча алып, Абдылда менен Байгазыга тең шерик болуп тактай зоот салдырат, ж.б. Ушуга ылайык анын жеке жашоосу, үй-тиричилиги да түп тамырынан бери өзгөргөн, болгондо да башка жагына өзгөргөн эле. Тагыраак тайтканда, «Каалга, түндүк,

чамгарак, //Седеп менен чылк акак"; «Ала бакан ачасын //Алтын менен
буулаттын //Уугундун учуна //Укум күмүш улаттын». Бирок бул байлык жөн
жерден эле пайда боло калбагандыгын да Алдаш Молдо атайын баса
белгилеп кетет:

Укумунан тукумун
Кызыл таз, черик, моңолдор
Букара кылып куураттың. (194-бет)

Мына ошентип, Баракандын байлыгы бүтүндөй бир элдин каруусун
казык, ийинин токмок кылып баш көтөрбөй кулча иштеген букаралык
мээнетинин натыйжасы. Ошол эле учурда Алдаш Молдо келечек турмуштун
өзгөрөөрүнөн, эл жашоосу жаңы нукка түшөөрүнөн да үмүтүн үзбөйт, ал
турсун тарыхтын татаал жолу карапайым калың журттун бакты-таалайынын
ачылышын карай бурулушуна ишенет.

Берсе кудай кезегин
Букараң иши оңолоор,
Ошондо сенин тукумуң,
Мен көрбөсөм эл көрөөр,
Кызматын кылып алдында,
Кысасын тартып кор болор,- дейт (195-бет) акын тике эле.

Ал эми азырынча Бараканды ынсаптуулукка, жок дегенде жакын
агайын-туугандарына кайрымдуу болууга чакырат. Антпеген күндө:

Кедейлерден бир күнү
Акыры, түбү көрөөрсүң.
Чандырыңды жардырып
Коронбайча өлөөрсүң...-деп (196-бет) кедейден ичин

орок менен жардырып өлгөн, бүт эл журтка айың сөз болгон ач көз байдын
өлүмүн эсине салып катуу эскертет.

Алдаш Молдонун «Хал заман» поэмасынын бул соңку бабы тарыхый
негизинин бакыбаттуулугу, турмушта реалдуу жашап жаткан адамдын

образын көркөм жалпылаштыруунун жакшы деңгээлине жетише алгандыгы менен айырмаланып турат.

Жыйынтыктап айтканда, Алдаш Молдонун жеке чыгармачылык өмүр-тагдырында гана эмес жалпы эле ырчылар поэзиясынын контекстинен алганда да өзгөчө мааниге ээ болуп турган бул «Хал заман» поэмасы ХХ кылымдын баш чениндеги кыргыз турмушун, андагы өзгөрүүлөрдү, ал өзгөрүүлөрдүн адам психологиясына, өз ара алака-мамилелерге тийгизген таасирин чыныгы турмушта жашап өткөн адамдардын иш аракеттерин баяндоо аркылуу ишенээрлик деңгээлде ары көркөм, ары реалдуу чагылдырып бергени менен айырмаланып турган өзгөчө оригиналдуу чыгарма болуп эсептелет.

Молдо Багыш

Ырасында эле соңку он жылдыкта адабиятыбыз, дегеле көркөм казынабыз буга чейин адилетсиз унутулуп келинген бир топ ысымдар, алар жараткан нукура көркөм дөөлөттөр менен байыды. Калк казынасына кайрадан келип кошулган ал көркөм кенчти дагы да байытып, дагы да толуктап турган таланттардын бири орошон акын Молдо Багыш болгондугу күн өткөн сайын андан бетер даана, андан бетер ачык-айкын болуп бара жатат десек жаңылышпайбыз.

Молдо Багыштын тирүү кезиндеги өмүр-тагдыры канчалык оошкыйыштуу, арман-касиреттүү болсо, анын экинчи өмүрүнүн, б.а. адабий мурасынын, калк ичинде калган көркөм казынасынын тагдыры да ошончолук оор, ошончолук татаал болду. Бирок орошон таланттын тирүүлүктөгү тагдырынан айырмаланып экинчи өмүрүнүн соңу минтип бактылуу маарага жетип олтурат. Ушунусу шүгүр!

Албетте, эч нерсе өзүнөн өзү, жөндөн жөн эле боло койбойт. Анын сыңарындай залкар акын Молдо Багыштын көркөм мурасынын минтип кайрадан калк колуна тийип олтурушуна анын тикелей урпагы, молдокенин небереси, ата баркын, талант наркын сыйлаган мурасчысы, мурдагы эл депутаты Токтоболотов Малабек Анаш уулу менен адабият илиминин дыйканы, жан-насили өзгөчө пакиза адам, эртеги кол жазмаларга экинчи өмүр берүүдө эмгеги эбегейсиз зор чыныгы аалым Омор Соороновдун өтөгөн мээнеттери өзгөчө экендигин дагы бир жолу баса белгилей кетүүбүз биздин милдетибиз да, парзыбыз да деп эсептеймин. Бул эки инсандын бири урпактык милдетин өтөп орошон акындын кол жазмаларын эл ичинен топтоп, анын китеп болуп көпчүлүккө жетишинин мүшкүлүн, түмөн түйшүгүн мойнуна көтөрсө, экинчиси адилет белгилегендей, «чыбырала болгон арап араб тамгаларын тикирейе тиктеп», «көз нурларынын мокоп баратканына... айрым барактарындагы жазуулар өчүп, окуш кыйын болуп калганына карабастан» Молдо Багыштын көркөм мурасын иреттешип,

баштан аяк бир системага келитиришип, акыр соңунда татынакай китеп кылып атпай журтка тартуулашты. Натыйжада, Молдо Нияздын, Арстанбектин, Молдо Кылычтын, Алдаш Молдонун, Боогачынын, Казыбектин ж.б.лардын чыгармаларынын катарынан татыктуу орун алган Молдо Багыш Сарыбай уулунун «Абак дептери» деп аталган китеби жарык дүйнөгө келди.

Брас, өз колу менен жазып калтырган өмүр баяндык маалыматы болбогондон кийин көптөгөн акындардын тагдыр таржымалы сыяктуу эле Молдо Багыш Сарыбай уулунун басып өткөн өмүр жолу жөнүндө да ар кандай ачакей пикирлер айтылып келет. Мисалы, орошон акындын «Абак дептери» деп аталган китебинин аннотациясында : «Колунуздардагы «Абак дептери» XIX кылымдын аягында XX кылымдын башында жашаган (1888-1937-жж.) агартуучу жана акын Молдо Багыш Сарыбай уулунун поэтикалык мурасы... Китеп Молдо Багыш Сарыбай уулунун 110 жылдык юбилейине карата алгачкы жолу жарык көрүп жатат»(1,4-бет), делип баса белгиленсе, ушул эле китепте жазылган «Абак дептерине» алгы сөз» деген кириш сөзүндө Омор Сооронов алгач: «Молдо Багыш Сарыбай уулу 1886-жылы Аксы районуна караштуу (мурдагы Жаңы-жол) Авлетим айылынын Ой-Алма (Ж.Турдалиевдин кабары боюнча Тегирмен-Сай деген жерде) туулгандыгын» (2,21-бет) айтып келип бир аздан соң ушул эле кириш сөзүндө окумуштуу кебин момундайча улантат: «Молдо Багыштын аял алганга чейинки мезгилин жашташ курбусу 68 жаштагы Абдисамат Осмон уулу 1957-жылы 16-июнда мындайча баян кылган: «Молдо Багыш экөөбүз тең элек. (Буга караганда акын 1888-же 1889-жылдардын биринде туулушу да мүмкүн)»(2,22-бет). Ал эми элибиз үчүн өзгөчө бир баа жеткис иштерди жасап жаткан «Кыргызстан-Сорос» фонду тарабынан жарык көргөн «Кыргыз поэзиясынын антологиясынын» 2-томунан орун алган (Калыгул, Балыкооз. Жөжө, Айтике, Молдо Нияз, Арстанбек, Чоңду, Эсенаман, Солтобай, Нурмолдо, Калмырза, Молдо Кылыч, Үмөтаалы, Алдаш Молдолор топтоштурулган 1-томдо Молдо Багыш- тагдырынын тайкылыгын караңыз! – унутулуп калынган) залкар

акын жөнүндөгү комментарийде момундай деген маалымат жазылган: «Молдо Багыш Сарыбай уулу 1888-жылы Аксы аймагындагы Авлетим айылында туулуп, үч айлыгында эенден, үч жашында атадан жетим калат».

Бул айтылып-делингендердин кайсынысы чындыкка жакын болушу мүмкүн деген суроо өзүнөн өзү пайда болушу мыйзам ченемдүү көрүнүш. Акындын небереси Малабак Токтоболотов биз менен болгон маегинде акындын туулган күнүнү 110 жылдыгын белгилеш үчүн гана 1888-жыл деп коюшкандыгын, а чынында көп жашашкан айыл аксакалдарынын, анан да тууган-уруктардын айтуусу боюнча залкар таланттын туулган жылы 1886-жыл экендигин аңгемелеп берди. Бирок ошол эле учурда акын өзү 1932-жыл деп дата колган «Абак дептеринде»:

Кырк төрткө кирген жашымда,

Кыямат түштү башыма.-деп ырдап турат.(1, 181-бет). Эгер мындай болчу болсо анда акындын туулган жылы деп 1888-жылды алганыбыз чындыкка жакын болчудай. Канткен менен бул багытта дагы да тактап-тастыктай турган маселе бардай.

Ал эми акындын качан, кайда, кантип көз жумгандыгы жөнүндө анын бир тууган бажасы Рыскул Озокеев минтип эскерет: «Молдо Багыштын аялы менин аялым менен бир тууган болгон, ошондон улам бир тууган болуп катташып калганбыз. Сүргүндөн келгенден кийин да ал Кичи-Акжолдо жашап жүргөн. Кийин ооруп калып Өзбекстандын Көгөй деген жерине көчүп барат. 1937-жылы Кичи-Акжолдо келе жатып Кара-Тыт деген жерге келгенде оорусу күчөп кетип кайтыш болот. Экен. Ал жердегилер мага кабар кылышканда мен чарбанын төрагасы болуп иштечүмүн. Кыштын күнү эле. Чанага эки ат коштуруп, ал мезгилде жол бүтөлүп калчу, күчтүү аттар менен барып алып келип Авлетимге, элине, урук-туугандарына кабар бердирдим.

Чоң-Ташта анда Жээнкулов Кулжабай Молдо Багыштын окуучусу чарбанын раиси экен. Туугандарына ат уюштуруп берип жөнөтүптүр. Туугандары келип «сөөгүбүздү талаага таштабайбыз, Авлетимге алып кетебиз» дешип калды. Бирок, шарт, мезгил оор эле. Молдо Багыштын

сөөгүн өз колум менен жууп Кичи-Акжолго койдук...» (1,243-бет.) Акындын өмүр соңу жөнүндө мындай так, мындай таамай маалымат болушу мүмкүн эмес жана да Молдо Багыштын сөөгүн өз колу менен жууп, өз колу менен жерге берген кишинин айтканына ишенбей коюуга бизде моралдык да. Ахлактык да эч бир негиз жок.

Молдо Багыш Сарыбай уулу, жогоруда учкай эскертилип кеткендей, ата-энасинен өтө эрте ажырап. Жакын туугандарынын козу, улагын багып жүрүп чоңоет. Акын өзү бир туруп:

Жетим болуп жашыман,

Бешикте калган баламын,-деп (37-бет) баяндаса, бир туруп:

Эне сүтүн эмбедим,

Ата жытын сезбедим,-деп (37-бет), дагы бир учурда

Жеңеден угуп жемени

Агадан көрүп азапты

Жетимдик өткөн башымдан,- деп (72-бет)ырдаптыр.

Кийин-кийин чоң ырчы болуп эл арасына таанылып калган кезде да улуу Токтогул Молдо Багышка кайрылып:

Жетим жүрүп жетилдиң

Жеңеден угуп жемени,- деп (116-бет) акындын балалыгынын башатына атайын токтолуп кетиптир. Жетимдик турмуш канчалык сай-сөөктү сыздатып, канчалык желкеден басса да көкүрөгү тунук, сезим-парасаты жетик, ар нерсеге зирек бала өспүрүм кезинен тартып эле эл ичинде ырчы катары тааныла баштайт. Он төрт жаштагы өспүрүм курагы жөнүндө өзү минтип ырдаган:

Өтөнүн алдым батасын,

Сөзүмдүн түзөп катасын.

Куюлат кебим оозумдан,

Ачкандай ырдын башатын.

Атанып элде баратам

Молдо Багыш жаш акын. (39-бет).

Бала Багыш он төрткө келген мезгилде улуу Жеңижоктун кырк экидеги кези болчу, атпай кыргыздын арасында атагы алыска угулуп, «Аксыдан чыккан Жеңижок, // Айтыштарга теңи жок. // Таластан чыккан Жеңижок, // Таймаштарга теңи жок» болуп даңазасы таш жарып, ырчылык өнөрдүн туу чокусуна чыгып калган кези эле. Чыгармачылык өмүрүнүн тим башталышында Жеңижоктой улуу таланттын өнөрүнө карай өз өнөрүн жасап-түзөп, ырчылыктын ыйык жолуна кадам коу бардык эле таланттардын бактысына туш келе берген эмес. Тилекке жараша, Молдо Багыштын акындык өмүрү дал ушундай өзгөчө бир жан жыргатар жагымдуу жагдайлар менен коштоло башталыптыр.

Арийне, ырчылар поэзиясынын бардык өкүлдөрүнүн көркөм мурасы сыяктуу эле Молдо Багыштын калтырган чыгармалары да тематикалык жактан көп түрдүү, маанилик жактан терең жана формасы жактан кынтыксыз иштелип, көркөмдүгү өтө жогорку деңгээлде жаралган десек чындыктан анча деле алыстабаган болор элек. Арийне, ырчылар поэзиясынын дээрлик бардык залкар өкүлдөрү сыяктуу эле Молдо Багыш да өмүр, өлүм, Ата Журт, эмгек, ак ниеттик менен карөзгөйлүк, махабат сыяктуу түбөлүктүү темаларды ырга кошкондугуна күбө болобуз. Бирок ырчылар поэзиясынын бардык өкүлдөрү сыяктуу эле ар бир теманы талант-дараметинин чен-өлчөмүнөн карап, өзүнүн инсандык дүйнө түшүнүгүнүн деңгээлинен туруп ырга кошконуна күбө болобуз. Бул айтылган ойдун айкын мисалы катары биз Молдо Багыштын өмүр, өлүм жөнүндөгү ырларынын акындын өзүнө гана тиешелүү өзгөчөлүктөрү менен көркөм чечмелене ырга кошулгандыгын көрсөтүп келер элек. Орошон ырчы маселени минтип тике кабыргасынан коюп, өзүнүн акындык оюн момундайча ачык билдирет:

Конок болбой өмүргө,

Кожоюн болуп калганың. (230-бет)

Ошол эле учурда ар бир пенде өзгөлөрдү өлүмтүк туурабай өз алдынча жашап, башкаларага окшобой башкача өмүр кечирип өтүүсү лаазым

экендигин да ар качандан бир качан кайра-кайра ырга кошуп олтурат.

Ошондуктан бир туруп:

Аракеттен өзүңчө

Алты сан аман турганда – десе (231-бет), бир туруп ушуга улай

эле:

Беш күнчүлүк өмүрдө,

Барктап жанды багып өт.

Тоо суусундай шаркырап,

Токтобостон агып өт.

Өзгөлөрдү туурабай,

Өзүңчө чыйыр салып өт. (231-бет)

Арийне, бул саптар кандайдыр бир кошумча каймана мааниге ээ болуп турушат. Дагы да тереңирээк байкап баккан адамга бул жерде чыгармачылык өмүр, акындык тагдыр жөнүндө да кеп болуп жаткандыгы дароо эле баамга урунат. Ал эми минтип конкреттүү бир проблеманы (бул жерде өмүрдүн улуулугу, аруулугу жөнүндө кеп болуп жатат) ырга салып жатып ал саптарга кошумча маани сыйдырыш, кошумча ой батыруу көрүнгөн эле ырчнын, ар бир эле акындын колунан келе бере турган жумш эмес экенин эске алчу болсок, анда Молдо Багыштын акындык талантынын орошондугу, акыл-парасатынын өзгөчө бир бийиктиги өзүнөн өзү ачык болот.

Ырас, Молдо Багыш турмушту жасалма шөкөттөбөгөн, бул өмүрдүн агы менен карасы ар качан катар жүрөрүн жаап-жашырбастан ачык-айкын ырга кошкон нукура чынчыл сүрөткер. Ошондуктан бул жашоого келген ар бир пенденин башында өлүм ак экендигин бир саамга да жадынан чыгарбайт. Ошондон улам акын минтип ырдайт:

Ааламда тузуң түгөнсө,

Акыры бир күн өлөсүң.

Ак кепинге оролуп,

Акырет көздөй жөнөрсүң.

Жан чыккан соң көөдөндөн,

Жатасың пендем суналып.
Балдарың ыйлайт буркурап,
Кыздарың тураар чуу салып.
Ак кепиндеп кобшат,
«Майрам суу» деп сууга алып.
Оролосуң ошондо,
Он метр акка суналып.
Жаназаңа турушат,
Жалпы элиң кыналып.
Эчкирип ыйлап күйөрүң,
Эзилет жанды күйгүзүп.
Жаралдың өлүм бардыгын,
Жараткан коет билгизип.
Жаңшантып коет турбайбы,
Жарына кара кийгизип. (44-45-беттер)

Бул саптарды окуган ар бир адамдын ой-сезимине дароо эле Молдо Нияздын (эгер бул акынды окуган болсо) өлүм жөнүндөгү, өлүмдүн ырайы суук кебетеси жөнүндөгү, анын пенде турмушун азаптуу ыйга, өлчөөсүз кайгы-муңга салган таш боорлугу жөнүндөгү ыр саптары кылт дебей койбойт. Бирок бул эки көркөм туунду бирин бири сокур тууроодон эмес турмуштуу реалдуу көрүнүшүнөн, эки акындагы дүйнө кабылдоонун жакындыгынан келип чыккан окшоштук экендиги куралсыз көзгө деле ачык көрүнүп турат. Мусулман дүйнөсүнө мүнөздүү болгон маркумду жерге берүү расмисинин (ак кепинге ороо, «майрам сууга» алуу, жаназа окуу ж.б.) чыпчыргасы коротулбай таамай-так сүрөттөлүшү да эки акындын чыгармаларына бир топ окшоштук, бир топ бирдей өң-түс берип тургандай. Ал эми түпкүрлүгүндө эки акындын бул багыттагы эки чыгармасы өздөрүнө гана мүнөздүү ой, өздөрүнө гана тиешелүү баяндоо жана өздөрүнө гана мүнөздүү акындык интерпретация менен жаралган ар бири өз алдынча турган көркөм дүйнөлөр болуп эсептелет.

Канча болгон менен Молдо Багыш өмүрдүн улуулугун, өмүрдүн тунуктугун, бир келген тирүүлүктүн ыйыктыгын даңазалап кылып ырга салган орошон талант. Бул багыттагы акындын оюн ар качан бийик оптимисттик маанайдагы саптары жыйынтыктап турганы да бекеринен эмес. Ошондуктан Молдо Багыш:

Жетип жүргүн ар бирин,

Бул өмүрдүн баркына, - деп (45-бет) өз оюн жыйынтыктап келип:

Тирүүлүк деген чоң дөөлөт,

Тиричилик зор дөөлөт, - деп (233-бет) өзгөчө бир бийик ыргактагы, ошол эле учурда эзелтен бери келаткан элдик философиялык ойжорумду нукура көркөм сөз менен, жалпыга жеткиликтүү көркөм туюнтма-түшүнүк менен эң сонун баяндап берген. Дегеле, Молдо Багыштын талантынын дагы бир бийиктиги дал ушундай бир жагынан кыйла татаал? Кыйла узун чечмелөөнү талап кылган ойлорду кыска, бирок нуска түрүндө таамай-так бере алгандыгында десек болот.

Ушул жерде Молдо Багыштын адамдык насилиндеги өзгөчө бир сапат-касиет жөнүндөгү атайын сөз кыла кетүүнүн зарылдыгы пайда болуп турат. Сөз оролу анын молдолугу, болгондо да касиеттүү молдолугу жөнүндө болмокчу. Ошол он төрт жаш курагындагы ырында Молдо багыш тике эле:

Эпкини тийген эмени,

Байлап коём кааласам, - деп айтат.

Кийин-кийин Токтогул менен экинчи жолугушканда да улуу устат учурашуу ырын момундай деген ыр түрмөктөрү менен баштайт:

Жашыңдан болдуң илимдүү,

Жараткан эгем бергенби?

Дем салсаң оору-сыркоого,

Демденип алсыз тердеди,

Жеңилденип денеси,

Жараткандан эм келди.

Касиети күчтүү жадыгөй

Касыйда сага келгенби? (117-бет)

Бул кандайча? Ар качандан бир качан адам баласынын улуулугун, пенде баласынын кайталангыстыгын даңазалап ырга кошуп келген Токтогул эмне үчүн калайык-калктын, жамы журттун алдында минтип: «Дем салсаи оору-сыркоого// Демденип алсыз тердед, // Жеңилденип денеси // Жараткандан эм келди» деп таптакыр өзүнө окшобогон, таптакыр башкача мааниде жар салып олтурат? Улуу төкмөнүн бул соболдоруна Молдо Багыштын берген жообу төмөндөгүдөй:

Байгамбар, сааба, олуя
Окугам далай, эс кирген.
Наманган окуп, дарс окуп,
Курандын сөзүн жат билгем.
Акыл сөз күтүп Алдадан,
Ар түрдүү дуба үйрөнгөм,
Байлама жинди сакайып,
Үй-бүлө күтүп үйлөнгөн.
Жардамым тийип далайга,
Балапан куштай күүлөнгөм. (118-бет)

Ал эми Алымкул төкмө болсо Молдо Багышка Сулайманкул болуштун тоюнда бет келгенде өзүн карап сабалатып ырдап турган акынга эки сап жооп айтуунун ордуна: «Молдоке, мен сизге карата айтышып ырдабаймын. Сиздин төкмөлүк өнөрүңүзгө тете касиетиңиз да бийик турат, батаңызды бериңиз» - деп (8-9-беттер) аттан түшүп бергеничи.

Суроо туулат: чын эле Молдо Багыш касиети күчтүү, адамдан башкача пенде болгонбу? Эгер болсо анын мындай өзгөчө касиетке ээ болуп калышына чын эле пайгамбар, сааба, олуялар жөнүндө окуусу, жана Намангандан дарс окуп, Курандын сөзүн жат билип калуусу себеп болгонбу? Албетте, бул суроолордун сыры тереңде, өтө тереңде. Бул соболдорго жооп издөөдө биз айрым адамдардын магиялык касиеттерге ээ боло тургандыктары жөнүндөгү окууну эч жадыбыздан чыгарбаганыбыз оң.

Бүгүнкү илимдин жетишкендиктери айрым адамдардагы адаттан сырт ушундай сапат-касиеттерди аргументтүү ойлор, ишенимдүү тыянак пикирлер менен далилдеп берүүдө. Кептин баары бул жерде айрым адамдардагы мындай магиялык өзгөчө касиет бизде жакынкы күндөргө чейин ислам дини, мусулманчылык менен ажырагыс биримдикте кабыл алынып, ал турсун исламдын, мусулманчылыктын өзгөчө бир өзүмдүк сыры, өзүмдүк касиети катары кабыл алынып калгандыгында жатат. Ал аз келгенсип чыныгы магиялык касиеттерге мындай адамдардын өздөрү да өзүмдүк өзгөчөлүктөрүн ислам дининин, мусулманчылыктын шарапаты менен гана болгон нерсе деп кабыл алышып, ошого терең ишенип алуулары маселенин төркүнүн түшүнүүнү андан бетер татаалданып, андан бетер бүдөмүктөткөн. Ушул жерде биз бүгүнкү күндүн эң улуу жазуучуларынын бири, Нобелдик сыйлыктын лауреаты, колумбиялык сүрөткер Габриэл Гарсиа Маркестин 1979-жылы Москвага келип, «Латинскач Америка» журналынын редакциясында адабиятчылар менен болгон субхатынан бир үзүндү келтире кеткибиз келип турат. Ататктуу калемгер минтип айтат: «Мен бир окуяны айтып бергим келип турат. Анан калса бул окуяны социалисттик өлкөдө, болгондо да материалисттердин өлкөсүндө айтып жатканым андан бетер жакшы болууда. Кулактары курттап кеткен уйду айыктыя ала турган бир адамды көрдүм. Ал адам уйдун кулактарын кармап туруп бир эле дем салуу менен айыктыраарын айтты. Анан ал киши уйдан бир аз алысыраак турду да, дем сала баштады, ал эми курттар болсо – болгондо да өлгөн курттар – тоголонуп түшө башташты да, уйдун кулактары таптаза болуп калды. Эгерде ал киши үйүндө олтурганда да издеп келишип ооруган уй жөнүндө айтышса, ал йүнөн чыкпай туруп эле баары бир уйду курттардан айыктыраарына мен бүркүмдөй эле ишенемин. Эгерде мен мунун өз көзүм менен көрбөсөм, анда сиздерге айтпас элем.» б.

Албетте, Гарсиа Маркес айтып жаткан бул адам эч качан пайгамбар, сааба, олуядан окуган эмес, эч качан Намангандан дарс окуп, Курандын сөзүн жатка билген да эмес. Кептин баары бул жерде айрым адамдардын

өзгөчө бир магиялык касиеттерге ээ боло тургандыктары жөнүндө болуп жатат. Эгерде Молдо Багыш ырасында эле (ырас эмес деп айтууга бизде эч бир негиз жок) улуу Токтогул айткандай оору-сыркоого дем салса, алар демденип алсыз тердеп, денеси жеңилденип калса, өзү айткандай, эпкин тийген эмени кааласа байлап койсо, ал турсун байлама жиндини сакайтып, ал үй-бүлө күтүп үйлөнсө, анда ал, биздин терең ишенимибизде, өзгөчө бир магиялык касиетке ээ адам болгон. Ал эми ислам дини, мусулманчылык бул жерде сырткы гана чүмбөттүн, болгондо да изи-жиги билинбей бөтөнчө чебер жасалган чүмбөттүн, кызматын аткарып жатат. Чын-чынына келгенде ислам дини, мусулманчылык бул жерде, орус туугандар айткандай «ни при чем».

Анан калса Молдо Багыштын молдолорго болгон мамилеси да атайын көңүл бурарлык көрүнүш. Ал молдолорго сокур ишенбейт, тескерисинче, алардын бүт кылык-жоруктарын, иш-аракеттерин, баскан-тургандарын ичкериден билген адам катары бет пардаларын сыйрып, чыныгы жүзүн эл алдында ачып берет. Алардын айрымдарына келишкис мамиле жасайт. Молдолор жөнүндө Молдо Багыш минтип ырдайт:

Бозокор молдо боз болор,
Дозок менен дос болор.
Шайтан менен кош болор,
Шариатка бош болор.
.....
Жаназада жаш болор,
Доорада топ болуп
Олтурабыз молдолор.
Оомаларга кеп болуп,
Айтканыбыз даң болуп,
.....
Олтурабыз молдолор
Сөз сураган оомага

Сүйлөй албай маң болуп. (53-бет)

Мына ушундай ачуу чындыкты кашкайта айтып келип момундай деген андан бетер таамай, андан бетер ачуу жыйынтык пикирин жар салат:

Адал менен арамды

Ажыратпайт молдолор. (53-бет)

Жогоруда биз Молдо Багыштын көркөм мурасы тематикалык жактан көп түрдүү экендигин атайы баса белгилеп өттүк эле. Ырасында эле ошондой. Молдо Багыш өзгөчө бир берилүү менен ырдаган тема - замана темасы болуп эсептелет. Бул багытта орошон акын «Бузулду гой заманың», «Молдокемдин аңгемеси», «Бул өкүмөт чыкканы», «Кандай болот бул заман?» деген сыяктуу бир катар чыгармаларын жараткан жана көптөгөн санат-насыят ырларында да замана темасына кеңири кайрылган. Эгерде Калыгул, Молдо Нияз, Арстанбек, Молдо Кылыч ж.б. лар келе турган заманды боолголошуп, интуитивдүү ырга кошушса, Молдо Багыш алар боолгогон заманды өз көзү менен көрүп, ал замандын бүт ачуу-таттуусун өз көөдөнү менен сезип, сезмек гана тургай ал замандын бүт азап-тозогун өз башынан өткөрүп жашады. Молдо Багыштын замана темасындагы чыгармалары эки багытта:

а. Өткөн замандын кандай болгондугун;

б. Азыркы замандын урунттуу өзгөчөлүктөрүн, оошкыйыштарын ырдоо багытында куралган. Молдо Багыш:

Ойлоп турсам агайын,

Бузулду гой заманың.

Замананын бузугун

Айтып катка саламын, - деп (47-бет) бул багыттагы

чыгармаларын баштайт да, анан минтип улантат:

Илгеркинин бирөө жок,

Жетелеп кулун байлаган.

Кадимкидей байлар жок

Короолоп кой айдаган. (56-бет)

Ал замандын ордуна таптакыр башка заман келип, бул замандын заң-
закүнү турмушту түп тамырынан бери өзгөрттү.

Колхоз болдук калайык

Казынабыз бир жерде.

Ал аз келгенсип:

Бир кеседен аш ичтик,

Айландырып кашыкты, - деп (65-бет) кандайдыр бир ички

кооптонуусун ортого салат. Анан да:

Карап турсаң агайын,

Замананын тарышы ай?

Баази адамдар баш болуп

Болңшевиктин жарышы ай.

Күндө түрдүү бурулат

Баччагардын сыягы ай! – деп (58-бет) болңшевиктер

партиясынын саясатына карата кадимкидей нааразычылыгын, ал турсун ички
жек көрүүсүн ачык эле билдирет. Замана, жашоо-турмуш эмне үчүн мындай
болуп баратат, мунун себеби эмнеде да, күнөөкөрү ким деген сыяктуу жүрөк-
жүлүндү эзген суроолордун тегерегинде акыл калчап, ой терметет акын.

Анан момундай деген жыйынтык пикирлерге келет:

Акыйкат кылбайт жакшылар

Акты менен караны,

Ала берет параны,

Шул себептен калайык

Журтка берди балааны. (51-бет)

Жана да:

Айткан сөзүм бир иман

Уят кетти барчадан.

Жетим-жесир карыбың

Жакшылардан зарлаган.

Шол себептен калайык

Бейли кетип жарыбаган, - деп (55-бет) бул апаат заманга туш болуунун бирден бир себеби катары эл башындагылардан («жакшылардан») таптакыр ыймандын кеткендигин эсептейт. Мына ошентип, замана темасында ырдашкан ырчылар поэзиясынын дэрлик бардык өкүлдөрүнөн кескин айырмаланып Молдо Багыш замандын бузулушун орустардын келиши, алар алып оторчулук саясат менен эмес тикеден тике бийлик башындагылардын ыйман-ыскаттан кеткендиги, «жакшылардын» моралдык-нравалык дегредациясы менне байланыштырат. Ушундан кийин гана башка себептерди издейт акын. Анан момундай деген ойго түшөт:

Ойлоп турсам, агайын,
Усталарда калбады
Бекер балка чаппаган. (57-бет)

Эл да ушинтип соопчулук дегенди унутту, адеп-актык негиздер жок болуп, натыйжада, моралдык-этикалык принциптер түп-тамырынан бери кыйрады. Ушундан кийин акын минтип ырдады:

Байкап турсам агайын
Бозону ичип мас болуп
Карылары жаш болуп,
Катындары баш болуп,
Бир бирине ат коюп,
Бий, болушу баш болуп
Кудай таалам кудурет
Журтка толду балээси. (57-бет)

Карыларынан, аялдарынан, бий-болушунан кеткен мына ошондой адеп-актык деградация коомдун мындан аркы өнүгүшүнө, ал гана турсун келечек муунуна балта болуп чабылып жатканын Молдо багыш эч бир жашырып жаппай, жасалма сыпайланбай болгонун болгондой кылып моминтип таамай-так баяндап берет:

Төрт ай болуп, беш айда
Катындардын ичинен

Кайып болду баласы. (57-бет)

Эл турмушуна күйгөн, калктын келечек-тагдыры үчүн каңырыгы түтөй боор-эти эзилген адам гана мына ушундай ачуу чындыкты жаамы журт алдында шардана айтууга кудурети жетет эмеспи.

Арийне, Молдо Багыш залкар талант, болгондо да замандын өнүгүш багытын, турмуштун өзгөрүш мерчемин, ал багытты башкарган ким экендигин, турмушту мындай өзгөрткөн ким экендигин тээ ичкериден кылдат туя билүүсү менне айырмаланган өзгөчө зирек, акыл-парасаты бөтөнчө тунук акын. Ошондуктан жаңы заманга, өзгөрүп жаткан турмушка карата болгон көз карашынын акырындап башкача нукка түшүүсү, тактап айтканда, боллшевиктер бийлигин, коммунисттик партия куруп жаткан жашоо ыңгайын акырындык менен реалдуу баалоого өтүп, эл турмушундагы, калктын жашоосундагы өзгөрүүлөрдү жаңыча көз караш менен карап, аларды жаңыча интерпретациялоого оой баштайт. Мындан башкача болушу да мүмкүн эмес эле. Ошондуктан залкар талант:

Комсомол менне партия,

Камкордук көрөт калкына,

Жарыя кылды: «Оку!» - деп,

Жалчы кедей жалпыга, - деп (66-бет) ырдап чыкты.

Анан да:

Колхоз-колхоз болушуп

Өзөндөргө эл толду, - деп (66-бет) калктын бирдиктүү чарбага өтө баштоосунан бери даңаза кылып ырдады. Андан ары мына ушундай азаттык заманды алып келген ким экендигин моминтип ырга кошту:

Азаттыкка чыгарган

Арбагы жаткан Ленинидин. (68-бет)

Албетте, мындай саптары үчүн биз орошон акынды күнөөгө жыкпашыбыз керек. Эгер эле антчү болсок, анда өткөн жетимиш жыл өкүм сүргөн тоталитардык режимдин, ал режимдин камчысын чапкандардын кейпин кийип калган болор элек. Тескерисинче, биз Молдо Багыш чыныгы

талант катары заман күүсүндөгү сүрөткер болгондугун көрсөтүп бергенибиз жөн. Ошондуктан залкар акындын:

Баштагыдай кедейлер

Бай-манапты кел дебе.

.....

Каршы турса камдап бер,

Казы менне бийинди,

.....

Элге шайлоо келгенде

Элди жеген манапка

Каршы тургун, кедейлер!

Экчегенде чик түшпөй,

Алчы тургун, кедейлер!

.....

Аткаминер манапты

Алып барып түрмөгө

Сала турган кезегиң.

.....

Өзүңө алгын кедейлер

Өзгөрүштүн чарбасын.

Теңдик берген кедейлер,

Өкүматти жалгасын, - деген саптарын (67,68,69-беттер) реалдуу турмуштун көркөм чагылдырылышы, эл мүдөөсүнүн жарыя айтылышы, заман күүсүнүн акыйкат берилиши катары гана кабыл алганыбыз эп. Албетте, биз бул ойлорду айтуу менен Молдо Багыш таптакыр эле коммунисттик бийликтин апологети, болңшевиктер партиясынан камчысын кыңк этпей чабышкан жаңы бийликтин эшик ырчысы болгон деген ойду айтуудан таптакыр алыспыз. Мындай арзымат болууга анын адамдык ички насили да, алган таалим-тарбиясы да жана өзгөчө бийик адеп-актык принциптерди тутунган акындык кредосу да эч качан жол берген эмес. Ошондуктан Молдо Багыш

жаңы заман учурунда бай-манаптарды кандай сынга алса, бул замандын кем-кемтигин да ашкере катуу сынга алып ырдап турган.

Бир алган жерден үч алды

Налиги дагы күч алды. (65-бет)

Же болбосо:

Каршы чыкса закүнгө,

Сураксыз туруп атылды, (65-бет) ж.б.

Ошол эле учурда бул болңшевиктер заманындагы айрым ашкере карамүртөз активсөрөйлөрдү да, ар кандай кемчиликке жол берип жаткан айрым бир эл башчыларын да, советтик кызматкерлерди да эч бир аянбастан, жетесине жеткире шылдыңга алып ырга кошкон акын. Мындай учурда анын калеми найзага айланып, ар бир сөзү бутага таамай тийген атылган ок сыяктуу таасир калтырат. Мына жаңыдан телчигип келе жаткан Кеңеш бийлигинин бир өкүлү болгон Тотой деген налог чогултуучу аял болуптур. Ушул аялдын элге кылган ашкере караөзгөй мамилесин, обу жок опузакорлугун, ыплас паракорлугун жетесине жеткире шылдыңга алып ырдайт Молдо Багыш:

Парага алдың туурдукту,

Ким берди сага буйрукту.

Айдатам деп алыска,

Көп жедин жеңе куйрукту.

.....

Болгону жеңем наликчи,

Көп алат экен айлыкты.

Кембагал-кедей бакуштар,

Заркырап сенден айбыкты.

.....

Айкырып үйгө киресиң

Таппай калсаң эч нерсе,

Туурдукка чейин түрөсүң.

.....

Кулак кылам сени деп

Үшүн алдың элиндин.

Гезитке берсем сурабайт

Келини белең Лениндин. (71-72-беттер)

Мына ушундай. Ал эми түзүүчүлөр «Макала» деп аташкан экинчи бир чыгармасында да сүрөткер болшевиктик замандын учурундагы айрым бир терс көрүнүштөрдү жөнөндө кеп кылат, тагыраак айтканда, өз өкүл кызына үйлөнүп алган Мурзабек деген адамдын арампөш жоругун шылдыңга алат.

Башында бала кылып кыз тутунуп

Өкүл кызын алабы урган киши.

.....

Өкүл кызын алганча өлгөн жакшы,

Калк ичинде калкайып жүргөнүңчө

Ага-тууган өкүрүп көмгөн жакшы,-деп(84-бет)

Мурзабектин бул ыпылас жоругун каргышка алат.Жанатан берки сөздүн жүрүшүнөн көрүнгөндөй, залкар акындын замана темасындагы ырлары акындын мурдатан келаткан бул теманы өз алдынча көрө билип,өз алдынча көркөм интерпретацияга алган чыгармачылык индиви-дуалдуулугунан, темага жалпы да,конкреттүү да мамиле кыла билүү менен аны көөдөн түпкүрүнө жетээрлик деңгээлде чечмелей билүү чеберчилигинен кабар берүү менен акындын бул темадагы чыгармалары маанилик жактан өтө терең,эч бир адамды кош көңүл калтырбай тургандай болуп көркөмдүк жактан өтө жогорку деңгээлде жаралган туундулар болуп эсептелинет.

Молдо Багыш баарынан мурда ырчылар поэзиясынын залкар өкүлдөрүнүн бири болуп саналат.Ошондуктан бардык орошон ырчылар сыяктуу эле Молдо Багыш да санат-насыят ырла-рын бөтөнчө көп

жараткан. Дегеле, Молдо Багыштын көркөм мурасынын ичинде анын санат-на-сыят багытындагы ырларынын орду өзгөчө бөлүнүп көрүнүп турат. Бул ырларында залкар сүрөткер эзелтен келеткан элдик дүйнөкабылдоонун өзгөчөлүгүн бекем тутунуу менен жакшы деген эмне, жаман деген эмне, актык деген эмнеге, арамдык деген эмне, абийир деген эмне, адепсиздик деген эмне деген сыяктуу кукура философиялык маселелерди, нукура философиялык түшүнүктөрдү өзүнүн жеке акындык жан дүйнөсүнөн өткөрүп, бул түшүнүктөргө көркөм өң-түс берип, жандуу сөз менен шөкөттөп, кармап көрө тургандай шыңгырата үн чыгарып, ошондон улам бир эле жолу окуган адамдын жан дүйнөсүн козгоп, сезимин ойготуп, көөдөнүндө көпкө сактала турган деңгээлге жеткирип жараткан.

Залкар ыпчы ар качандан бир качан ынтымак-ырашкерликти баарынан жогору коюп, «ынтымак бар жерде ырыс бар» деген философиялык биринчи сапта ырдап жүрүптүр.

Ынтымагың болбосо,

Ырыс кетет элиңден,

Куту кетет жериңден (234-бет)

Ынтымактуу болсоңор

Малынасың ырыска

Ырыс кетет, кут кетет,

Ыркырашып турушса

Бир караганда бул ыр саптары алмустактан бери айтылып, ар бир адам жадыда жадыбалдай жат-талып бүткөн, ошондуктан башкалардын айткан-дегенинен анча айырмаланбаган саптардай сезилиши ыктымал. Албетте, бир караганда гана! Ал эми дыкатап көңүл койгон адамга Молдо Багыштын ынтымак-ырашкерлик жөнүндөгү бул ыр саптары дал ушул жөнөкөйлүгү

менен, ой-куштанган метафоралары жок кадыреселиги менен адамды өзүнө тартып турат.

Акындын ынтымак жөнүндөгү ою андан ары конкреттештирилип туугандар ортосундагы мамилени баяндоо менен улантылат:

Ынтымаксыз туугандар,

Ыркырашкан ургандар.

Он бир тууган болсо да,

Кара жер менен тең болор! (233-бет)

Ынтымак-ырашкерлик жөнүндөгү акындын ою ардан ары алкагын кеңейтип, маанисин тереңдетип жүрүп олтурат да, эки элдин ортосундагы мамиле арокылуу ТЫЧТЫК деген ыйык сөз менен жуурулуша баяндалып ырга кошулат:

Урушуп калса эки калк,

Убагында тынышсын.

Кеп-сөзү менен чечишсин,

Кереги жок кылычтын.

Керек тынчтык дайыма,

Кени болот ырыстын.(230-бет)

Орошон таланттуу акын бабабыздын бул накыл сөзү эч качан өзүнүн терең маанисинен жанбай, ал турсун ар качандан бир качан заманбаптыгы дагы да даана көрүнүп тура ьере турган насыяттардан экенин эч ким тана албайт. Дал мына ушундай саптар түбөлүктүү көркөм туундулар деп аталат эмеспи. Ал эми бардык учурда баа-салмагын жоготпой, улам мезгил өткөн

сайын улам маанисин тереңдей берүүчү мындай ырларды жаратуу чыныгы таланттын гана энчисине туш келүүчү шыбага болот эмеспи.

Молдо Багыш санаттап ырдаган дагы бир маселе-акылгөйлүк. Адамдын адамдыгынын, пен-

Дедеги бардык мыкты сапаттардын түп башаты тунук акыл, тубаса зиректик менен тикеден-тике байланышып турарын Молдо Багыш:

Адамдын жакшы болмогу

Акыл, сезим, тарбия -деп (228-бет) ырга кошуу менен акыл байлык-мүлктүн да башаты экендигин, ал турсун эр жигитке берилген акыл анын жеке өзүнүн гана эмес бүтүндөй жумурай журтунун, калың калкынын да бакты-таалайы экендигин чоң чеберчилик менен жөнөкөй гана жалпылыштырып момундайча ырга кошот залкар акын:

А балдар башыңда болсо акылың,

Анда өзүңдө калат алтының.

Колуңда болсо акылың,

Бактыңа бүттүң калкыңдын.(221-бет)

Акылдуулуктун, акылгөйлүктүн маанисин Молдо Багыш карама-каршы түшүнүктөрдү ырга кошуу менен да андан бетер жеткиликтүү, андан бетер терең ачып берүүгө жетишкендигин да баса белгилеп кеткенибиз эп. Акылдуулук, акылгөйлүк, акылмандык менен бир катарда акылсыздыкты, кемпайлыкты, наадандыкты да ырга кошуп, натыйжада сөз салып жаткан маселени дагы да көркүнө чыгарып берет. Залкар талант Молдо Багыш бул багытта минтип ырдайт:

Айтса болор жакшы сөз

Акылы бар пендеге.

Акылсызга убал жок,

Сөз сураса үндөбө. (50-бет)

Же болобосо:

Болбо кемпай кеп жебес,

Андайды эл кел дебес.

Акыл менен иш кылсаң,

Ардакташып сен дебес.

Өмүрүнө бир арман,

Болсоң эгер кеңкелес. (222-бет)

Ырчылар поэзиясынын бардык эле өкүлдөрүнүн санат-насыят ырларындагыдай Молдо Багыш накыл саптарында да жакшы менен жаман жөнүндө эң сонун баяндоолор бар. Бирок, баса белгилеп кете турган нерсе, башкалардан түп тамырынан бери айырмаланып Молдо Багыш жакшы жана жаман түшүнүгүн бийлик жана бийлик башындагылар менен тыкыс айкалыштыра баяндап берет. Мына ошондуктан Молдо Багыштын жакшы деген эмне, жаман деген эмне баяндары өзгөчө бир маани-маңызга ээ болуп турат. Акын минтип санаттайт:

Жаманга бийлик тийгенде.

Казынаны түгөтөт.

Канталамай кылышып,

Карындаш, урук-тууганын,

Каалашынча гүлдөтөт.

Калкын итке мингизип,

Кайырчыдай жүдөтөт.

Кетпей турган ким экен,

Кезеги келсе бу да өтөт.

Жакшыга бийлик келгенде,

Казынанан толтурат.

Калк талабын талашып,

Камын көрүп олтурат.

Кеңешип акылдууларга,

Келечекке кол сунат.

Кара таман кедейге,

Көңүл коюп ой бурат.

Калкынан ашып кетпестен,

Кара мал күтөт, кой кылат. (229-бет)

Бул жерде ,адабиятчылар айтып жүрүшкөндөй , ар кандай комментарий артыкбаш гана нерсе эмеспи.

Албетте, эзелтен бери эле санат-насыят ырларынын эң башкы озуйпасы болуп адамдарды адептүүлүккө, эмгекчилдикке, ыймандуудукка, сабырдуулукка, улууну урматтоого , кичүүнү сыйлоого тарбиялоо болуп эсептелинип келинет.Кийинки атактуу ырчылардын дээрлик баарысы ушул традицияны бекем тутунушуп, санат ырларына тарбиялык терең маанилерди сыйдырууну биринчи сапка коюп келишкен. Молдо Багыш да ушул өнөгөлүү традицияны эң сонун улантуу менен санат-насыят ырларын элдик педагогиканын таалим-тарбиялык жол-жоболору менен байыткан десек

чындыктан анчалык деле алыстабаган болобуз.Өзү да мечит (мектеп) ачып бала окутуп ,шакирт тарбиялап жүргөн устат таалимчи акын мындай нукура таалим-тарбиялык, накта педагогикалык багыттагы санаттарды жаратуусу кандайдыр бир деңгээлде мыйзамченемдүү көрү-нүш болгону менен түпкүлүгүндө келип бул багыттагы накыл саптар да Молдо Багыштын орошон сүрөткерлиги, нукура акындыгы менен тикеден тике байланышып, баарынан мурда анын таланттуу ырчы экендигине күбө өтүп турушат. Элдик таалим-тарбияга үндөштүрө Молдо Багыш момундай деп санаттайт:

Акылың болсо балдарым,

Айдап малды теппегин

Алдыңдагы ашыңды,

Ачууланып төкпөгүн.

Күнөөсү жок кишини,

Күнө коюп сөкпөгүн.

Өзүңдөн улуу турганда,

Озунуп төргө өтпөгүн.(237-бет)

Акындын санат-насыят ырларынын ичинде «Кедейлерге насыят» деп атайын тема коюулуп жазылган чыгармасы бар.Бул ыр баштан аяк «Оку, кедей,илимди, // Ойлонбойсуң билимди» ,же болбосо «Казы менен манаптан, // Алгын кедей кегинди» дегендей, болбосо «Өзгөрүштүн маалында// Дөөлөтүнө шүгүр кыл» деген сыяктуу үгүтчүл-пропагандалык маанайда жаралгандыктан атайылап кеңири кепке алууну эп көрдүк.

Молдо Багыштын санат-насыят ырлары жөнүндө дагы да узун сабак сөз кылсак жарашат эле,бирок кийинчерээк акындын сүрөткерлик чеберчилиги жөнүндөгү кепте да анын накыл саптарына дагы бир мисалдар менен сөз учугун кайрып турууну эп көрүүдөбүз.

Акын минтип санаттайт:

Көпкөндүктүн белгиси
Көрмөксөн болуп ийилбейт.
Зарыл иш болуп калганда,
Зарыктырып кийин дейт.(232-бет)

Дагы бир жерде минтип накыл айтат:

Жаман адам уруучул,
Жетеси жок жердешчил.
Жакшы болор азамат,
Жаш кезинен эмгекчил.

Ал эми мобул насыяты эсч кимди кош көңүл калтырбайт:

Аял аты болбосо,
Эркечтен өйдө аял бар.
Ак элечек ичинде,
Айтылып жүрөр баян бар.(237-бет) ж.б.

Молдо Багыштын 1998-жылы жарык көргөн, сөз башында кепке тартылып өткөн, »Абак деп- тери « деп аталган чыгармалар жыйнагынын үчтөн бир бөлүгүн акындын түрмө,сүргүн жөнүндө-гү түзүп турат. Арийне, беш жыл абакта жатып, эл-жерине келген соң да жөн коюшпай ар кандай күнөөлүү иштерге кириптер кылууга аракет кылышкан соң коңушулаш Өзбекстанга өтө качып өмүр сүрүүгө аргасыз болгон акындын чыгармачылыгы үчүн бул мыйзамченемдүү эле көрүнүш десек болот.Албетте, абактын бетин ары кылсын, бирок адам баласынын бул турмуштагы жашоо- сунун көптөгөн көрүнүштөрү сыяктуу эле түрмөдө да

реалдуу турмушта өмүр сүсрүп келе жаткандан кийин ошол турмуш чындыгынын бир көрүнүшү катары, болгондо да адабияттын башкы предмети болгон адам жана анын турмушу менен ажырагыс тыкыс байланыштагы көрүнүшү катары адабиятта көркөм сүрөттөөнүн ,көркөм иликтеп-изилдөөнүн объектисине айланып келүүдө.Дүйнөлүк адабиятты айтпаганда да орустун класикалык жана мурдагы совет адабиятынын айдыңында эле түрмө менен сүргүн темасы Ф.М.Достоевскийдин «Записки из «Мертвого дома», А.П. Чеховдун «Остров Сахалин» , А.И.Солженицындын «Архипелаг ГУЛАГ» (3 томдук) ,В.Т.Шаламовдун «Колымские рассказы» (2 томдук) деген ж.б. улуу калемгерлердин өзгөчө мыкты чыгармаларында ары терең, ары ар тараптуу, ары жеткиликтүү изилденип-иликтен-гендиги маалым. Эгерде айтылган чыгармалардын алгачкы экөө падышалык Орусиянын түрмөлөрүнө багышталса, А.И.Солженицын менен В.Т.Шаламовдун китептери тикеден-тике Молдо Багыш туз-даамын татып, азап-тозогун баштан кечирген сталиндик лагерлерге арналган эле. Анан калса, бул түрмөлөрдө жана сүргүндөрдө А.И.Солженицын ан бир жылдык,В.Т.Шаламов дээрлик жыйырма жылдык өмүрлөрүн өткөрүү менен сталиндик лагерлердин сырткы көрүнүшүнөн тартып тээ ичкеридеги нарларына чейинки түзүлүш-курулушу , андагы адамдардын өз ара мамилелерин, ички психологиялык ал-абалдарын,санаа-сезимдерин ашкере терең ачып беришкендиги белгилүү. Демек, чагылдыруу,баяндоо объектиси боюнча Молдо Багыштын «Абак дептери» бизде эч кандай жаңылыкты жаратпагандыгын адилеттүүлүк үчүн айтып койгондугубуз оң. Бирок бул чыгарманын бизди кызыктырган, биз үчүн жаңылык катары эсептелген баалуулугу башкада.

Китептин түзүүчүсү О.Сороонов тарабынан жазылган түшүндүрмөдө минтип айтылат: Түп нускада да,Алибек Турдаалы уулунун көчүрмөсүндө да бул баштан-аяк түрмөдө жазылган депт-терге жалпыланган ат берилген эмес..... Дептердеги бардык чыгармалар бир бүтүндүктү түзүү менен Молдо

Багыштын түрмөдөгү күндөрүнөн кеңири кабар берет. Ошондуктан «Абак дептери» деп ат койдук» (258-бет) Түзүүчүнүн бул түшүндүрмөсүнө кошумчалап айта кетчү нерсе: «Абак дептериндеги» окуялар Молдо Багыштын «отуз үйдү сүйрөгөн от араба минип», «отуз айлык жол» басып, «алты айчылык деген жер барып, каналын да казышып», андан ары таң атаары буурул түн «Балтийский мореге» чейин айдалып, кыскасы, жер шарындагы курган жердин алтыдан бир бөлүгүн ээлеп турган мурдагы СССР деген державанын учу-кыйырсыз кең аймагында ошол өткөн ХХ кылымдын 30-жылдарында жаандан кикинки козу карындай жай-наган ГУЛАГдын архипелагдарында биринен бирине айдалып жүргөн арестантантык азаптуу күндөрүн, жылдарын эмес Таш-Дөбөдөгү 40 күн, Жаңы-Коргондо 6 ай жана Наманганда 2 айдан ашуун өткөргөн камактагы күндөрүн баяндап берет. Булардын ичинен Таш-Дөбө (азыркы Аксы районунун борбору Кербен айылы) менен Жаңы-Коргондогу (азыркы Өбекстандын Наманган облусунун Янги-Курган районунун борбору Янги-Курган шаары (ал кезде айыл) жайлар НКВДнын айыпкерлерди убактынча кармоочу изолятору (ИВС) гана болушу ыктымал, анткени, биринчи-ден, автор өзү «Далай күнү бейсурак / / Таш-Дөбөдө жатамын» деп айтып жатат. Демек, кылмыш иши эми гана изилденип жатат, иш каралып бүтүп, соттун өкүмү чыгып түрмөгө кеткенче али көп бар, б.а. минтип дагы бир топко чейин бейсурак жата бериши толук ыктымал. Экинчиден, Жаңы-Коргондо жатканда «Алты күндүн биринде// Айдатып чыгат тергөөгө», «Жети күндүн биринде// Жетелеп чыгат тергөөгө» деп айтат акын, демек, кайталап айтабыз, тергөөсү бүтө элек, соттун өкүмү чыгып, али түрмөгө камала элек. Үчүнчүдөн, Жаңы –Коргондо турганда алган жары үнд«козу союп бышырып, атка салып», «кабар алар алты -жети күндө».Соттун өкүмү чыгып, накта түрмөдө жаткан киши үчүн минтип жакындары менен алты күн-жети күндүн биринде жолугушуп туруу түшкө да кирбей турган нерсе. Бирок, «айдалып алыс жактарга» «азапты тартып абыдан» айнектей көзү жайнаган, отуз эки дарбазага кол байланып кирчү учуру, «бир сындырым нан бер деп,

далай үйгө кирген» күндөрү ал алдыда эле. Дал мына ушундай тозоктуу күндөрү,кийин акын өзү:

«Молодес « десе кубанып,
Кошоматка күлгөнмүн
«Пошел» десе үндөбөй,
Өз жолумда жүргөнүмүн. (217-бет)

Жана да:

Көп жылы байламтада жаттым чыдап,

Орустан кордук көрдүм абдан куурап,-деп (210-бет) эскерген күндөрү Наманган түрмөсүнө- тээ падышалык Орусиянын учурунда курулуп, түрмө деген тозоку жайдын түпкү манисине толук жооп берген жайга – келгенден тартып башталган десек болот. Бирок, тилекке каршы ,»Абак дептериндеги» окуялар дал ушул Наманган түрмөсүнө айдалып бараткандагы жолдогу окуяны , тагыраак айтканда , «жүгүбүздү атыңарга артып алгыла» деп солдаттардан зарланып сурангандагы окуяны сүрөттөө менен бүтөт.

«Абак дептеринде» эмне жөнүндө сөз болот да, кандай сөз болот? Чыгарма эмнеси менен мыкты да, кандай кенемте жактары бар ? Дегеле «Абак дептери» жеке Молдо Багыштын чыгармаларынын контекстинде кандай мааниге э болуп турат деген сыяктуу бир катар суроолор пайда болбой койбойт.

Жогоруда биз «Абак дептеринде» калемгердин эркисиздикке туш болгон алгачкы он айы сөзгө алынарын жана кептин мындай объектиси адабият тарыхы үчүн анча деле жаңылык эмес экендигин айтып өттүк.Бирок бул маселенин бир гана жагы экендигин да эстен чыгарбаганыбыз оң.Кептин баары ошол мурдатан айтылып келе жаткан,баштан эле көркөм иликтөөнүн,

көркөм чыгылдыруунун объектисине айланып келе жаткан теманы ким кандай жана кантип сүрөттөп бергенинде экендиги да баарыбызга маалым нерсе. Дал мына ушул кандай жана кантип сүрөттөө деген мселеге келгенде «Абак дептери» чынында эле бир топ кызыгууну пайда кылбай койбойт.

Чыгармада акын «чү» дегенде эле ким экендигин жана пенделик кулк-мүнөзүн («Менин атым сурасаң Молдо Багыш // Курусун бир бейлим бар тентек чалыш») жаамы окурман журтка тааныштыруу менен андан ары өткөн өмүрүнө экскурс жасоо, болгондо да өтө тыкыр экскурс жасоо менен (жадагалса беш никелүү болгонуна чейин кылдат айтып) кебин улантат. Сөз башында эле окурман журт менен болгон мындай сырдалалык эки жактын тең бири-бирине болгон ишеничин арттырбай койбойт. Ал эми кепти мындай өңүттөн баштоонун өзү, албетте, кокустук эмес. Сөздү мындай баштоо Молдо Багыштын сүрөткерлик чеберчилигинен, көркөм туундуну сюжеттик-композициялык жактан кылдат кура билүү жөндөмүнөн кабар берип турат.»Өткөн күндөр» деп аталган бул алгачкы бөлүкчөдө андан ары бир тууган кайнагасынын саткынчылыгынан, караөзгөйлүгүнөн, жалган жалаа жапкан жалаакорлугунан улам базарда кой сатып турган жеринен ГПУнун адамдар (булар НКВДнын базар кайтарган сержанттары эмес экендигин да эстен чыгарбасак) тарабынан кармалып камоого алынгандагы айтылат. Жакшылап байкап-баккан адамга бул алгачкы баян баштан-аяк бүткөн бир чыгарманын экспозициясындай элес калтырат. Окуянын андан ары өнүгүшү алгач пайда болгон бул ойдун ырас экендигин аныктайт десек жаңылышпайбыз. Мына ошентип, «Абак дептерин» биз өзүнчө сюжеттик курулушка, композициялык түзүлүшкө, таамай-так иштелген образдарга, өзүмдүк мазмун менен формага, айтайын деген идеяга эгедер болуп турган бүткөн бир поэма демекчибиз.

Чыгармада өзгөчө бир жагдай –шартка болгон лирикалык каармандын будуң-чаң түшкөн ой-санаалары, мындай абалга туш болуунун түпкү себептерин аңдап-билүү үчүн болгон терең толгонуулары, ушундан

улам кылдат иштелген психологиялык учурлар эч кимди кош көңүл калтырбайт. Жанараакта, бул чыгарма жөнүндөгү кептин башталышында, анын бизди кызыктырган, биз үчүн жаңылык катары эсептелген баалуулугу башкада деп айтканыбызда биз чыгармадагы дал мына ушундай бөтөнчөлүктөрдү жана дагы Башка алгылыктуу сапаттарды (алар жөнүндө дагы кеп болот)эске алып туруп айткан болчубуз.

Чыгармада тигил же бул конкреттүү окуя баяндалган соң буга эриш-аркака болуп акындын (лирикалык каармандын) өзүнүн санаркоолору, өмүрдүн ар бир көз ирмемин тыкыр талдоодон өткөргөн ички ой-толгоолору кылдат берилип жүрүп олтурат. Ал эми баяндоонун мындай ыкмасы чыгарманын окумдуулугун арттырып, андагы каармандардын жан дүйнөсүн ачып берүүнү психологиялык жактан мотивировкалоону дагы да күчөтөт.

Чын-чынына келгенде «Абак дептеринде» биринин артынан бири күргүштөлө сүрөттөлгөн көп сандагы окуялар, каармандардын бүтүндөй бир тобу жок. Лирикалык каармандын жалган жалаа менен камалып калышы, өмүрлүк жары Сабиркандын издеп келиши, экөөнүн ыр менен айтышкан алым-сабактары, Жаңы – Коргонго которулушу, ал жердеги кыпчак карыя экөөнүн ортосундагы аңгеме-дүкөн, Наманган түрмөсүнө айдаларда дагы келген өмүрлүк жубайы менен болгон дагы бир аңгеме-дүкөн, аталган түрмөгө айдалып баратышы. Болгон окуялар ушулар. Бирок бул окуялар чыгарманын сюжеттик-композициялык жактан чебер курулушунан улам ички динамикалуулугу өтө артып, өз тулкусуна ээ тээ кылымдардын түпкүрүндөгү окуялардан бери камтып, алар башкы каармандын азыркы учурдагы абалы менен тикеден-тике байланыштырылып көрсөтүлөт. Ал эми бул көрүнүш, албетте биринчиден чыгарманын баа-салмагын арттырса, экинчиден Молдо Багыштын кругозорунун кеңдигинен жана сүрөткерлик талантынын бийиктиги менен нукуралыгынан кабар берип турат. Сөзүбүз кургак болбосун үчүн бир мисалга кайрыла кетели.

Ал-жайын сурап келген өмүрлүк жубайына анын бир тууган агасы
Абдыгафурдун караөзгөйлүгүнөн, саткынчылыгынан, жалаакорлугунан улам
ушул күнгө туш болуп кармалып жаткандыгын айтса, аялы:

Эр атанган жигиттин
Бир журту болот кайын журт
Бет алыша келгенде
Бетке чиркөө болбосун.
Алды-артын ойлоңуз,

Асили капа болбоңуз!- деп сөзүн этияттап келип

анан:

Кылган болсо жалааны
Төркүн журтум болбостон
Төрө агам болсо оңбосун.
Ашкере жазса айыпка
Абдыгафур болмоктон
Атам да болсо оңбосун!-

деген жан дүйнөсү от болуп өрттөнгөн, чок болуп күйгөн жообун
айтат. Жубайынын бул жан сыздаткан жообуна Молдо Багыш эзелки
уламышты пайдаланып, алда качанкы афсана менен кезектеги жообун берет.
Ал момундай баян эле:

Азирети Жусупту

Он бири ага жабышып,

Атасынан айрышып,

Сарайында Мисирдин
Зындан-кудук табышып,
Ар бири менен кагышып,
Ынтымагы келбестен
Кудукка муну салышып,
Жусупту бөрү жеди деп
Атасына барышып,

Он сегиз бармак алышып,
Пачка пулга сатышып,
Жалганда мындай айтышып,
Он бир бирдей агайын
Тууган кылган эмеспи.

Чынын айтайын поэманын ушул жерин окуганда мен аябай сүйүндүм. Көз алдыма дүйнөлүк поэзиянын алпы уулу Жами жана анын «Жусуп менен Зулайка» поэмасы, атактуу Назым Хикмет жана анын «Асылзаада Жусуп» чыгармасы даназалуу Томас Манн жана анын «Иосиф жана анын бир туугандары» романы келди. Адамзат тарыхынын ар кайсы мезгилинде дүйнө жүзүнүн ар кайсы аймагында жашап өтүшкөн эң улуу калемгерлер пайдаланышкан бул байыркы библиологиялык- андан соң курандык- сюжетти биздин Молдо Багыш бабабыздын да эң бир чебер пайдалангандыгы үчүн кубандым. Кыргызды дүйнөлүк көркөм дөөлөттөрдүн асыл кенчтери менен азыктандырып келген азаматтары ар качан болсо келгендигине кубандым. Тээ мурда Токтогул менен болгон экинчи жолугушуусунда Молдо Багыштын:

Манас менен Сайкалды
Жатка билбейм айта албайм,
Жаами,Саади, Навои,
Окугамын билемин,
Кожожашың, Курманбек
Дастандарын билбеймин,
Фирдоуси ,Бегимди

Окугамын билемин,- деп (120-бет)

айтканы ашкере адил сөз экендигине кубандым. Молдо Багыш бабабызга болгон аруу сезимим андан бетер артты. Баарыга белгилүү, «Библиянын» («Байыркы осуяттагы», «Тирилик» деп аталган Мусанын биринчи китебинде- «Ветхий завет», «Первая книга Моисея»: Бытие) дээрлик он төрт бабы (37-50 баптар) Жакыптын уулу Жусуптун өмүр-тагдырына

арналган. Ал эми мусулмандардын ыйык китеби «Куран каримде» да он экинчи сүрөө «Жусуп» деп аталып, бул сүрөө жүз он бир аяттан турат. Бул он экинчи сүрөөдө да бүт бойдон Жусуптун башынан өткөргөн окуялары: атасы Жакыптын өзгөчө сүймөнчүлүгүнө ээ болуп чоңоюшу, калган он бир тууганы ичи тарып, аны көңүл ачканы талаага алып чыгышып бир кудукка таштап салышкандары (12-сүрөө, 15 аят) жана башкалар баяндалат. Ушул деталды баяндоодо акын Молдо Багышта бир аз так эместик байкалат, («Сарайында Мисирдин// Зындан кудук табышып») себеби, биринчиден, бир туугандары Жусупту талаадагы кудукка ташташат, экинчиден Мисирге (Египетке- С.А.) Жусупту кудуктан таап алышкан кербенчилер алып келишет. Андан кийинки окуялар ыйык китептерде кандай өнүксө (албетте, бул алмустактагы афсана «Библияда» ары кеңири, ары көркөм/?/, ары жеткиликтүү баяндалгандыгын адилеттүүлүк үчүн айта кеткенибиз оң) Молдо Багышта да дал ошондой нукта өнүгүп жүрүп отурат, б.а. кербенчилерден Жусупту сатып алган Мисирдин казына башчысы Кытпирдин аялы Зулайка асылзаада Жусупка көзү түшүп, аны аялдык азгырууга ала баштаганда Жусуптун көнбөй койгону, буга ызаланган Зулайка Жусупту күйөөсүнө жамандап зынданга салдырганы («Библия», «Ветхий завет, первая книга Моисея: Бытие. 39глава; «Куран карим», он экинчи сүрөө,35- аят), андан соң Жусуп падышанын түшүн жоруп берип Мисирдин казына башчысы болуп калгандыгы («Библия»..... 41 глава; «Куран карим». Он экинчи 55-56-аяттар) момундайча баяндалат:

Калкы шаар Мисирди
Куштар болуп түшүндө,
Келтире албай кезине,
Жети тамдын ичинде
Кечки салкын бешимде,
Кеңешиме келбейт деп
Кермаралдай Зулайка
Зындан кылган эмеспи.

Азирети Жусупка

Куштар болуп Зулайка.

Мындан кылган эмеспи.

Сабыр кылган Жусупту

Калкы шаар Мисирге

Султан кылган эмеспи. (149-150-беттер)

Ушундан соң залкар акын Молдо Багыш сөз нугун өзү мурдатан өнүктүрүп келе жаткан негизги ойдун багытына бурат, б.а. жубайынын агасы Абдыгафурдун жалаакордугун, саткынчылыгын библиялык-курандык абалкы афсана менен чекеге койгондой кылып жетээр жерине жеткире айтып берет:

Азирети Жусупту

Ажыратыш атадан

Он бирдей агайын

Тууган кылган эмеспи

Эзелтен бери ушундай

Абдыгафур окшогон

Урган кылган эмеспи. (150-бет)

Бул, албетте, акыл-парасат, билим-кругозор менен акындык таланттын эң сонун жуурулушу. Ырчылар поэзиясынын тарыхында эң сейрек жолугуучу акак таштай болгон өзгөчө бир көрүнүш.

Мындан башка «Абак дептеринде» эң сонун пайдаланылган автордук баяндоолор, ички монологдор, кат формасындагы сүрөттөөлөр да бир топ арбын. Булардын баарысы поэманын көркөмдүк сапатын арттырып, автордук ойду дагы да тереңдетип, дааналантып, дегеле чыгарманы көркөм туунду катары дагы да бийик деңгээлге көтөрүп турат.

Кыскасын айтканда, залкар талант Молдо Багыштын «Абак дептери» деп аталган бул поэмасы чагылдыруу объектисинин эскилигине карабастан, адабият айдыңында алда качан иштелгендигине карабастан сюжеттик-композициялык курулушунун тыкандыгы, баяндоо ыкмасынын түркүн түстүгү жана да пенде баласынын уйгу-туйгу жан дүйнөсүн ичкериден ачып

берген бөтөнчөлүгү жагынан акындын чыгармаларынын контекстинде өзгөчө бир бийиктикте туруу менен жалпы ырчылар поэзиясынын айдыңында да өз орду бар көркөм туунду болуп эсептелет.

Орошон акындын көркөм мурасы топтоштурулган жыйнакка анын махабат темасында жазылган жалгыз чыгармасы жарык көргөн. Бирок, ал өзгөчө бир орунда турган чыгарма болуп саналат.

«Сабиркан» деп аталган бул бир топ көлөмдүү ашыктык ыры аталышы эле айтып тургандай кийин өмүрлүк жубайы болуп калган кыпчактан чыккан сулуу Сабирканга арналган. Чыгарма алгач кадимки элдик ашыктык ырларынын мотивинде башталат. «Ай толукшуп асаманда// толгондугун айтайын» деп анан ушул нукта бир түрмөк (строфа), «Күн балкылдап көк менен//Толгондугун айтайын» деп анан ушул нукта кийинки түрмөк, «Ашыктык иши курусун//Абдыратат адамды» деп анан үчүнчү түрмөк, «Кызыктык иши курусун, // Кыйнап коёт адамды» деп андан аркы түрмөк куралып ыр уланып жүрүп олтурат. Ашыктык ойду, ашыктык сезимди минтип алыстан баштоо, болгондо да элдик ырлардын нугу менен, элдик поэзиянын духу менен баштоо угарманды белгилүү бир психологиялык абалга алып келип, делебесин козгоп, чыгармага карата болгон ышкы отун тутандырып коет. Албетте, муну акын ичкериден илгертпей сонун сезип турат., ошондуктан көөрүк кызыткандай бир ыргакты улам-улам кайталай тартып угарманга укутукту алыстан таштап жүрүп олтурат. Ушундай психологиялык белгилүү бир даярдыктан соң гана:

Ак куу мойнун эстеткен

Моюнуңдан Сабиркан.

Алообундай тандирдин

Коюнуңдан Сабиркан.

Тандырбаган адамды

Оюнуңдан Сабиркан,- деп(92-бет)

ышкы отун алоолонткон асыл зат жөнүндө тикеден-тике баяндоого өтөт. Андан ары акын баяндоонун элдик поэзиядагы ыкмасына өтүп, оозеки жана

ырчылар поэзиясында өзгөчө кеңири колдонулуп келген редифтик уйкашта ыр курууга түшөт да, ашыгынын көркүн, көз жоосун алган сулуулугун момундайча көз алдыбызга тартат:

Жайлоодогу ак таңдын,

Атканындай көрүнөт.

Көл чүрөгү Тоскоолдун,

Ак таңындай көрүнөт.

Кыз күлкүлүү булактын

Акканындай көрүнөт. (92-бет)

Албетте, ашык болгон аруу жанга ар качан эле арналуу сөздү таап туруш жөнөкөй адам эле эмес талант-шыгы ташкындап аккан акындар үчүн деле бир топ тозоку иш. Ошондуктан Молдо Багыш да:

Тегене менен Сыныны,

Тегинен арнайм ырымы.

Сүрөттөп айтыш кыйын иш,

Сүйүктүүм менин сыныңы,-деп (94-бет)

ачыктан-ачык эле моюнга алып турат. бирок, ашыктык дегениң ар сырдуу иш эмеспи, ошондуктан биздин акындын алоо оту улам албырттап жана берет да, ичтеги сезим улам-улам шакардай кайнап акыры минтип шардана боло берет:

Барып калсам үйүңө,

Баш бакканың кантейин.

Көпчүлүккө билдирбей,

Каш какканың кантейин. (96-бет)

Көрүнүп тургандай, аруу сезим эки тараптан бирдей болгон мындай учурда акындын азоо сезими андан бетер алып учуп, өзүн бүт бойдон ашыгынын эркине берет да, асыл жан нени кааласа ошонусу болууга даяр экендиги айтылат:

Аппак бетиң чайыган

Ак булагың болоюн.

Аманат жанга аралжы,

Ак улагың болоюн.

.....

Тойго барсаң көркөмдүү,

Мен кийимиң болоюн.

Сууга барсаң бакканга

Мен ийигиң болоюн.

Алгач сизге жол берип,

Мен кийиниң болоюн.

Турчу боюн көрөйүн

Тосчу бетиң өбөйүн.

Арийне, жанар тоодой атырылып жалын чачкан мындай сезимге, жан дүйнөнү куйкалаган мындай алоо туйгуга туруштук берүү түк мүмкүн эмес. Анан калса, жогоруда айкын болгондой, мындай аруу сезим эки тараптан бирдей болгон учурда ар кандай максат ишке ашып, тээ ичкериден сызылып чыккан асыл көксөө аткарылат эмеспи. Залкар талант Молдо Багыш да эки ашыктын бири-бирине деген ышкы отун, бири-бирине деген жан дүйнөнүн жарылуусун тээ Адам ата, Обо эне жаралган алмустактан берки айгине ишине өзүндөй кылып жөнөкөй да, таамай да, так момундайча баяндап берет:

Көрсөтүп сансыз жылдызды,

Карасам түндүк тартылуу.

Көгөргөн көлдө ак куудай

Ай тиктейт түндүк аркылуу.

Биригип жаттык экөөбүз,

Болбостон эч бир тартынуу. (97-бет)

Албетте, Молдо Багыштын «Сабирканы», эскертилип өткөндөй, бир топ көлөмдүү көркөм туунду. Аны ар тараптан талдоону уланта берсек болмок, анткени бул чыгармадагы шакардай кайнаган ашыктык сезим, ал аруу туйгунун берилиши окуган адамды ар түркүн ойлорго алып келе берет, жан дүйнөндү козгоп, түркүн түс сезимдерге кабылта берет. Ошондуктан,

бул ырды ар ким өзү гана окуп, андагы асылдыкты, аруулукту ар ким өз жан дүйнөсү менен сезгени гана оң дегибиз келет.

Молдо Нияз жөнүндөгү кебибиздин жүрүшүндө анын «Кымчабели» ырчылар поэзиясындагы ашыктык ырларынын туу чокусунан орун алышан Токтогулдун «Алымкан», Тоголок Молдонун «Үрпүкан», Жеңижоктун «Көксулуу», Барпынын «Мөлмөлүм», Боогачынын «Үкөйүм» сыяктуу ырларынын катарына кошулган классикалык чыгармалардын бири болду деп айттык эле. Эми бул тизме Молдо Багыштын «Сабирканы» менен толукталгандыгын да эч бир кылчактабай, эч бир анжы болбой туруп жарыя айткыбыз келет.

Ырчылар поэзиясынын дээрлик бардык залкар өкүлдөрү сыяктуу эле Молдо Багыш да өз учурунун урунттуу окуялары, ал окуяларга тике жана кыйыр катышы бар адамдар жөнүндө жаамы журтка жарыя сала ырдап өтүптүр. Молдо Багыш даңаза кылган адамдардын ичинде Токтогул, Ниязалы, Жеңижок, Барпы сыяктуу өзү менен өнөрлөш, өзү менен санаалаш талант ээлеринен тартып ошол өзү туулуп өскөн Аксы аймагындагы эл үчүн алгылыктуу эмгек жасашкан Асанбек, Алишер тариздүү инсандар жана да катардагы айыл аксакалдарына, карапайым жердештерине чейинки кишилер бар. Парадоксалдуу нерсе ушул: «Балалыктагы ыр» деген чакан чыгарманы эске албаганда Молдо Багыштын китеби улуу төкмө Жеңижоктогу жоктоо ыры менен ачылат да, улуу устат Токтогулду жоктогон ыр менен жабылат. Мына ушундай бир таң калычтуу дал келүү. Жоктоо, кошок ырынын жанрдык өзгөчөлүгүнө ылайык Жеңижокту элдин дүйнөкабылдоосунда, элдик аң-сезимде акылмандыктын, айкөлдүктүн, эр жүрөктүүлүктүн, сезимталдыктын символдору болуп калышкан эпостук кейипкерлер Бакай, Манас, Чубак, Сыргак, Сергек, Алманбет, Төштүктөргө салыштырып ырга кошот. Маркумду мындай өңүттөн жоктоп ырга кошуу угуп олтурган элдин арасында Жеңижок жөнүндө дагы да өзгөчө бир ой-сезимдерди, башкача бир ассоциацияларды пайда кылат, автордук ой белгилүү деңгээлде өз максатына жетет. Андан ары жоктоо ыры Жеңижоктун өмүр жолунда болуп өткөн

айрым урунттуу учурларды – өнөрлөш ага-инилерине жолуккандагы окуяларды- баяндоо менен улантылат. Мында Токтогулдун, Калыктын, Барпынын ысымдары аталат. Дегеле, Жеңижок Молдо Багыштын аныктоосунда «Эл булбулу», «жетик акын», «акындардын туусу».

Ал эми китепти жыйынтыктап турган, аны кулпулагандай кылып зыңкыйтып жаап турган чыгарма, эскертилип өткөндөй, Токтогулдун арбагына багышталган ыр. Мында Молдо Багыш:

Мен түрмөдөн келгиче

Өтүптүрсүң Токтогул,-деп

арманын айтып, анан:

Кеч болсо да дуба окуп

Издеп бардым Токтогул,-деп

бул жарыкчылыкта маркум алдындагы пенделик озуйпасын аткаруу үчүн сай-сөөгү сыздап келип олтурганын айтат. «Токтогул» деп аталган бул ыр кошок, жоктоо ырларынын жанрдык табиятына ылайык маркумдун басып өткөн өмүр жолун, бул жалган дүйнөдө жасаган иш-аракеттерин, анан, албетте, устаттын өзүнө жасаган алпейим мамилесин («Багыш деп айтчу сөзүң жок») каңырыкты түтөтө кайгы-муң менен ырга кошот. Молдо Багыштын Токтогул жөнүндөгү бул жоктоо ыры көмөкөйүндү ысытып, карегинден жаш тегерете, муун-жүүнүндү бошото турган армандуу реквием.

Китепте өз чөлкөмүндөгү айрым бир азамат уулдардын эл үчүн жасаган алгылыктуу иштерин даңазалаган ырлар да орун алган. Мунун айкын мисалы катары бүтүндөй Аксы аймагына белгилүү болгон, келечек муундар үчүн деп мектеп салдырган Алишер балбан жөнүндөгү «Алишер мектеп салганда», «Алишер каза тапкандагы кошок ыр» деген чыгармаларын көрсөтүп кетсек болот. Бул ырлар ошол эл турмушунун бир үзүмүнүн тарыхый көркөм картинасы катары кабыл алынып жашай беришмекчи. Бул бир. Экинчиден, Молдо Багыштын мындай ырларынын таанып-билдирүүчүлүк маани-маңызы да бир топ экендиги, бери эле болгондо

крайтаануу үчүн мааниси баа жеткис экендиги улам мезгил өткөн сайын дагы да дааналана бермекчи.

Крайтаануу демекчи, залкар акындын «Ала-Тоонун бүркүттөрү» деген ыры бар. Мында Ала-Тоолук «асман падышалары» сексендей түргө бөлүнөөрүн, аларды «баласындай барктаган» мүнүшкөрлөрдү айтып келип, анан бул «асман падышаларынын» кайсы түрлөрү Аксы жерин жердей тургандыгын, болгондо да алардын кайсынысы Аксынын кай жеринде болоорун эң сонун кылып ары көркөм, ары жеткиликтүү ырга кошот. Алгач сөз буудайык менен алп кара куш жөнүндө болот да, анан кеп бүркүттүн ириги «Индустандын көк аяк» тууралуу жүрөт. Андан ары сөз учугу ормогой кырчын жөнүндө уланып, бул «Бозбу –Атанын бүркүтү» экендиги, кылбан кыраан болсо Аксыдагы «Тоскоол- Ата көлүнүн/ Түндүк жагын жердеген» алгыр экендиги, Муз мурут дегени болсо Авлетим аскасынын кырааны экендиги, баатыр чыгар дегени болсо Балтыркандын тоосун мекендээри, таш түлөк кыраан дегени болсо Миң- жашаардын тоосунда болорун баяндап берет. Айрыкча бул бүркүттөрдүн ар бирине берилген Молдо Багыш акындын мүнөздөмөсү эч кимди кош көңүл калтырбайт. Анда эмесе бир мисал:

Таш түлөк караан деген бар,
Таамай чыккан берен бар
Тектирден терген текени,
Буйдалбай алган бугуну.
Мүнүшкөрү келишсе,
Бүтүндөй баккан урууну,
Кыраан деп билем ушуну,
Конуштайт Аксы туругу.
Миң-жашардын тоосунда,
Миң жылкынын коосунда. (226-бет.)

Бул ырда өзгөчө көңүл бура турган дагы бир эң маанилүү маселе бар. Ал момундай. Ушинтип асман падышалары , алардын Аксы жериндеги

өкүлдөрү жөнүндө кеңири аңгеме айтып келаткан сөз нугун момундайча бурат.

Бакыт деген куш болот

Конуп калат кармасаң,

Кондуралбай учурсаң,

Башың чыкпайт армандан.

Адамга бакыт бир келет,

Ушул жашоо жалгандан.

Ошол бакыт өмүргө

Ак шайы менен байланган.

Абайласаң аңдасаң,

Ооматыңа айланган.

Ооматыңды сезбесең,

Оолак качат адамдан.

Оорубас дартка чалдыгып,

Болосуң адам салпайган. (226-227-беттер)

Буудайык куш, алп кара куш, муз мурут куш, таш түлөк кыраан куш ж.б.д.у.с. куштар жөнүндө желпилдеп соккон желдей болуп айтылып келаткан ыр мына ушинтип эч бир жиги билинбей, бурулганы байкалбай бакыт кушу жөнүндөгү сабалап төгүлгөн санатка өтөт. Жигиттин бүркүтү болуунун накыл кеби айтылат. Бул үчүн ачууга алдырбай ар качан сабырдуу болуп, «ээринчек, жалкоо болбой», «Абийиринди ар жерде// Акыл менен сактап», баарынан да «Эмгек менен жол басып // Көңүлүңдү шаттантып» жүрүүнүн зарылдыгын насааттайт Молдо Багыш акын. Көрүнүп тургандай, бул ыр мазмуну жагынан да, мааниси жагынан да, чебер иштелиши жагынан да сүрөткердин өзгөчө мыкты жаралган көркөм туундуларынын бири. Ошону менен бирге «Ала-Тоонун бүркүттөрү» деп аталган бул ырдын таанып-билдирүүчүлүк касиетин, таалим-тарбия терең маани-маңызын эске алып, мектеп программасына киргизсек максатка ылайыктуу болор эле.

Өз мезгилинин бардык залкар ырчылары сыяктуу эле Молдо Багыш да ар кандай жагдайларда ар кандай улуу, кичүү төкмөлөр менен айтышка түшүп, болгондо да айтыш өнөрүнүн бир катар түрлөрүндө өз өнөрүн калың элдин алдында жарыя кылып жүрүптүр. Залкар ырчы айтышкан акындардын ичинде тоо булбулу Токтогул, ак куржун толо ыр калтырган Жеңижок, «буралган кара сакалы, Букарга кеткен макалы» Эшмамбеттерден тартып казактын улуу акыны Жамбыл жана «Айлыбыз түнтөй, түнкатар// Мен түйдөктөй болгон Бекназар» деп ырдай салып айбанаттын баарынын тилинде «сүйлөгөн» Бекназар куудулга чейинки көптөгөн таланттар болушуптур. Бул айтыштар, биринчиден, Молдо Багыштын тунук акылынан, бийик парасатынан кабар берүү менен бирге, экинчиден, анын тубаса төкмө болгондугун («Жеңижок экөө тойдо эки күн ырдап жарчы болгон»-106-бет.) эң сонун далилдеп турат. Айталы, жеңижок ырчы экөө Аксынын азамат уулдарынын бири Асанбектин күлүгүн ырга кошуп айтышка түшүшөт. Айтышты аксакалдата жеңижок баштап, улам бир багытка буруп, айтылып жаткан ырды мазмуну жагынан да , формасы жагынан да түрлөнтө ырдап жүрүп олтурат. Акын Молдо Багыш да устатынан калбай Жеңижок баштаган ырды өз маанисинде, ошондой формада уланта төгүп ырдоосунан жанбайт.

Жеңижок:

Туягы тийген жеринен,

Топурак учат асманга,-десе

Молдо Багыш ушул ыргакта ырды улай уйкаштыра:

Такасы тийген жеринен,

Чок чыгарат басканда,- деп төгүп кое берет.

Анан Жеңижок ырчы үч саптуу түрмөккө (строфага) өтүп төгүп баштайт:

Бул күлүк алты күн чапса арыбас,

Алтымыш асый болгончо

Арымын жазып карыбас.

Акын Молдо Багыш бул өлчөмдү дароо кабыл алат да, дал өзүндөй кылып сабалап кирет:

Бул күлүк жети күн чапса арыбас,
Жетимиш асый болгончо,

Жаза басып карыбас. (122-бет)

Албетте, эки залкар талантты угуп олтурган эл олтурган эл алардын мындай ырчылык, айтышчылык өнөрлөрүнөн чексиз ыракат алышаары турулуу иш эмеспи.

Ал эми казактын улуу ырчысы Жамбыл менен болгон айтыш, тилекке каршы, бизге чакан үзүндү түрүндө гана келип жетип олтурат. Бирок, ошого карабастан бул бир нукум айтыш ырынан биз эки акындын гана эмес эки элдин эзелтен бери бири-бирине болгон эбедейинди эзген алпейим мамилелерине күбө болобуз. Бул жагы Алтай менен Сибирден тартып тиги жагы Балтика деңизинин жээгине чейинки кең аймактын абактарында көрбөгөнү көр болуп азабы башынан ашып араң келе жаткан акын Молдо Багыштын:

Казактын келип калдым калаасына,
Кең пейил кыргыз өңдүү арасына,- деп
ичи эзиле ырдаган ырына Жамбыл жырау:
Мен сени өз боорумдай жакын сезем,
Жүргүнүң айылыма алып кетем,- деп
муун-жүүнүңдү сыздата төгүп турбайбы.

Акындын чыгармалары жөнүндөгү сөзүбүздү баштап жатып биз молдо Багыш бабабыздын ырлары көркөмдүк жактан өтө жогорку деңгээлде жаралган деген ойду айттык эле. Ырасында эле ошондой. Молдо Багыш чебер сүрөткер экендиги эч кимде эки анжы ойду пайда кылбайт.

Акын чыгармаларында автордук баяндоолорду өтө чебер пайдалана билет десек болот. Бул анын «Абак дептеринде» өзгөчө даана көрүнгөн. Таш-дөбөгө издеп келген өмүрлүк жолдошу менен болгон алым-сабактан кийинки, Жаңы-Коргонго айдалар алдында таш-Дөбөдөгү жолдоштору менен коштошкондон кийинки ж.б. автордук баяндоолору буга чейинки окуянын

учугун ыктуу улап, ошол эле учурда лирикалык каармандын жан дүйнөсүн дагы да дааналантып көрсөтүп берүүгө көмөгүн тийгизет.

Ошол эле «Абак дептеринен» биз ыктуу пайдаланылган ички монологду да жолуктурабыз. Таш-Дөбөдө кармалып жаткан акын күйөөсүн издеп келип, ага жолуккан соң ал-жайын сураша алым-сабак айтышып, анан кайтып жаткандагы Сабиркандын ички монологу берилген. Бул жерде да биз ички монологдун табиятына ылайык каармандын будуң-чаң түшкөн жан-дүйнөсүнөн, ар кыл ойго баткан абалынан толук кабар ала алабыз. Чын эле мен тараптан бир балээ болгонбу?»-деп, б.а. бир тууган агамдын чагымчылдыгынан, караөзгөйлүгүнөн өмүрлүк жарым ушундай азаптуу күнгө туш болуп олтурабы?- деген учу түгөнбөгөн узун ой-санаа бул ички монологдун өзөгүн түзүп турат. Анан да акын жубайы менен ар түрдүү маселе жөнүндө ыр менен лым-сабак айтыша ырдашканына ыраазы болуу менен Сабиркан: «Айтыштык овон менен арманы жок» деп жары менен болгон бул жолугушуудан жок дегенде ушул жагынан ыраазы болуп баратканы да ички монологдо өтө чебер көрсөтүлгөн. Натыйжада, ыктуу пайдаланылган ички монолог өз максатына жеткен дегибиз келет.

Китептеги чыгармаларында акын эпистолярдык ыкманы да өтө эптүү пайдаланган. Бул багытта «Сулайманга кат», «Салам кат» жана «Абак дептериндеги» ар бири бирден бапты түзүп турган эки салам каты бар.

«Сулайманга кат» деген ырдын маанисин байкап-бакчу болсок бул кат чыгарма өзү абакка түшкөнгө чейин жазылганы байкалат. Бирок, - тагдырдын тамашасын караңыз- мында түрмөдө жаткан айылдаш аганилердин ал-абалын сурап:

Калктан кеткен балдарды

Бир бирден сизден сурайын,- деп
оголе көп (жыйырма жети) кишинин атын атап элдин атынан салам-дубай жиберет. Мынчалык көп адам эмне болуп чогуу түрмөгө түшкөндөрү ачык айтылбайт, бирок алардын айрымдарынын абакка чейинки эркин турмушта ким экендигин боолголосок болот. Акын минтип жазат:

Кедей-байдан Доозалы

Кеминүсмин дээр эле.

Төрөгелдиев Өмүрбек

Кеңештен айлык жээр эле. (88-бет)

Кантсе да алыста абакта жаткандарга боор толгоо, алардын аман-эсен келүүлөрүн Жараткандан тилеген жалбаруу бул кат-чыгарманын өзөгүн түзүп турат.

Ал эми «Абак дептериндеги» эки салам-дубай, тескерисинче, Молдо Багыштын өзүнүн камоодо жатып эл-журтуна жазган арманы менен сагынычы, кайгысы менен кусасы болуп эсептелет. Эпистолярдык ыкмадагы жазуу конкреттүү адресатка багытталгандыктан мында да- айрыкча экинчи салам-дубайда- салам багышталган ар бир адам аты-жөнү, айрымдарынын канчалык деңгээлдеги туугандык жайы жана тышкы кебете-кешпирлери менен так айтылып баяндалат. Молдо Багыш 134(!) адамдын атын атап салам жиберет. Арийне, бул салам кат кургак тизменин жыйындысы эмес эле. Мында акын бир туруп өзүнүн капаска түшкөн эрксиз абалын:

Опасы жок шум дүйнө

Көзүмө зындан көрүнөр

Көңүлүм жаман бөлүнөр

Көзүмдөн жашым төгүлөр

Отуз эки кабыргам

Он жеринен сөгүлөр.

Агайын, ини, туугандар

Абакта жатып арыдым

Арман менен карыдым,- деп (184-185-беттер)

сүрөттөсө, бир туруп кароосуз калган балдарын («Атасы жок жетимдер// Эми кимге кор болор») эстеп сай-сөөгү сыздаганын жазат. Мындай салам-кат багышталган адресаттардын бирин да кош көңүл калтырбасы, тескерисинче, алардын ар биринин жүрөк-жүлүнүн өрттөп, ким-кимисинин болсо да көзүнөн жаш кылгыртат. Баяндоонун эпистолярдык ыкмасы дал ушундай

өзгөчө бир күчтүү таасири менен айырмаланып турат. Баяндоонун дал ушул ыкмасын ыктуу тандап алуу менен орошон акын чыгармасынын жугумдуулугун, таасирдүүлүгүн дагы да арттырган.

Акын Молдо Багыш көркөм туундуларында айтылып жаткан ойдун нугуна ылайык жана да автордук ойду тереңдетүү максатында элдик, библиялык-курандык сюжеттерди да иш билги пайдалана билерин жогоруда кепке тарттык.

Сүрөткер ырасында эле ыр жаратуунун түркүн-түс ыкмаларын чебер өздөштүргөн уста ырчы. Анын көркөм мурасынан биз ыр түрмөктөрүнүн (строфанын) дээрлик бардык түрүн (эки саптуу, үч саптуу, төрт саптуу, беш саптуу.... он алты саптуу) кеңири жолуктурабыз.

Мисалы, үч саптуу түрмөк:

Кара-Бак менен Бел-Башат,

Саламат болсоң алтыным

Самаган ойлор ишке ашат. (93-бет)

Беш саптуу түрмөк:

Жанымдагы жолдошум

Жаныбек ажы баласы.

Жабыр тартып бул жерде

Жан күйөр тууган мында жок

Жар-агайын карачы. (159-бет)

Жети саптуу түрмөк:

Авлетим деген даана жер,

Арка бир арка, сала жер.

Аркаңдан бала калбастан,

Арманда кеттиң кайран эр.

Акылыңды жактырып,

Карычы,

Алып бир койду кара жер. (46-бет) ж.б.

Байкап-баккан киши бул жерде ассонанс түзүлүп, натыйжада, ырдын уккулуктуулугу, жан-дүйнөнө жагымдуулугу дагы да артып тургандыгын дароо сезет. Албетте, минтип кылдат стилистикалык ыкмада ыр жаратуу чоң чеберчиликти талап кылат.

Дегеле, Молдо Багыш уйкаштыктын да дээрлик бардык түрүндө ырларды жаратыптыр. Анын ырларынан биз эгиз уйкаштыкты да, аксак уйкаштыкты да, оромго уйкаштыкты да, шыдыр уйкаштыкты да, кайчы уйкаштыкты да, редифтүү уйкаштыкты да кеңири жолуктурабыз. Мисалы:

Эгиз уйкаш:

Тоого чапса бөлүнгөн,
Тулпарлыгы көрүнгөн. (123-бет)

Редифтүү уйкаш:

Жакшыдан жаман сөз чыкпайт,
Жамандан акыл, эс чыкпайт,
Задиси пас, зык адам,
Сурай келсең бөз чыкпайт.
Арам ойлуу душмандан,
Айлансаң дагы өз чыкпайт. (232-бет) ж.б.

Мына ошентип, залкар акын Молдо Багыштын көркөм мурасы жөнүндөгү азыноолак сөзүбүздүн соңуна да чыктык. Атактуу роман «Мастер жана Маргаританын» баш каармандарынын бири Воланд айткандай чынында эле «кол жазмалар өрттөнбөйт» экен. Пенде баласы сыяктуу эле татаал тагдырды баштан кечире биздин күнгө келип жетип, эми минтип атпай журттун адабий кенчине, руханий азыгына айланып олтурганы чоң олжо. Ушул адабият аламында Молдо Багыш бабабыздын чолпон жылдызы ылайм эле түбөлүккө жаркырап жанып тура берсин.

Арийне, ырчылар поэзиясынын дээрлик бардык залкар өкүлдөрү сыяктуу эле Молдо Багыш да өз учурунун урунттуу окуялары, ал окуяларга тике жана кыйыр катышы бар адамдар жөнүндө жаамы журтка жарыя сала ырдап өтүптүр. Молдо Багыш даңаза кылган адамдардын ичинде Токтогул,

Ниязалы, Жеңижок, Барпы сыяктуу өзү менен өнөрлөш, өзү менен санаалаш талант ээлеринен тартып ошол өзү туулуп өскөн Аксы аймагындагы эл үчүн алгылыктуу эмгек жасашкан Асанбек, Алишер тариздүү инсандар жана катардагы айыл аксакалдарына, карапайым жердештерине чейинки кишилер бар. Парадоксалдуу нерсе ушул: «Балалыктагы ыр» деген чакан чыгарманы эске албаганда Молдо Багыштын китеби улуу төкмө Жеңижокту жактоо ыры менен ачылат да, улуу устат Токтогулду жоктогон ыр менен жабылат. Мына ушундай бир таң калыштуу дал келүү. Жоктоо, кошок ырынын жанрдык өзгөчөлүгүнө ылайык Жеңижокту элдин дүйнөкабылдоосунда, элдик аң-сезимде акылмандыктын, айкөлдүктүн, эр жүрөктүүлүктүн, сезимталдыктын символдору болуп калышкан эпостук кейипкерлер Бакай, Манас, Чубак, Сыргак, Серек, Алманбет, Төштүктөргө салыштырып ырга кошот. Маркумду мындай өңүттөн жоктоп ырга кошуу угуп олтурган элдин арасында Жеңижок жөнүндө дагы да өзгөчө бир ой-сезимдерди. Башкача бир ассоциацияларды пайда кылат, автордук ой белгилүү деңгээлде өз максатына жетет. Андан ары жоктоо ыры Жеңижоктун өмүр жолунда болуп өткөн айрым урунттуу учурларды-өнөркөш ага-инилерине жолуккандагы окуяларды-баяндоо менен улантылат. Мында Токтогулдун, Калыктын, Барпынын ысымдары аталат. Дегеле, Жеңижок Молдо багыштын аныктоосунда «эл булбулу», «жетик акын», «акындардын туусу».

Ал эми китепти жыйынтыктап турган, аны кулпулагандай кылып зымпыйтып жаап турган чыгарма, эскертилип өткөндөй, Токтогулдун арбагына багышталган ыр. Мында Молдо багыш:

Мен түрмөдөн келгиче

Өтүптүрсүң Токтогул, - деп арманын айтып, анан:

Кеч болсо да дуба окуп

Издеп бардым Токтогул, - деп бул жарыкчылыкта маркум алдындагы пенделик озуйпасын аткаруу үчүн сай-сөөгү сыздап келип олтурганын айтат. «Токтогул» деп аталган бул ыр кошок, жоктоо ырларынын

жанрдык табиятына ылайык маркумдун басып өткөн өмүр жолун, бул жалган дүйнөдөгү жасаган иш аракеттерин, анан, албетте, устаттын өзүнө жасаган алпейим мамилесин («Багыш деп айтчу сөзүң жок») каңырыкты түтөтө кайгы-муң менен ырга кошот. Молдо Багыштын Токтогул жөнүндөгү бул жоктоо ыры көмөкөйүндү ысытып, карегинден жаш тегерете, муун-жүүнүндү бошото турган армандуу реквием.

Китепте өз чөлкөмүндөгү айрым бир азамат уулдардын эл үчүн жасаган алгылыктуу иштерин даңазалаган ырлар да орун алган. Мунун айкын мисалы катары бүтүндөй Аксы аймагына белгилүү болгон, келечек муундар үчүн деп мектеп салдырган Алишер балбан жөнүндөгү «Алишер мектеп салганда», «Алишер каза тапкандагы кошок ыр» деген чыгармаларын көрсөтүп кетсе болот. Бул ырлар ошол эл турмушунун бир үзүмүнүн тарыхый көркөм картинасы катары кабыл алынып жашай бермекчи. Бул бир. Экинчиден, Молдо Багыштын мындай ырларынын таанып-билдирүүчүлүк маани-маңызы да бир топ экендиги. Бери эле болгондо крайтаануу үчүн мааниси баа жеткис экендиги улам мезгил өткөн сайын дагы да дааналана бермекчи.

М а з м у н у

1. Баш сөз	3
2. Молдо Нияз	8
3. Нурмолдо	41
4. Молдо Кылыч	84
5. Алдаш Молдо	118
6. Молдо Багыш	136

АЛАХАН Садык
(Тиллебаев Садык Алаханович)

БЕШ МОЛДО
(Молдо Нияз, Нурмолдо, Молдо Кылыч, Алдаш Молдо, Молдо Багыш)
(Илимий портреттер)

Редактор: *Үсөн Берикбаев*

Корректор: *Айгул Абдраева*

Нускасы 500. Ченеми 60 x 80. Көлөмү 10 басма табак. Терүүгө 2002-жылы 1-августта берилди. Басууга 2004-жылы 15-мартта берилди. Келишимдик баада.

ЖЧК «Аятта» басылды. Бишкек ш., Тоголок Молдо к., 60.